2016 | 3

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- *B. SZABÓ JÁNOS*
  ÁRPÁD HONFOGLALÓINAK 9–10. SZÁZADI HATALMI SZERVEZETE
- *SUDÁR BALÁZS*
  A ZSARNÓCAI CSATA (1664) – TÖRÖK SZEMMEL
- *MIHALIK BÉLA VILMOS*
  A SZENTSZÉK ÉS A MAGYAR VÁLASZTÓFEJEDELEMSÉG GONDOLATA
- *TÓTH FERENC*
  EGY FELVILÁGOSULT URALKODÓ GONDOLATAI A FELVILÁGOSODÁS ELŐTT
- *ABLONCZY BALÁZS*
  BARÁTH TIBOR PÁRIZSI ÉVEI (1930–1939)
- *HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN*
  SZEMPONTOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI FALUKUTATÓK VIZSGÁLATÁHOZ

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVIII. ÉVFOLYAM, 2016. 3. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

---

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

B. Szabó János: Árpád honfoglalóinak 9–10. századi hatalmi szervezete steppetörténeti párhuzamok tükrében 355

Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék és a magyar választófejedelemség gondolata a 17. század végén 383

Tóth Ferenc: Egy felvilágosult uralkodó gondolatai a felvilágosodás előtt. Lotaringiai Károly herceg *Politikai testamentum*a, a magyar történelem elfelejtett forrása 409

Ablonczy Balázs: Ördögszekéren. Baráth Tibor párizsi évei (1930–1939) 429

Horváth Gergely Krisztián: Műhelyek, pályák, módszerek. Szempontok a két világháború közötti falukutatók vizsgálatához 451

MŰHELY

Pósán László: A Német Lovagrend megítélése Magyarországon II. András korában 465

Sudár Balázs: A zsarnócai csata (1664) – török szemmel 475

DOKUMENTUM

Jakó Zsigmond műhelyéből *(Sajtó alá rendezte: Jakó Klára)* 483

MÉRLEG

Szigetvár, 1566. Konferenciabeszámoló *(Kármán Gábor)* 493

CONTENTS

STUDIES

János B. Szabó: The Structure of Power of the Hungarians in the 9th and 10th Centuries in the Mirror of Historical Analogies from the Steppe 355

Béla Vilmos Mihalik: The Holy See and the Idea of a Hungarian Electorate in the Late 17th Century 383

Ferenc Tóth: The Thoughts of an Enlightened Ruler before the Enlightenment. The Political Testament of Duke Charles of Lorraine, a Forgotten Source of Hungarian History 409

Balázs Ablonczy: On the Tumbleweed. The Paris Years of Tibor Baráth (1930–1939) 429

Gergely Krisztián Horváth: Ateliers, Careers, Methods. New Perspectives for the Study of Village Researchers in the Interwar Period 451

WORKSHOP

László Pósán: The Changing Image of the Teutonic Order in Hungary during the Reign of Andrew II 465

Balázs Sudár: The Battle of Zsarnóca (1664) – through Ottoman Eyes 475

DOCUMENTS

From the Oeuvre of Zsigmond Jakó *(Edited by: Klára Jakó)* 483

REVIEW ARTICLE

Szigetvár, 1566. Conference Report *(Gábor Kármán)* 493

E számunk szerzői

ABLONCZY BALÁZS PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • B. SZABÓ JÁNOS PhD, tud. munkatárs (Budapesti Történeti Múzeum) • HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • JAKÓ ZSIGMOND • KÁRMÁN GÁBOR PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • MIHALIK BÉLA VILMOS PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • PÓSÁN LÁSZLÓ PhD, habil. egy. docens (Debreceni Egyetem) • SUDÁR BALÁZS PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • TÓTH FERENC PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható

B. SZABÓ JÁNOS

Árpád honfoglalóinak 9–10. századi hatalmi szervezete steppetörténeti párhuzamok tükrében*

A korai magyar történelem kutatói között régóta igen népszerű kérdéskör a honfoglalás időszakának államszervezete. A 20. század „klasszikusai" – Hóman Bálint, Deér József, Németh Gyula, Györffy György, Kristó Gyula, Czeglédy Károly – munkássága után még manapság sem tűnik lezártnak vagy problémamentesnek a téma, mint azt az orientalisták részéről Róna-Tas András,[1] a történészek részéről pedig Makk Ferenc,[2] Zimonyi István,[3] Tóth Sándor László,[4] Uhrmann Iván,[5] vagy újabban Szabados György[6] publikációi is jelzik.

Ezen a körön belül egyfajta sajátos választóvonalnak tekinthető az, hogy a kérdés vizsgálatakor ki milyen mértékben támaszkodik a nemzetközi orientalisztikai kutatásokra mint háttéranyagokra: míg a 20. századi szerzők esetében ez, bizonyos határok között, többé-kevésbé természetes volt, manapság egyre ritkábban fordul elő, hogy az aktuális steppetörténeti kutatásokból valami beszüremkedjék a hazai szakirodalomba.[7] Habár az újabb művek sem szűkölködnek az olyan kategóriák felvonultatásában, mint a steppe-állam, nomádállam/nomád állam vagy nomád birodalom,[8] ezek mögött a gyakran használt és meglehetősen

* E helyen szeretnék köszönetet mondani Ivanics Máriának, aki ugyan formálisan sosem tanított, de akitől a sok-sok éven át tartó hosszú-hosszú beszélgetéseinkből jóval többet tanultam a steppéről – és így a korai magyar történelemről is –, mint bárki mástól. Valamint Balogh Lászlónak, aki az anyaggyűjtés kezdeteinél nyújtott felbecsülhetetlen segítséget, és Sudár Balázsnak, akivel mindmáig számos problémáról tudunk közösen gondolkodni.

1 Róna-Tas András művei: http://www.bibl.u-szeged.hu/ligeti/RTAbibliografia.hu.utf8.html (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

2 Makk Ferenc művei: http://www.mtakoztest.hu/pub_makk_ferenc.htm (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

3 Zimonyi István művei: http://www.doktori.hu/index.php?menuid=192&sz_ID=26 (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

4 Tóth Sándor László művei: http://www.doktori.hu/index.php?menuid=192&sz_ID=116 (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

5 Uhrmann Iván művei: https://vm.mtmt.hu/search/slist.php?AuthorID=10035725&EditorID=10035725&lang=0 (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

6 Szabados György művei: https://vm.mtmt.hu/search/slist.php?lang=0&AuthorID=10000162 (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

7 *Katkó Gáspár*: Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. [Könyvismertetés.] Keletkutatás (2013. ősz) 137–140.

8 Például: „fontos kérdés, hogy a magyarság eljutott-e a nomádállami, félnomád állami, avagy nomád birodalmi szintre vagy törzsszövetségnek kell-e tekintetnünk a IX–X. században". (*Tóth Sándor*

általános fogalmak mögött azonban elég nehéz fellelni valamiféle konkrét steppetörténeti hátteret.[9]

Mindez arra inspirált, hogy elővegyem egy évtizedesnél is régebbi kéziratom, s az újabb szakirodalommal kiegészítve folytassam a gondolatmenetet, amit a 2002. évi III. szegedi steppetörténeti konferencián tartott előadásom végén abbahagytam: „egy rendszeresen [külföldi] hadjáratokat indító állam külpolitikai és gazdasági érdekei, valamint a résztvevők meggazdagodási vágya nem feltétlenül került egymással ellentmondásba – legalábbis a Krími Kánság esetében biztosan nem. A »kalandozó« hadjáratok funkcióinak vizsgálatakor természetesen csak akkor lehet tekintetbe venni a Krími Kánság diplomáciájának tanúságait a 9–10. századi magyarok esetében, ha feltesszük, hogy már náluk is létezett – legalább – a Krími Kánságéhoz hasonló hatalmi szerkezet."[10]

Akkor abból a munkahipotézisből indultam ki, hogy a krími tatárok és a honfoglalók több szempontból összehasonlítható földrajzi, gazdasági és haditechnikai környezete lehetővé teszi, hogy a Krími Kánság külföldi hadi és diplomáciai tevékenysége, valamint belső államszervezete közötti kapcsolatok analógiája alapján értelmezhessük a magyar honfoglalás és a „kalandozások" korának hadi és hatalmi viszonyairól rendelkezésünkre álló adatokat.[11]

Bár az 1960–1970-es években még széles körben és sokszor talán megalapozatlanul is használt kései analógiák és párhuzamok sokféle ellenérzést szültek a hazai kutatókban,[12] mégis úgy tűnik, hogy a korai magyar történelemre vonatkozó források gyér száma miatt rendre – akár bevallottan, akár nem – valamilyen modell köré csoportosították a rendelkezésre álló töredékesen fennmaradt, szétszórt ada-

---

László: A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Históriaantik Könyvesház, Szeged, 2010. 134–135.) Ugyanerről újabban: *Uő*: A magyar törzsszövetség politikai életrajza (A magyarság a 9–10. században). Belvedere Meridionale, Szeged, 2015. 451–471. (E kötet csak a kézirat leadása után került a kezembe, így sajnálatos módon csak kis mértékben tudtam beépíteni a szerző legújabb eredményeit e cikkbe.)

9 A különféle rendszerező kísérleteket korábban némileg gyakrabban említette a hazai irodalom, ld. pl. Kraderről: *Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Akadémiai, Bp., 1973. 56–57., Khazanovról: *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár) 89–91. A nemzetközi irodalomról készült egyik legújabb magyar nyelvű összefoglaló: *Dobrovits Mihály*: Hatalom és törzsi rendszer a második türk kaganátusban. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica 9. (2004) 3. sz. 53–59., ill. *Ivanics Mária*: A Dzsingisz-legenda könyvének nomád fejedelme. Akadémiai doktori értekezés. 2009.

10 *B. Szabó János*: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó" hadjáratok kutatásába. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk. Balogh László–Kellner László. Balassi, Bp., 2004. (Magyar Őstörténeti Könyvtár) 133.: 41. jz.

11 Uo. 124–138.

12 Ld. erről: *Dienes István*: Vita a honfoglalás kor kérdéseiről. A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozója. Összeáll. Éri István. Veszprém, 1973. 7–13., ill. *B. Szabó J.*: i. m. (10. jz.) 125.: 5. jz. Vlagyimircov elgondolása a „mongol feudalizmusról" épp akkor kezdett teret nyerni Magyarországon, amikor a Szovjetunióban már kétségbe vonták annak megalapozottságát: *Dobrovits M.*: i. m. (9. jz.) 57–58.

tokat. S ezek mögött a modellek mögött bizony rendre felsejlik egy-egy történelmi párhuzam vagy analógia. Németh Gyula 1991-ben megjelent poszthumusz művében már gyakran szerepelnek 18–19. századi karakalpak és kazah példák, és Szűcs Jenőben is felmerült az a gondolat, hogy a magyar etnogenezis elemzéséhez fel lehetne használni például a közép-ázsiai népek újkori genezisének tanulságait, a régész Dienes István pedig egyenesen úgy vélekedett, „a holt társadalom megelevenítését csak az elő adatokkal való sokoldalú összevetéstől remélhetjük".[13]

Ha pedig Árpád honfoglalóinak hatalmi szervezetét egyfajta „black box"-ként fogjuk fel,[14] amelynek csak egyes kimeneti és bemeneti jeleiről van szórványos tudásunk, talán nem haszontalan egy olyan „szerkezet" vizsgálata, amelyhez hasonló – de számosabb – jelek tartoznak akár a bemeneti, akár a kimeneti oldalon, és amelynek a belső működéséről is van némi tudomásunk. Mint azt már a „kalandozó" hadjáratok kapcsán írt cikkemben jeleztem, ilyen hasznos párhuzamnak vélem a Krími Kánság viszonylag jól dokumentált történetét a korai magyar történelem egyes jelenségeinek megértéséhez, s ez alól nem tűnik kivételnek Árpád honfoglalóinak hatalmi szervezete sem.[15] De mit is tudhatunk magáról a Krími Kánságról?

A „vakok" találkozása az „elefánttal" – avagy a forrásértelmezés problémái

Az európai tudomány sokáig egy 18. századi, magyar származású francia diplomata emlékirataiból tájékozódott a Krími Kánság ügyeiről és múltjáról.[16] Báró Tóth Ferenc, az 1767-ben kinevezett krími francia konzul a következő címzéssel ellátott megbízólevelet adta át a krími kán bahcsiszeráji udvarában: „Lajos Isten kegyelméből Franciaország és Navarra legkeresztényibb császára s királya, Fenségednek Makszud Ghirejnek, a nagy sereg szabad királyának, a krimi tatárok, Prekop, a nogaiak, Cserkeszföld, Pethiovia, Biologrod, Dolnie, Scymaria, Kopsin és a táli és tumáni nagy serege nagy khánjának, a mi kedves és igaz barátunknak.

13 *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Közzéteszi Berta Árpád. Akadémiai, Bp., 1991.; *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Gondolat, Bp., 1974. 354.; *Dienes I.*: i. m. (12. jz.) 7. A honfoglaló nemzetségek problémájának analogikus megközelítési lehetőségéről: *Zsoldos Attila*: Nemzetségek és honfoglalók. In: Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémy László. Zrínyi, Bp., 1996. 178. A hasonló megközelítések példái a korai magyar hadtörténetre vonatkozó irodalomban: *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárokig. Argumentum, Bp., 2010. 40.: 11. jz.

14 *Szűcs J.*: i. m. (13. jz.) 353.

15 Ez azonban nem jelenti azt, hogy e vizsgált témához ne lehetne más történeti párhuzamokat is találni – remélhetőleg az efféle esettanulmányok száma örvendetesen gyarapodni fog a közeljövőben –, illetve azt, hogy más jelenségek vizsgálatához ne kínálkoznának jobb párhuzamként a Krími Kánságon kívül más népek, államok történetének bizonyos vonásai.

16 *Ivanics Mária*: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Akadémiai, Bp., 1994. 7. A mű keletkezéséről és olvasatairól: François baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról. A fordítói munkaközösséget vezette, a bevezető tanulmányt írta, a könyvet szerkesztette Tóth Ferenc. Tudományos jegyzetekkel ellátta Ivanics Mária. Vasi Szemle, Szombathely, 2008. 13–27.

Üdvözletünket."[17] A címzés alapján akár úgy is tűnhetne az utókor kutatójának, hogy XV. Lajos, az abszolutista egyeduralkodó, aki ebben a levélben ráadásul még császárnak is füllentette magát, hogy még magasabbnak tüntesse fel a saját presztízsét a címzett szemében, nyilván egy hozzá hasonló egyeduralkodónak címezte levelét. A király és külügyminisztere 1767. július 6-án kelt bizalmas emlékiratából – ami instrukcióként szolgált Tóth báró számára – azonban kiderül, hogy a francia diplomácia vezetői köztársaságként emlegették a Krími Kánságot (*La Republique de Crimée*),[18] és a magyar származású francia diplomata céljaként a kánnak „a tatár köztársaság összes mirzáival és szultánjaival" (*les Mirzas et les Sultans de la Republique Tartare*)[19] való együttes fellépését célozták meg Oroszország nagyhatalmi ambícióival szemben.

Miután küldetése végeztével Tóth báró hazatért Franciaországba, megírta emlékiratait a világ iránt nyitott, az új élményekre fogékony, művelt francia nagyközönség számára, ami a kiadások és fordítások számát tekintve bizonyosan nagy sikert aratott.[20] Ebben ő úgy ábrázolta a Krími Kánság belső viszonyait, mintha egy középkori európai királyságról lenne szó – amilyen forma szerint maga Franciaország is volt ekkoriban: „[…] a Dzsengisz fejedelmek dinasztiája még napjainkra is fennmaradt, csakúgy, mint ama feudális kormányzat, amelynek a tatárok még mindig alá vannak vetve. […] Az uralkodó dinasztia után a Sirin, a Manszur, a Szedzsud Argin s a Barun családokat kell számításba vennünk. Dzsingisz kán családja adja a hűbérurakat, míg a másik öt családból kerül ki e birodalom öt nagy vazallusa. Azokat, kiket a bég névvel illetnek mindig az egyes családok legidősb tagjai s eme sorrend sérthetetlen. E hajdani mirzák nemzetsége az évkönyvek tanúsága szerint Dzsengisz kán kíséretéből való, s azok a kinevezésük sorrendje szerint alkotják a főnemességet: őket a nemesi rangra emelt uraságokkal összetéveszteni nagy vétek lenne. Ez utóbbiak a »kapikuli mirza« közös nevet viselik, aminek a jelentése 'a fejedelmet szolgáló mirza': ellenben őket egy bég képviseli, aki fővazallusi kiváltsággal van felruházva, vagyis az országgyűlésben ülésezhet. […] A hűbérúrral együtt e hat bég alkotja a szenátust, az Ilté Bíróságot,[21] a tatárok mindenható testületét."[22]

Tóth báró szövege már csak azért is becses forrás, mert a saját bevallása szerint maga a krími kán, Krím Giráj osztotta meg vele tudását népe, országa múltjáról – tehát olyan elsőrangú forrásnak kell tekintenünk, melyhez hasonló megkérdőjelezhetetlen lenne a korai magyar történelem esetében –, ugyanakkor mégis nyilvánvaló, hogy a helyszínen gyűjtött helyi információk végső megformálása erősen igazodott a nyugat-európai befogadó közönség ismeretszintjéhez, fogalom-

17 *Pálóczi Edgár*: Báró Tóth Ferenc. A Vörös Félhold Támogatására Alakult Orsz. Biz., Bp., 1916. 63., az eredeti francia szöveg: 303.

18 Uo. 41.

19 Uo. 45.

20 François baron de Tott emlékiratai i. m. (16. jz.) 25–26.

21 A francia szövegben a Cour Ilté kifejezés szerepel, amely bizonyára a kuriltáj kifejezés „franciássá" torzított alakja lehet. Ivanics Mária szíves szóbeli közlése.

22 François baron de Tott emlékiratai i. m. (16. jz.) 153–154.

használatához – így csöppenhetünk a 18. századi szöveg révén egyfajta idealizált „tatár feudalizmusba", holott ekkoriban még híre-hamva sem volt a későbbi „marxizáló" elméleteknek…[23]

A krími tatár intézményrendszer e korai és vázlatos ismertetése mindazonáltal érthetőbbé teszi, hogy vajon miért is használta a francia diplomácia a „tatár köztársaság" elnevezést a korban, hiszen a jelek szerint a 18. századi Európában még ha ritkán is, de létező arisztokratikus köztársaságok (pl. Velence) mintájára képzelték el a Krími Kánság államszervezetét is, ahol a kán – a dózséhoz hasonlóan – a „szenátussal" együtt intézte az államügyeket.[24]

Amikor azonban megnyugodhatnánk abban, hogy már érteni véljük, hogy mi mit is jelent a Krímben, feltűnhet, hogy bő száz évvel korábban, 1654-ben IV. Mehmed Giráj kán úgy nyilatkozott a lengyel diplomatáknak, hogy ahogyan „egyetlen Isten van az égben, úgy ő az egyetlen Úr a földön" (*jako Bóg jeden jest na ziemi, tak i ja pan jeden*), azaz legalábbis a saját országában, amit a kán vezíre állítólag úgy fejezett ki, hogy ura, a kán teljhatalommal, *absolutum dominium*mal bír.[25] Tehát mégiscsak az 1767. évi megbízólevél címzése alapján levont első következtetésünk lett volna a helytálló? Hisz itt sem „szenátus", sem holmi „köztársaság" nem kerül szóba. Sőt! De akkor most vajon melyik kán mondott „igazat"? Vagy száz év alatt gyökeresen átalakult volna a Krími Kánság hatalmi struktúrája?

A rendelkezésre álló ismereteink szerint nem igazán: az úgynevezett *karacsi bég*ek által vezetett nemzetségek a megalakulása pillanatától kezdve megszűnéséig alappillérei voltak a Krími Kánságnak, s egyes kánok centralizációs kísérletei sem vezettek átütő sikerre a kánság fennállásának végéig.[26] Azaz az eltérően értelmezhető adatoknak egy lineáris időtengelyen való mechanikus összekötése, s ebből valamiféle folytonos strukturális változás dinamikájának a felvázolása – ahogyan nemrégiben például Kristó Gyula állította össze a saját képét a korai magyar államszervezet változásairól – legalábbis a Krím esetében igencsak félrevezető lenne.

Ez a közlés így az „államszervezet-labirintusban" tett rövidke kirándulásunk egy újabb fordulójához vezet: úgy tűnik, hogy a kutatónak nem lenne elég csupán azt feltérképezni, hogy ki és kinek közli az adott információt – bizony elég élesen el tud válni egymástól az aktuális valóság és az államról alkotott idea képzete is –,

23 Uo. 153. Ennek fényében aligha meglepő, hogy más korokból és régiókból is lehet találni bizonyos jelenségekre párhuzamokat, ld. pl.: *Veszprémy László*: Közös motívumok a 12–13. századi magyarországi és hispániai historiográfiában. Aetas 9. (1994) 1. sz. 36–48.

24 Kurbszkij herceg, aki IV. Iván cár hadvezére, majd ellenfele volt a 16. században, éppenséggel „szenátusnak" nevezte a tatárok tanácskozó testületét. Idézi: *Uli Shamiloglu*: Tribal Politics and Social Organisation in the Golden Horde. PhD Dissertation. Columbia University, 1986. 71.

25 Ez esetben bizonyára a korabeli lengyel politikai diskurzusban sűrűn előforduló latin terminológia szivárgott be a diplomáciai jelentésbe, ld.: *Dariusz Kołodziejczyk*: Divided Sovereignty in the Genghisid States as Exemplified by the Crimean Khanate: "Oriental Despotism" à rebours? Acta Slavica Iaponica 32. (2012) 15–17.

26 A kezdetekről: *Beatrice Forbes Manz*: The Clans of the Crimean Khanate, 1466–1532. Harvard Ukrainian Studies 2. (1978) 3. sz. 282–309., a végről: *Alan W. Fisher*: Crimean Tatars. Hoover Institution Press, Stanford, 1978. 53–69.

de valószínűleg az sem mindegy, hogy aki közli, mikor és milyen politikai szituációban közli azt.

Alig néhány évvel IV. Mehmed Giráj öntudatos nyilatkozata előtt, egy politikailag igen zűrzavarosnak számító időszakban, 1650–1651-ben[27] egy tapasztalt Habsburg-diplomata, Johann Rudolf Schmied nagykövetként kereste fel az oszmán fővárost, Konstantinápolyt, ahol a – majdan IV. Mehmed Girájt krími kánná kinevező – padisah, az ifjú IV. Mehmed székelt, aki oszmán szultánként a Kipcsak Puszták császára (*Padişah-ı Deşt-i Kıpçak*) címet (is) viselve aligha értett volna maradéktalanul egyet vazallusa fentebb idézett vélekedésével a földi hatalom birtoklásáról.[28]

Schmied a missziója végén készített összegző jelentésében igen sajátos képet festett az Oszmán Birodalom – a modern tudományosságban közismertnek mondható – kormányzati rendszeréről: „az Oszmán Portát (azaz az Oszmán Birodalmat) ma egy furcsa kormányzat vezeti, nem lehet eldönteni, hogy ezt most vajon monarchiának, arisztokratikus kormányzatnak, demokráciának vagy triumvirátusnak kellene nevezni".[29] Ha csak ez a leírás állna a modern oszmanisztika művelőinek rendelkezésére, bizony komoly bajban lennének, mert ennek alapján lehet, hogy igencsak távolra navigálnák magukat a valóságtól az oszmán államszervezet struktúrájának rekonstrukciója közben. Hiszen Schmied antik előzményekre visszavezethető kategóriái szinte az összes szóba jöhető európai kormányzati formát felölelik, s valószínűleg csak azért nem tartalmazzák még a „szakrális kettős királyság" fogalmát – beleértve abba a „szerencséjét vesztett", tehát alkalmatlannak bizonyult uralkodók selyemzsinórral való, vér nélküli „rituális" meggyilkolását is –, mert az még nem volt fellelhető az ókori auktoroknál. Pedig bizonyos szempontból azzal is igen jól le lehetett volna írni a népétől elzártan élő és uralkodó oszmán szultán,

27 *B. Szabó János–Sudár Balázs*: „Independens fejdelem az Portán kívül". II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. II. Századok 147. (2013) 932–933., 936–938., 943–944., 947–948.

28 A sajátos oszmán–tatár viszony értékeléséről: *Dariusz Kołodziejczyk*: What is Inside and What is Outside? Tributary States in Ottoman Politics és *Natalia Królikowska*: Sovereignty and Subordination in Crimean–Ottoman Relations (Sixteenth–Eighteenth Centuries). In: The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. Gábor Kármán–Lovro Kunčević. Brill, Leiden–Boston, 2013. 43–65. és 421–432. Az oszmán–tatár viszonylatban használt címekről, megszólításokról: *Halil Inalcik*: Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in Titulature. In: Turco-Tatar Past, Soviet Present: Studies Presented to Alexandre Bennigsen. Peeters, Louvain–Paris, 1986. (Turcica) 383–385. http://www.inalcik.com/images/pdfs/57920968POWERRELATiONSHiPBTWNRUSSiACRiMEAANDOTTOMAN.pdf (a letöltés ideje: 2016. január 29.). Az európai keresztény uralkodókkal szemben öntudatos szuverénként, az oszmánokkal szemben pedig inkább függő viszonyra utaló hangnemben és formában levelező krími kánok kétarcú kommunikációjáról: *Viktor Ostapchuk*: The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Saray. The Dokumentary Legacy of Crimean–Ottoman Relation. Turcica 19. (1987) 247–275.

29 *Peter Meienberger*: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643: ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Lang, Bern–Frankfurt am Main, 1973. 125–127.

valamint a kormányzat napi ügyeit intéző nagyvezír párosának működését a késő 16. századtól kezdve.[30]

Ez a fajta sokarcúság-sokrétűség természetesen nem korlátozódott az Oszmán Birodalomra, akár még a klasszikus ókor emblematikus hatalma, Róma is tartogathat ilyen meglepetéseket az utókor megfigyelői számára.[31] Ezeknek az egykor volt államoknak a tanulmányozása így egészen közel hozhatja a kutatóhoz a vakok és az elefánt találkozásáról szóló klasszikus tantörténet tanulságát: „A számos rész közül mindegyikük csak egyet érintett meg. És mindegyikük tévesen észlelte azt. Így aztán egyikük sem ismerte az egészet: a tudás nem szegődik a vakokhoz. Mindannyian elképzeltek valamit – ami nem felelt meg a valóságnak."[32]

Preállami törzsszövetség és/vagy nomád birodalom?

Ha már a kánság kortársainak közléseiből is ilyen szövevényes s egymásnak látszólag ellentmondó kép bontakozik ki a kora újkori tatár államszervezetről, nem csodálkozhatunk túlzottan, hogy a Krími Kánsággal történelmileg szoros – bár kényszerű és többnyire ellenséges – kapcsolatokat ápoló Lengyelország kutatói számára is annyira homályos annak valódi működése, hogy a különböző kutatók egymással párhuzamosan vélelmezhetik a kánság államberendezkedését despotikus monarchiának vagy akár nemesi anarchiának is.[33]

Ennek fényében pedig aligha csodálkozhatunk, hogy a korai magyar állammal kapcsolatban sokkal gyöngébb forrásadottságokkal rendelkező magyar kutatók generációi hasonlóképpen rendre akár egymástól is szélsőségesen eltérő véleményeket fogalmaztak meg, kezdve onnan, hogy egyáltalán lehet-e államnak nevezni a korai magyar történelemben felbukkanó jelenségek együttesét[34] – amelyek összessége nyilvánvalóan nem azonos egy ma ismert, erőszakmonopó-

30 Az Oszmán Birodalom kormányzatáról: *Fodor Pál*: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. Változások az oszmán hatalmi elitben és a nagyvezíri előterjesztés kialakulása. In: *Uő*: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Balassi, Bp., 2001. 45–66. Természetesen a látszólagos hasonlóságok ellenére az Oszmán Birodalom valójában nem lehetett – már csak államvallása miatt sem – „szakrális kettős fejedelemség", vö. *Czeglédy Károly*: A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál). Magyar Nyelv 70. (1974) 12.

31 „ezért írhatta azt Machiavelli, hogy a Római Köztársaság – attól függően, hogy valaki hatalmi struktúrájának melyik elemével találkozott – képes volt kifelé egészen különböző arcát mutatni. A külföldi követségek – mondja a humanista tudós – arisztokratikus államnak látták Rómát, mert ők a senatussal tárgyaltak ügyeikről […]." *Takács László*: A római diplomácia. Akadémiai, Bp., 2013. 50.

32 *Idries Shah*: Dervistörténetek. Szúfi mesterek tanmeséi az elmúlt ezer évből. Filosz, Bp., 2010. 28–29.

33 *Kołodziejczyk, D.*: Divided Sovereignty i. m. (25. jz.) 18.

34 Manapság Tóth Sándor László szinte „utolsó mohikánként" védelmezi még a belső autonómiával rendelkező törzsek „állami lét előtti" szövetségének képzetét: *Tóth S. L.*: A honfoglalástól i. m. (8. jz.) 128.; *Uő*: A magyar törzsszövetség i. m. (8. jz.) 464–471.

liummal és belső erőszakszervezettel is bíró, közegészségügyi és közoktatási funkciókat is ellátó, modern nemzetállami szerveződéssel. Innen kezdve pedig jószerével csupán a felhasznált/kialakított definíció határainak tágasságán múlik, hogy a vizsgált hatalmi szerveződés belefér-e a kutató által már államként definiált kategóriába vagy sem.[35]

Jelen esetben – konkrét ismereteink alacsony szintje miatt is – egyelőre talán célszerűnek tűnhet elfogadni Kristó Gyulának a türkökre vonatkozó kínai források alapján kialakított véleményét: az egyszerűség kedvéért tekinthetjük mi is – terminus technicusként – államnak azt a hatalmi szervezetet, amelyet külföldi kortársai annak tekintettek.[36] (Ahogyan ez az idézett példából láthatóan a Francia Királyság és a Krími Kánság esetében is történt a 18. században.)

Az „állam" kategóriáján belül azonban mára szintén élénk vita bontakozott ki annak jellegéről. A 19. században, illetve a 20. század elején még elég egyöntetűnek volt mondható, hogy a régebb óta ismert bizánci és magyar források alapján Szalay László, Szabó Károly, Marczali Henrik és Hóman Bálint a valódi monarchikus szervezeti szintet még nem, vagy csak fokozatosan elérő, törzsszövetségi szerveződést látott Álmos vagy Árpád uralma alatt.[37] Az 1930-as évekre azonban a

35 Ahogyan az már a Szent István által alapított keresztény királyság „állam"-jellegéről folytatott diskurzusból is kitűnt: *Makk Ferenc*: Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez. Aetas 26. (2011) 1. sz. 104–142. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az államdefiníciók egy részével történt összevetés után nemcsak a középkor, hanem az ókor olyan hatalmi szerveződéseit sem lehetne egyértelműen államnak minősíteni, mint a görög poliszok vagy a Római Köztársaság, melyeket pedig a történettudomány a kezdetek kezdetétől nyilvánvalóan államnak titulált. Ld. ehhez: *Moses I. Finley*: Politika az ókorban. Európa, Bp., 1995. (Mérleg). A nemzetközi szakirodalomba való bepillantás után hasonló következtetésre jutott *Szabados György*: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár) 21., 30–31.

36 *Kristó Gy*.: i. m. (9. jz.) 94–95. Mindeközben azért ne feledkezzünk meg arról, hogy bármennyire is egyszerűnek tűnik a türk és kínai terminológia megfeleltetése Kristó Gyula számára, Ecsedy Ildikó a Kristó által felhasznált munkájában azért fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „a türk birodalomnak ezt a feljegyzések sugallta névleges egységét természetesen annak is tulajdoníthatjuk, hogy a kínai feljegyző – állama képviseletében – a politikai ellenfelet látta benne, felruházva az állami egység kínai ideáljának jellegzetességeivel, jóllehet a politikai egység Kínában is inkább csak eszmény és jámbor óhaj a türkök felemelkedésének korában, a »hat dinasztia« s ennél jóval több kisállam korszakának (III–VI. sz.) végén", másrészt magát a türkök sokat emlegetett nomád birodalmát – is – a saját tapasztalatai és a témáról rendelkezésére álló szakirodalom alapján „archaikus ('ázsiai') preállamnak" vélte (*Ecsedy Ildikó*: Törzs és törzsi társadalom a VI. századi türk birodalomban. In: *Uő*: Nomádok és kereskedők Kína határán. Akadémiai, Bp., 1979. 169., valamint *Uő*: A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről. In: Őstársadalom és ázsiai termelési mód. Szerk. Tőkei Ferenc. Magvető, Bp., 1982. 91–140., a társadalmi szerkezetről: 113.).

37 *Szalay László*: Magyarország története. I. Geibel, Lipcse, 1852. 49.; *Szabó Károly*: Bíborbanszületett Konstantín császár munkái magyar, történeti szempontból ismertetve. Magyar Akadémiai Értesítő 1. (1860) 73–74., 141.; *Marczali Henrik*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A magyar nemzet története. I. Szerk. Szilágyi Sándor. Athenaeum, Bp., 1895. 40–48.; *Hóman Bálint*: Őstörténetünk keleti forrásai. Századok 42. (1908) 882.

magyar krónikáshagyománynak – mint a népszuverenitáson alapuló hatalomgyakorlás megbízható forrásának – tekintélye igencsak megkopott, ellenben fokozatosan teret nyertek az erőskezű Árpádról mint diadalmas hódító hadvezérről, sőt kényúrról szóló elképzelések: a fiatal Szekfű már 1917-ben sokat tett azért, hogy „a népszuverenitás markában sínylődő gyenge fejedelem *képzetét* [kiemelés B. Sz. J.] felváltsa a nép fölé emelkedő erős fejedelemével", míg végül Hóman Bálint a *Magyar történet*ben számolt le végképp „a népszuverenitás és gyenge fejedelem *mítoszával* [kiemelés B. Sz. J.]".[38]

A magyar orientalisztika – jószerével először és mondhatjuk eleddig utoljára – ebben az időszakban volt képes alapvetően befolyásolni a hazai történeti kutatás képzeteit az orkhoni türk birodalmi feliratok világképének és terminológiájának megismertetése révén.[39] Bár egyetlen új forrás sem került elő, Álmos/Árpád premonarchikus törzsszövetségének képzetét mégis felváltotta Álmos/Árpád erősen centralizált nomád birodalmának képzete.[40] Deér József 1938. évi, *Pogány magyarság, keresztény magyarság* című könyvében már teljes pompájában áll előttünk ez az elgondolás, ami azután Györffy Györgyön, Dümmerth Dezsőn, Kristó Gyulán át – igaz, különféle variációkban – meghatározta számos hazai kutató gondolkodásmódját Árpád leszármazottainak uralmáról az „orkhoni türk államszervezet utolsó hajtása" felett.[41]

Habár a steppe világát meglehetősen jól ismerő turkológus, Németh Gyula 1991-ben megjelent, posztumusz könyvében már óvatosságra intett az ilyen típusú szerveződések természetének egyoldalú megítélésével kapcsolatban,[42] úgy tűnik,

38 *Kristó Gy.*: i. m. (9. jz.) 22–23., vö. *Szekfű Gyula*: A magyar állam életrajza. Bp., 1917. (reprint: Bp., 1988.) 17–19., 24., 28–35.; *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. I. 2. kiad. Egyetemi Ny., Bp., 1935. 97., 130., 157., 159–160., 238–240. Ez a gondolati ív, egy nagyobb birodalom részeként, akár az uralkodó Habsburg-dinasztiával is szembeszálló, helyét kereső nemzet képével, illetve az erőskezű, „új országalapító" imázsával felruházott Horthy Miklós kormányzó szereplésével párhuzamba állítva igazi csemege lehetne a manapság népszerű „Zeitgeist"-kutatások számára. (Ld. ehhez Turbucz Dávid munkásságát: https://tti.btk.mta.hu/tagok/userprofile/dturbucz.html; a letöltés ideje: 2016. január 29.)

39 Az ekkoriban kikristályosodó nézetekről: *Berta Árpád*: Németh Gyula első őstörténeti nézetének kialakulása. In: Őstörténet és nemzettudat. 1919–1931. Szerk. Kincses Nagy Éva. JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, Szeged, 1991. 23–30. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/ostortenet-nemzettudat/ch04.html (a letöltés ideje: 2016. január 29.). A második türk birodalom feliratait minden további nélkül elfogadták mint az ősi és tiszta steppei hagyomány és világszemlélet leképeződését, figyelmen kívül hagyva, hogy a birodalmat újjáalapító kis türk elitcsoport valójában egy kései birodalmi hatalmi szerveződést vetített vissza a feliratokon az idealizált első türk birodalom korára: *Dobrovits Mihály*: Az avar kérdés és az apar népnév az orchoni feliratokon. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. Balassi, Bp., 2001. 87–92., illetve hogy a feliratokat állíttató új türk elit már nyilvánvalóan kínai neveltetésű és iskolázottságú volt, ld. ehhez: *Sándor Klára*: A székely írás nyomában. Typotex, Bp., 2014. 75., 92–93.

40 Hogy ki is lehetett az első fejedelem: *Szabados Gy.*: i. m. (35. jz.) 62–90.

41 *Dümmerth Dezső*: A magyar fejedelemség keletkezése és eszmevilága. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve (1972) 205–221.; *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Akadémiai, Bp., 1959. 107. Deér elképzeléseinek összefüggéseiről: *Szűcs J.*: i. m. (13. jz.) 336–337., 351–353.

42 *Németh Gy.*: i. m. (13. jz.) 282.

mintha még ma is Deér egykori mondatai – „a nomád uralkodó kezében épp ezért a mi európai gondolkodásunk számára elképzelhetetlen hatalom összpontosult”[43] – visszhangoznának, például Szabados György legújabb munkái mögött, aki szinte minden eddigi magyar kutató véleményével szemben, egészen élesen exponálta a „steppe-állam” megalakulásától kezdve változatlanul erős uralkodói egyeduralom képzetét, amely az általa dinasztikus hatalmi harcoknak minősített belső küzdelmek révén egyre tovább erősödött Szent István koráig.[44]

Egy időnként a Csendes-óceántól Kelet-Európáig nyújtózkodó eurázsiai óriásbirodalom virágkorának feltételezett hatalmi struktúrája és ideológiája, világszemlélete vált tehát a korai magyar történelem rekonstrukcióinak történelmi hátterévé, helyenként mintaadó analógiájává – függetlenül attól, hogy ténylegesen ki és mennyit hasznosított a feliratokból kinyerhető információkból.[45] Ez pedig mindenképpen a hazai kutatás figyelemre méltó sajátosságának tűnik, tekintettel a két párhuzamba állított hatalmi szervezetnek a genezisüktől kezdve megmutatkozó különbségeire:[46] ugyanis sem a – feltehetően – magyar hagyományokat őrző belső keletkezésű forrásaink, sem a külső keletkezésű, bizánci források szerint sem volt kezdetben Álmos vagy Árpád olyan hódító, karizmatikus vezér, aki győzelmei révén alapított volna egy, a fősége alá tartozó hatalmi szervezetet, sőt erre a lépésre – a *De administrando imperio* (DAI) szerint éppenséggel egy, a besenyőktől elszenvedett vereség után – konszenzussal került sor.

Birodalmi ideológiák és posztbirodalmi struktúrák a steppén

Az európai gondolkodásban mindmáig erős az eurázsiai steppe világának egységességéről és változatlanságáról alkotott képzet. A türk birodalomról alkotott képzetek alapján magyar őstörténetet író kutatók valójában még mindig nagyon hasonló elképzelésekre építenek, mint amilyeneket a korábban emlegetett Tóth báró fogalmazott meg krími tartózkodásáról szóló emlékirataiban: „Egy mandzsu tatárt és egy besszarábiai tatárral összevetvén, hiábavaló volna az őket egymástól elválasztó 1500 mérföldes távolságot keresnünk: az éghajlat alig különbözik, s *a kormányzat egy s ugyanaz* [kiemelés B. Sz. J.].”[47]

43 *Deér József*: Pogány magyarság, keresztény magyarság, Egyetemi Ny., Bp., 1938. 20.

44 *Szabados Gy.*: i. m. (35. jz.) 229–239.; *Uő*: Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 135. (2013) 6–7., 11.

45 Így azután az sem vált szembeszökővé, hogy például a kiváló orientalista, Ecsedy Ildikó munkái révén – a feliratokon kívül – még mi mindent tudhatnánk a türkök birodalmának belső sajátosságairól. Ecsedy bibliográfiája: http://mek.oszk.hu/00000/00005/00005.htm (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

46 Amint erre nemrégiben is felhívta a figyelmet *Tóth Péter*: Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. [Könyvismertetés.] Fons 19. (2012) 1. sz. 134–135.

47 François baron de Tott emlékiratai i. m. (16. jz.) 32. E nézet jelenlétéről a modern orientalisztikában: *Dobrovits Mihály*: Buyruq. Egy ótörök tisztségnév anatómiája. Acta Universitatis Szege-

Alighanem ez a „változatlanság-képzet” vezeti a kutatókat akkor is, amikor a „keleti despotizmus”[48] vagy a „nomádállam” s hasonló címkékkel ellátott egyetlen hatalmas virtuális „zsákba” próbálják belegyömöszölni mindazt a tudást, amit az egyes konkrét steppei (?) nomád (?) államokról (?) összegyűjtöttek, és akkor is, amikor ezek „alrendszerei”-nek, a „törzsek”-nek a mibenlétét próbálják megragadni több-kevesebb sikerrel. A törzs „terminus [ugyanis] rendszeresen problematikusnak bizonyul mind akkor, amikor társadalmi-kulturális (etnikai) vagy politikai egységekre, mind pedig ha a társadalmi fejlődés állam előtti fázisaira vonatkozik”, ám mégis „makacsul tartja magát az a közkeletű meggyőződés, hogy az emberiségnek az a része, amely térben és időben kívül élt a városi civilizáción, törzsekből állt”.[49]

Történészként ezért gyümölcsözőbbnek tűnik számomra az a megközelítés, amely az egyes történeti terminusokat adott helyszínen, jól körülhatárolható környezetben és keretben próbálja meg értelmezni, aminek révén azután, persze, kiderülhet, hogy az idő múlásával ugyanaz a fogalom akár még egy adott kulturális – sőt, akár még utódállami – közegben sem feltétlenül jelenti ugyanazt.[50]

Nincs ez másként a Nagy Mongol Birodalom „öröksége” esetében sem.[51] A jelen esetben párhuzamul választott Krími Kánság a 15. században az úgynevezett „kései Arany Horda” időszakában jött létre, amikor az államalapító Dzsocsida-dinasztia különböző ágainak állandósult belharcai és külső támadások közepette rohamosan erodálódtak és átalakultak a 13. századi mongol hódítás révén létrejött birodalmi struktúrák és hatalmi pozíciók.

A világuralom egyetemes igényét valló Nagy Mongol Birodalom mind a négy utódállamában, így az Arany Hordában, a Hülegidák perzsiai államában, a Csagatajidák belső-ázsiai birodalmában, és a Kubiláj-ági nagykánok keleti, kínai és mongóliai területein is hasonló folyamatok zajlottak a 14. századtól kezdve: a birodalomrészek állami egysége megbomlott, részekre szakadtak vagy épp meg is szűntek, miközben a Dzsingiszida eredetű dinasztiák erős központi hatalma mindenütt visszaszorult, egyre nagyobb tömegű népesség vonta ki magát a mongol eredetű dinasztia uralma alól, és ahol a Dzsingiszida kánoknak sikerült is hatalmon

---

diensis. Acta Historica 112. (2002) 51–52.; *Christopher P. Atwood*: Titles, Appanages, Marriages, and Officials: A comparison of Political Forms in the Zünghar and Thirteenth-Century Mongol Empires. In: Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, Sixth–Twentieth Centuries. Ed. David Sneath. Western Washington University, Bellingham, 2006. 207.

48 *Kołodziejczyk, D.*: Divided Sovereignty i. m. (25. jz.) 1–2.

49 A hatvanas évek nemzetközi vitáiról: *Ecsedy I.*: Törzs és törzsi társadalom i. m. (36. jz.) 165–166. A viták újabb irodalmáról: *David Sneath*: The Headless State. Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia. Columbia University Press, New York, 2007. 39–63.

50 E jelenséget a buyrug tisztség esetében Dobrovits kiválóan demonstrálta: *Dobrovits M.*: Buyruq i. m. (47. jz.) 49–62.

51 *Christopher P. Atwood*: Ulus Emirs, Keshig Elders, Signatures, and Marriage Partners: The Evolution of a Classic Mongol Institution. In: Imperial Statecraft i. m. (47. jz.) 141–173., valamint: *Uő*: Titles, Appanages i. m. (47. jz.) 207–243.

maradniuk, ott is osztozniuk kellett befolyásos alattvalóikkal a hatalmon: az uralkodó dinasztia, a kánok és az általuk kinevezett tisztségviselők hatalma gyakran már eltörpült az újjáteremtődő steppei arisztokrácia, a bégek befolyása mellett.[52]

Jóval kevésbé adatgazdag korszaka a steppének a türk birodalmak bukása (742 és 766), illetve az egyesek által „poszt-türk"-nek vélt ujgur birodalom bukása (840) és a mongol birodalom felemelkedése közötti időszak, de Peter B. Golden vizsgálódásai szerint ezt is az univerzális hatalmi igények és a türk birodalmi tradíció fokozatos visszaszorulása, a kagáni cím devalválódása, a „szuverenitás" szétaprózódása, az univerzalizmus helyett a szeparatizmus és a lokális érdekcsoportok felerősödése, sőt az államszervezetekből kicsúszó, kiváló laza törzsi struktúrák térnyerése jellemzi (mint például a besenyők, kipcsakok, oguzok esetében) – azaz számos párhuzam figyelhető meg a két nagy birodalmi szervezet bukása utáni időszak jelenségei között.[53]

Álmos vagy Árpád 9. századi fejedelemmé választása esetében sem célszerű eltekinteni ezektől a körülményektől. Az államszervezésről szóló belső képzetek hasonlósága okán – amelyre Ivanics Mária hívta fel a figyelmet[54] – összevethető az Anonymusnál fennmaradt hagyomány az Arany Horda egykori területén ebből a kései korszakból megőrződött tatár hagyományokkal. Anonymusnál „a hét fejedelmi személy, akit Hétmagyarnak hívnak", együtt, közös akarattal dönt úgy, hogy egyet maguk közül fejedelemmé tesznek – az Ivanics Mária által feldolgozott, tatár hagyományokat őrző Dzsingisz-legenda történetében pedig tíz tatár nemzetségfő fog össze, hogy az előző uralkodó fiai közül az ifjú Dzsingiszt hívja meg kánnak.[55] Ne feledjük, Anonymus szerint többek között azért is Álmosra esik a választás,

52 *Vásáry István*: Az Arany Horda. Kossuth, Bp., 1986. 93–114.; *Ivanics Mária*: Timurlenk. In: Török és tatár hódítók. Kossuth, Bp., 1993. 68–71.; *Sárközy Miklós*: Mongol kán – muszlim szultán – iráni padisah: a Ghāzānnāme és az iráni mongol arisztokrácia énképe a XIV. század derekán. Studia Carolinensia (2006) 3–4. sz. 32–33. A hatalmi rendszereken belüli dinasztikus szerepek és az uralkodói dinasztiák hatalmi alapjainak vizsgálata meghaladná e cikk kereteit, az ezzel összefüggő kérdésekre ezért később, egy külön tanulmányban kívánok majd kitérni.

53 *Peter B. Golden*: Imperial ideology and the sources of political unity amongst the pre-Cingisid nomads of Western-Eurasia. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2. (1982) 37–76.; *Peter B. Golden*: Türk Imperial Tradition in the Pre-Chingissid Era. In: Imperial Statecraft i. m. (47. jz.) 23–60.

54 Ivanics Márai előadása: Nomád fejedelmi tükör a steppei forrásokban (az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportjában, 2013. június 14.).

55 „A mai naptól fogva téged választunk meg fejedelmünkké és parancsolónkká" (*Anonymus*: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László. Osiris, Bp., 2004. 13.), vö. „hozzád csatlakozunk, mind magunk s mind egész nemzetségünkkel együtt a szolgáid vagyunk" (az eredeti török szöveg fordítása: *Ivanics Mária*: Nomád királytükör a Dzsingisz-legenda könyvében. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Balassi, Bp., 2001. 165.) Csóka Lajos felvetése, hogy e formula megfogalmazása bibliai mintára, az igencsak eltérő tartalmú Ruth könyvére vezethető vissza, bizonyára helyes, ám ez önmagában nem zárja ki a tartalmi egyezés lehetőségét más hagyománnyal, vö. *Csóka Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. MTA Irodalomtudományi Intézet–Akadémiai, Bp., 1967. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) 501.

mert apja, „Ügyek volt Szkítia legjelesebb vezére”,[56] ő és leszármazottai pedig „előkelőbb születésűeknek és harcra termettebbnek bizonyultak”.[57]

Ezek a legendás és idealizált történetek pedig közeli rokonságot mutatnak a Krími Kánság valódi működésével, ahol a 18. századi francia konzul által emlegetett előkelő nemzetségek fejei, a karacsi bégek választották a kánokat a kezdetektől fogva: középkori krónikák szerint a Krími Kánság úgy jött létre, hogy a Krímben élő tatárok két legrangosabb nemzetsége, a Sirin és a Barin vezetője 1443-ban megjelent a litván nagyfejedelmi udvarban, és kikérte az ott bujdosó tatár herceget, Gijászaddín fiát, Hadzsít, aki aztán a Girájok, a Krím fölött uralkodó káni dinasztia megalapítója lett.[58]

A Krímben hivatalosan az uralkodó család tagjai közül elvileg a négy karacsi bég választotta ki és iktatta be – ősi steppei hagyomány szerint, nemezszőnyegen felemelve – a mindenkori új kánt.[59] Ahogyan Anonymus történetében a vérszerződés, úgy itt is kölcsönös eskütétel követte a beiktatást. A tatárok felfogása szerint ugyanis ezek a karacsi bégek képviselték magát az „országot”, méghozzá a dinasztiával, a kánnal szemben: egy mongol krónika szerint „miként az égen a nap és a hold, úgy felelnek meg egymásnak a kán és karacsi”. A mongol hagyományban a karacsu/karacsi eredetileg a nem Dzsingiszida eredetű tisztségviselők, gyakran a meghódított népek elitjéből álló szolgálók megnevezése volt, akik akár egészen

56 *Anonymus*: A magyarok cselekedetei i. m. (53. jz.) 12. Ügyek lehetséges hátteréről: *B. Szabó János–Sudár Balázs*: Vgec ügyek. Egy elfeledett ősapa. Előadás. Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. (az előadás írásos változata megjelenés alatt).

57 *Anonymus*: A magyarok cselekedetei i. m. (53. jz.) 13.

58 A Krími Kánság államberendezkedését a továbbiakban a külföldi szakirodalom mellett főként Ivanics Mária munkáira támaszkodva mutatom be.

59 *Ivanics M.*: A Krími Kánság i. m. (16. jz.) 26., vö. *Balogh László*: Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai. Acta Historica 117. (2002) 37–47. Egyes esetekben, amikor egy-egy államban a legitim helyi Dzsingiszida-ág valamilyen okból kihalt – vagy végképp háttérbe szorult –, a karacsi bégekhez hasonló szerepkörű nemzetségek közül a legerősebb vezetője lépett trónra, így az 1330–1350-es években Iránban és Irakban Csobanidák és Jalayeridák (*Sárközy M.*: i. m. [52. jz.] 32–33.), 1364-ben Hvárezmben a Kongiratok Hüszejn Szúfi vezetésével (*K. Z. Ashrafyan*: Central Asia under Timur from 1370 to the early fifteenth century. In: History of civilizations of Central Asia. IV/1. Ed. M. S. Asimov–C. E. Bosworth. UNESCO, New Delhi, 1999. 333.), 1402-ben Transzoxiánában a Barlasz nemzetség vezetője, Timur Lenk, 1495-ben a Szibériai Kánságban a Tajbugidák (*Allen J. Frank*: The Siberian chronicles and the Taybugid Biys of Sibir. Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, 1994. [Papers on Inner Asia 27.]), 1785-ben Buharában a Mangitok (*Vámbéry Ármin*: Bokhara története. II. Vodianer, Bp., [1873.] 148–153.), 1804-ben Hivában pedig szintén a Kongiratok. (A térség kései történetéről: *Csirkés Ferenc*: Vármbéry Ármin és Közép-Ázsia. In: Vámbéry. Szerk. Dobrovits Mihály. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2005. II. 47–51.). A folyamatot az üzbégeket vezető Sibanidák 15–16. századi „dzsingiszida” restaurációja szakította meg Közép-Ázsiában. (Az Abu’l-Khayridákra: http://www.iranicaonline.org/articles/abul-kayr-khan-oglan; a letöltés ideje: 2016. január 29.; az Abu’l-Khayrida kánságra: http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-vi; a letöltés ideje: 2016. január 29.).

magas posztokat is betöltöttek a birodalomban.[60] Közéjük tartozhattak az egyes Dzsingiszida hercegek ezredeinek Dzsingisz kán korabeli parancsnokai is, akiknek nemzetségei – Ivanics Mária legújabb vizsgálatai szerint – majd mindenütt döntő szerepet játszottak az utódállamok hatalmi hierarchiájában.[61]

Bár a Tóth báró által megőrzött hagyomány szerint is Dzsingisz harcostársaiig (*nökör*-jeiig) nyúlik vissza a karacsi nemzetségek eredete, történetileg megfogható módon a négy nemzetség, a Sirin, Barin, Argin és Kipcsak csak Toktamis kán mellett tűnik fel, amikor 1380-ban vele emelkedett az Arany Horda trónjára Dzsingisz unokái közül Toka Temür ága.[62] Később pedig minden olyan kánságban, ahol Toka Temür leszármazottai közül kerültek ki a kánok – így Kazánban, Kaszimovban és természetesen a Krímben –, az uralkodó mellett a hatalom csúcsán (legalább részben vagy időlegesen) ez a négy nemzetség állt.[63] Ez a rendszer vezethetett oda, hogy az egyes különálló államokban mégis ugyanazok a „törzs"-, illetve nemzetségnevek bukkantak fel – akár egymástól igen nagy távolságokra is –, ami szintén szolgálhatna megfontolandó szempontokkal a steppe korábbi történetére nézve is.

A karacsi bégek közül a Krímben a Sirin nemzetség feje számított a legrangosabbnak, ő volt a fő (*bas*) karacsi. A kánság születésekor ugyanis Eminek mirza, a Sirinek feje döntő szerepet játszott mind a dinasztiaalapító Hadzsí Giráj, mind pedig fia, Mengli Giráj trónra segítésében – elődei pedig már az Arany Horda uralkodói mellett is a legfontosabb méltóságnak számítottak.[64] A bas karacsi joga volt a kuriltájt összehívni, amelyen új kánt választottak, vagy támogatásukról biztosították az éppen uralkodó kánt, illetve ellenkezőleg, megvonták tőle a bizalmukat, és egy másikhoz pártoltak. Őket még az a megtiszteltetés is megillette – a Mangit nemzetség mellett –, hogy összeházasodhattak az uralkodó családdal.[65] A Krími Kánság korai történetének egyik fontos alakja, Agis, a Sirinek bégje (1508–1523) nem véletlenül érzékeltette hát úgy saját pozícióját a kánság hatalmi hierarchiájában egy külföldi diplomata számára: „Hát nem két rúdja van egy kocsinak? Jobb rúdja az én uram, a kán, bal rúdja pedig én vagyok a fivéreimmel és a fiaimmal együtt."[66]

A négy nemzetségfő tagja volt a legfelsőbb döntéshozó testületnek, a dívánnak. Önálló kapcsolatot tarthattak fenn idegen uralkodókkal, elsősorban a moszkvai és a litván nagyfejedelmekkel, a lengyel királlyal, de a Sirinek fő karacsija akár az oszmán szultánnal is. (Az egyik kipcsak eredetű nemzetség pedig – földrajzi helyzeténél fogva – a Moszkvai Nagyfejedelemséggel fenntartott diplomáciai kap-

60 *Tatyana D. Skrynnikova*: Relations of Domination and Submission: Political Practice in the Empire of Chinggis Khan. In: Imperial Statecraft i. m. (47. jz.) 112–113.

61 *Ivanics M.*: A Dzsingisz-legenda i. m. (9. jz.) 174–179.

62 *Uő*: Die Şirin. Abstammung und Aufstieg einer Sippe in der Steppe. In: The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century). Ed. Denise Klein. Harrassowitz, Wiesbaden, 2012. 27–44.

63 *Schamiloglu, U.*: i. m. (24. jz.) 197–202.

64 *Ivanics M.*: Die Şirin i. m. (62. jz.)

65 *A. M. Некрасов*: Женщины ханского дома Гиреев в XV–XVI вв. In: Восточная Европа в древности и средневековье. Moszkva, 1978. http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1785 (a letöltés ideje: 2015. január 31.).

66 *Manz, B. F.*: i. m. (26. jz.) 282.

csolatok lebonyolításában játszott kiemelt szerepet.)[67] Így azután, nem meglepő módon, a kán által kötött békeszerződés is csak akkor számított érvényesnek, ha a karacsi bégek külön is esküt tettek rá.[68] (1566-ban például a kán azért halasztotta a béke meghosszabbítását IV. Iván cárral, mert az idő tájt főemberei egy fontos csoportja épp magyarországi hadjáraton tartózkodott.)[69]

A karacsi bég tisztsége a nemzetségen belül öröklődött, amit a kán csupán egy kinevező irattal erősíthetett meg. Ezután ezeket a bégeket a kán hivatalosan nem válthatta le, és hacsak súlyos felségárulás vádja nem bizonyosodott be velük szemben, nem ítéltethette el, nem ölethette meg. Saját nemzetségük vezetésében viszont teljes önállósággal, sőt még saját, a Girájokéhoz hasonló hierarchiával is rendelkeztek: a két fontosabb karacsi nemzetségben ugyanúgy volt a nemzetségfő helyetteseként működő *kalga*, mint a Giráj-dinasztiában, sőt a Sirineknek még saját hadbírójuk (*kádiaszker*) is volt (a többi nemzetségnél maga a bég bíráskodott a nemzetségéhez tartozók felett). Sem ők, sem nemzetségük nem fizetett adót a kánnak, a nemzetséghez tartozók viszont – a kinevező iratukban megszabott módon – adóztak a bégeknek. A bégek rendelkeztek a nemzetség birtokaival – bár a közös oszthatatlan birtoklás miatt a földeket nem idegeníthették el. Végül, de nem utolsósorban a kán hadjáratain a karacsi bégek saját zászlójuk alatt, nemzetségük harcosaival együtt vettek részt.

Minek kellene tehát neveznünk egy ilyen sajátos hatalmi szerveződést, illetve annak alkotóelemeit, a karacsi nemzetségeket? Hiszen a krími tatárok nyilvánvalóan „egy fő alatt álló nép" voltak, még ha a dinasztián belül meg is oszlott a hatalom a kán, a kalga és a nureddin között,[70] és az uralkodó a fontos külpolitikai döntéseket mégiscsak a karacsi bégekkel tanácskozva hozhatta meg – ahogyan a „türkök archónjai" is egy tanácskozáson döntöttek a bizánci Gábriel klerikus besenyőellenes ajánlatáról, s a külföldi hatalmakkal fenntartott kapcsolat sem volt csupán a kán monopóliuma – ahogyan azt a „türkök" esetében is sejtetni engedi a „türkök archónjainak" címzett bizánci császári levél címzése és a bizánci politika gyakorlata is.[71]

A téma egyik neves külföldi kutatója, Halil Inalcik török történész – érezhetően nem vezéreltetve a rendszeralkotás igényétől – steppei „feudális" államnak, illetve törzsszövetségnek (*tribal confederation*) nevezte a krími államszervezetet,

67 *Ivanics M.*: A Krími Kánság i. m. (16. jz.) 29.

68 *Ivanics Mária*: Entstehung und Quellenwert der krimtatarischen tiyiş defters. Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae 47. (1994) 107.

69 *Kołodziejczyk, D.*: Divided Sovereignty i. m. (25. jz.) 11.

70 A hatalom megosztásáról: *Ivanics M.*: A Krími Kánság i. m. (16. jz.) 14–16., 27–28.

71 *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1988. 34., 36–37. A Bizáncba érkező „türk követek", Bulcsu vagy Gyula esetében a kitüntető patríciusi cím és a császár személyes keresztapasága mind-mind arra utalnak, hogy ezek a „diplomaták" bizony jelentős, saját hatalommal bíró személyek voltak a bizánciak szemében, hiszen a legrangosabb határon túli „barbár" uralkodókat megillető kitüntetésekben részesültek a császárvárosban, ami aligha illette volna meg az Árpádok – pusztán diplomáciai küldetésben járó – szolgálattevőit, vö. *Louis Bréhier*: A bizánci birodalom intézményei. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Bp., 2003. (Varia Byzantina) 301–303.

megemlítve, hogy egyes steppe-kutatók az ilyen jellegű államokat „feudális" (Vlagyimircov), illetve „korporatív" (Krader) jelzővel szokták illetni. A krími állam pilléreit alkotó karacsi nemzetségeket viszont Alan W. Fisher egyszerűen „clan"-oknak nevezte, ellentétben Inalcikkal – majd az ő nyomán Uli Schamilogluval –, aki ezeket általában „uralkodó/kormányzó törzsek"-ként (*ruling tribe*) említi.[72] (Korábban viszont Schamiloglu még azt a szakirodalmi hagyományt követte, amely a mongol világbirodalom esetében „törzs", utódállama, az Arany Horda esetében azonban már csak a „nemzetség" kifejezést használta.) Ivanics Mária viszont, funkciójukhoz talán a legjobban illeszkedő módon, az „országalkotó nemzetség" kifejezést javasolta a karacsi nemzetségek megjelölésére.[73] Bennem pedig majdnem tizenöt éve él a gyanú, hogy a DAI sajátos megfogalmazása alapján akár „első nemzetségeknek" is nevezhetnénk őket – akárcsak a DAI 40. fejezetében szereplő „türk" nemzetségeket.[74]

Első törzsek – vagy első nemzetségek?

Az eddigiekben tehát azt láthattuk, hogy Anonymusnál „a hét fejedelmi személy, akit Hétmagyarnak hívnak", illetve a Krímben a karacsi bégek bizonyos szempontból hasonló szerepkörben jelentek meg. A DAI közlése szerint pedig a Levedi nevű „első vojevod", az első uralkodó megválasztáskor még a *bas karacsi*éhoz hasonló javaslattételi lehetőséggel is bírt. Az is látható, hogy az általuk vezetett néprészek megnevezésére mindkét esetben alkalmazta a szakirodalom a „törzs" és a „nemzetség" elnevezést is.[75] A téma szakirodalmának ismeretében még a korábban meglehetősen sarkos véleményt megfogalmazó Szabados György is belátta, hogy „ez a fajta terminológiai nehézség nem korlátozódik a korai magyar esetre, hanem az eurázsiai steppe más régióinak kutatói számára is fejtörést okoz".[76]

---

72 *Inalcik, H.* i. m. (28. jz.) 446., 449.; *Fisher, A. W.* i. m. (26. jz.) 21–23.; *Uli Schamiloglu*: The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire. Archivum Eurasiae Medii Aevi 4. (1984) 296.: 46. jz.

73 *Ivanics M.*: A Dzsingisz-legenda i. m. (9. jz.) 172.

74 *Moravcsik Gy*: i. m. (71. jz.) 46.

75 Ahogyan ez tulajdonképpen a steppetörténeti irodalom jó részében is előfordul: *Dobrovits M.*: Hatalom i. m. (9. jz.). Legutóbb Tóth Sándor fogalmazott úgy, hogy „ezt a duális és rendkívül változékony politikai struktúrát […] nem teljesen érthette egy teljesen más, letelepült és centralizált birodalom". (*Tóth Sándor László*: A 9–10. századi magyarság politikai szervezete bizánci szemszögből. In: Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Balogh Elemér és Homoki-Nagy Mária gondozásában. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica 75. [2013] 690.)

76 *Szabados Gy.*: Állam és ethnosz i. m. (44. jz.) 16. Ez utóbbi szempontra azonban Ecsedy Ildikó és Németh Gyula is már jóval korábban felhívta a hazai kollégák figyelmét. „A történeti dokumentumokban a sztyeppei társadalmak többé-kevésbé elkülönülő egységeit következetlenül és többértelműen használt neveken emlegetik, más társadalmi hátterű nómenklatúrával, amelyet különféle, egymástól eltérő társadalmi alakulatokra is alkalmaztak, néha csupán alkalomszerű

Ha tehát a „törzs”-nek és/vagy „nemzetség”-nek elnevezett csoportosulások esetében nem genezisük különbségét vagy azonosságát, azaz annak természetes/vérségi vagy mesterséges mivoltát tartjuk legfőképpen szem előtt – ami az egyik visszatérő fő szempont a hazai szakirodalom vitáiban is[77] –, hanem csak és kizárólag a hatalmi szervezetben, a politikában vagy a hadviselésben feltételezett szerepüket (márpedig a „törzsek” valójában rendre ilyen szerepkörben jelennek meg a történeti irodalomban),[78] akkor tulajdonképpen okafogyottá válhat az effajta filológiai diskurzusok jó része,[79] amelyek egy olyan kategória megnevezésének helyes vagy helytelen voltáról próbálnak véleményt alkotni, melynek sem méretéről,[80] sem belső szerkezetéről, sem kohéziójának kötőanyagáról, pontos társadalmi hátteréről egyelőre – legalábbis a honfoglalók esetében – a legjobb szándékaink ellenére sem árulnak el semmit a rendelkezésre álló források.[81]

érvénnyel.” (*Ecsedy I.*: Törzs és törzsi társadalom i. m. [36. jz.] 170–171.; ld. még *Uő*: A nomád társadalmak i. m. [36. jz.] 117–128.; *Németh Gy*: i. m. [13. jz.] 33.) Hasonló problémáról a kelet-európai kunok esetében: *Kovács Szilvia*: A kunok története a mongol hódításig. Balassi, Bp., 2014. 257–258.

77 Ld. Mesterházy Károly áttekintését a régebbi magyar szakirodalom fogalomhasználatáról, értelmezési és rendszerezési kísérleteiről: *Mesterházy Károly*: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyaroknál. Akadémiai, Bp., 1980. 48–50., 71–86. Ld. még *Ecsedy Ildikó*: A nomád gazdaság és társadalom problémái a történelemben és a kutatásban. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk. Tőkei Ferenc. Akadémiai, Bp., 1983. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.) 30–34.

78 Ld. *Mesterházy K.*: Nemzetségi i. h. (77. jz.) Az újabb történeti irodalom áttekintése: *Makk F.*: i. m. (35. jz.) 104–105. (3–5. jz.).

79 Szabados újabban elsősorban Kristónak a „törzsi szeparatizmust” és „törzsi államokat” feltételező koncepcióját támadta Moravcsik fordításának kritikája által is, hiszen ha nincsenek már törzsek sem, akkor törzsi államok sem létezhettek (*Szabados Gy.*: Magyar államalapítások i. m. [35. jz.] 190–213.). Tóth Sándor László szerint Szabados ezzel, és olyan új terminusok bevezetésével, mint a „hetes tagozódású szövetségi elő-állam” és az „arisztokratikus irányítású magyar elő-állam”, csupán elodázta annak kimondását, hogy valójában egy törzsszövetségről van szó, s csupán „hátrébb” tolta időben az államszervezés problémáját: *Tóth S. L.*: A magyar törzszövetség i. m. (8. jz.) 464. Korábban azonban már Vékony Gábor is kritizálta Moravcsik fordításában a „törzsek” kifejezést a nemzetség helyett – valószínűleg nem teljesen függetlenül a kis létszámú honfoglaló népességről szóló hipotézisétől: *Vékony Gábor*: Magyar őstörténet, magyar honfoglalás. Nap Kiadó, Bp., 2002. 207–208. Érvelését vö. *Ecsedy I.*: Törzs és törzsi társadalom i. m. (36. jz.) 181. Ezekben a filológiainak látszó vitákban ritkán szokott felmerülni az a szempont, hogy a „szokásos” család–nemzetség–törzs/nép felosztás (vagy a hasonló jelentésű latin és görög kifejezések) aligha képesek leírni egy valós, nagy léptékű nomád társadalmi formáció (pl. a kazahok) társadalmi piramisának bonyolult rétegzettségét; ld. erről *Németh Gy.*: i. m. (13. jz.) 26–28.; *Ecsedy I.*: A nomád társadalmak i. m. (36. jz.) 119.; *Róna-Tas András*: Honfoglalás és népalakulás a középkori Eurázsiában. MTA, Bp., 1999. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián) 5–7.

80 A honfoglaló populáció eltérő nagyságáról alkotott nézetek áttekintése: *Takács Miklós*: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat 1. (11.) (2006) 67–98.

81 Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az etnográfia vagy a szociológia számára ne tartanám releváns kutatási feladatnak a ma még létező, vagy a nem túl régmúltban jól dokumentált, potenciálisan nemzetségi/törzsi alapon szerveződő társadalmak vizsgálatát. A történeti kutatások számára a honfoglalókkal kapcsolatban felhasználható külső keletkezésű források esetében azonban

Ráadásul a steppe világát az elmúlt háromezer évben számtalan esetben forgatták fel olyan nagyszabású hatalmi átrendeződések, melyek akár az alapvetőnek vélt nemzetségi szintig bezárólag átrajzolták az addigi összképet,[82] a mesterségesen újonnan létrehozott keretek között pedig a népesség mégis elkezdett ismét – a számára ismert egyetlen módon – vérségi-nemzetségi alapon szerveződni: kiváló példa erre a Mandzsu Birodalom híres nyolczászlós serege, melyben a szigorúan katonai körzetekbe szervezett katonák – akik közé még a besorozott idegen származású hadifoglyokat is oda kell értenünk – és családtagjaik elkezdtek a „nyílnak" (*niru*) nevezett 300 fős katonai alapegység tagjaiként exogám vérségi nemzetség módjára viselkedni, amelyhez a 25 (később pedig 30) „nyilat" magában foglaló „zászló" (*ósai/ gūsa)* biztosította a magasabb szintű „törzsi" keretet.[83]

Ha viszont az egyes csoportok katonai ereje felől közelítjük meg a problémát, akkor világossá válhat, hogy mennyire csalóka lehet akármilyen egységes terminológia használata is: 1766-ban a cári kormányzat a „Bajkálon inneni" burját mongolok 56 nemzetségében mintegy 20 ezer harcost íratott össze hadi szolgálatra – ami összességben azonos nagyságrendet mutat a muszlim forrásokban szereplő madzsgarok húszezres hadával. Csakhogy amíg a legnagyobb burját nemzetség ekkor 2300 harcost tudott kiállítani, a legkisebb csupán 120-at.[84] Azaz a legnagyobb burját nemzetség önmagában is olyan erőt képviselt, ami nagyságrendjében összemérhető lett volna a steppe egyes korábbi népeinek teljes fegyveres erejével.[85] A lista elején szereplő „első" néhány nemzetség pedig katonailag alighanem erősebb volt, mint a végén szereplő több tucat együttvéve.[86] Hasonló volt a helyzet

nem várható el sem olyan bőség, sem olyan szisztematikus terminológiai egyöntetűség, ami lehetővé tenne egy tényleges analízist.

82 A modern antropológia által leírt – és bizonyos szempontból mintaszerűnek tartott – iráni Bakhtiari törzs esetében is kiderült, hogy első ismert vezetője egy, a perzsa sah által a 17. században a térség kormányzójává kinevezett hadvezér volt. (*Sneath, D.*: i. m. [49. jz.] 56–59.) E tekintetben is tanulságos Ecsedy véleménye: „»Ősi«, »tiszta« nemzetségek […] nem kereshetők a sztyeppen sem, legfeljebb a törzsekből kivált, ideiglenesen magukra maradt nemzetségek, a politikai keret bomlási folyamatának eredményei, gazdaságuk szervezete és a korábbi politikai szervezet öröksége révén: potenciális törzsek." (*Ecsedy I.*: A nomád társadalmak i. m. [36. jz.] 127–128.)

83 *Uray-Kőhalmi Katalin*: A mandzsuk nyolczászlós serege. Új Keleti Szemle 2. (2000) 1. sz. 6–7.

84 *Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Akadémiai, Bp., 1973. 150. A „madzsgarok" hadáról: *Zimonyi István*: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Gayhani-hagyomány magyar fejezete. Balassi, Bp., 2005. 82. Ecsedy is jelezte, hogy sem a türkök nemzetségei (*szing*), sem törzsei (*pu-lo*) esetében nem lehet létszám-kategóriákat megállapítani: „a türk birodalom – és más nomád birodalmak – kései korszakában bonyolult sztyeppei események idején […] a felduzzadt *szing*-ek könnyen kerekednek a többiek fölé, elmosódik a nagyságrend, és hagyományosan *szing* gyanánt emlegetnek továbbra is egész altörzsnyi csoportokat, sőt törzseket, a terminussal megőrizve a kérdéses csoportok valamiféle rokonságának emlékét is" (*Ecsedy I.*: Törzs és törzsi társadalom i. m. [36. jz.] 174.), illetve „meg se kísérelhetjük egy törzs ideális vagy legalább az adott korban optimális méretének számszerű meghatározását, minthogy az a helyenként és koronként változó, külső-belső tényezők egész seregével kapcsolatos" (uo. 189. és ld. még *Uő*: A nomád társadalmak i. m. [36. jz.] 124–125.).

85 *Zimonyi I.*: i. m. (84. jz.) 87–88.

86 Valószínűleg hasonló okai lehettek a Timurida Birodalom törzsei közötti megkülönböztetésnek is: a 12 tamgával is rendelkező, emírek által vezetett törzs jóval fontosabb szerepet játszott, mint

az 1500 körül Sejbáni kánhoz csatlakozó özbegek esetében is: míg a Durmen nemzetség 1000, a Najman pedig 700 harcossal csatlakozott, a Sejk Murid vezette, beszédes nevű Madsar nemzetség csupán 200 harcost állított ki.[87]

Valószínűleg ez az egyik fontos oka a Krímben is a Sirinek kiemelt státuszának. Ha egyes krónikák talán számszerűen túloznak is, amikor a 15. század végén a Sirin bég 20 ezer „testvéré"-ről írnak,[88] az nagyon is sokat elárul a kánságon belüli erőviszonyokról, hogy 1543-ban a Sirinek 5000, az Arginok és Kipcsakok 3000–3000, a Mangitok pedig 2000 fővel vettek részt az az évi cserkesz hadjáraton.[89]

A Krímben ugyan mindig négy-öt nemzetség birtokolta a karacsi státuszt, de nem mindig ugyanaz a négy vagy öt. Amelyik valamiért meggyengült, az presztízsben is hátrébb sorolódott, s hosszabb időtávot tekintve kieshetett a kiváltságos karacsi nemzetségek sorából. Például ha egy, az addigiaknál erősebb, tekintélyesebb vetélytárs nemzetség érkezett a Krími Kánság határain kívülről…

A bűvös hetes – hány nemzetségből/törzsből is állhatott volna egy „Hétmagyar"?

A magyar forrásokban szereplő hét fejedelmi személy/kapitány,[90] a forrásokban különféle kontextusokban fel-felbukkanó „hétmagyar" elnevezés, valamint a DAI-ban szereplő egyetlen ismert nemzetség/törzs-lista, melyen a kavarokkal az élen nyolc megnevezett egység található (melyek közül azonban az egyik kételemű),[91] valamint a listán szereplő nevek helynévként való viszonylag gyakori felbukkanása, illetve a hozzájuk hasonló gyakoriságú „törzsnévgyanús" helynevek csoportja[92]

---

a forrásokban szereplő további 28 (*Csiky Gergely*: A közép-ázsiai törzsrendszer és törzsi arisztokrácia a Tuzukát-i Timuriban. In: Vámbéry Tanulmányok 5. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2008. 58., 64.).

87 *Thury József*: A régi magyar és török hadviselés. Hadtörténelmi Közlemények 1. (1888) 567.

88 *Manz, B. F.*: i. m. (26. jz.) 285.

89 Az 1543. évi cserkesz hadjáratról és a kánok hatalmi centralizációs kísérleteiről – fegyveres erejük számának és minőségének növelése révén: *Inalcik, H.*: i. m. (28. jz.) 448. Természetesen az sem csupán krími tatár (vagy steppei) sajátosság, hogy egyes nemzetségek igen nagyszámú fegyverest képesek mozgósítani: Ibn Fadlan leírása szerint a volgai bolgárok egyik – muszlim hitre tért – nemzetsége 5000 családot számlált (*Ibn Fadlán*: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Kiadta Simon Róbert. Corvina, Bp., 2007. 66.). Róma korai történetében a hagyomány szerint a *gens Fabia* Kr. e. 479-ben 306 patrícius *gentiles*szel és több ezer *clien*sével képviseltette magát a Veii város lakói ellen vívott csatában (*Alföldy Géza*: Római társadalomtörténet. Osiris, Bp., 2002. 21.).

90 Sokak számára zavaró, hogy a magyar krónikáshagyomány nem tud a törzsekről, csupán vezérek, kapitányok neveiről. Érdekes módon a Timurida Birodalom forrásai ugyan „hemzsegnek a törzsnevektől", de ezek „elsősorban egyes közszereplők lakabjaként, melléknéveként szerepelnek". (*Csiky G.*: A közép-ázsiai törzsrendszer i. m. [86. jz.] 55.)

91 S ez a két elem ráadásul helynévként különálló életet élt.

92 *Györffy György*: A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Balassi, Bp., 1997. (A honfoglalásról sok szemmel 3.) 221–

jó ideje arra sarkallja a kutatókat, hogy valamiféle rendet/rendszert próbáljanak teremteni az adatok között.[93] A „hány törzse/nemzetsége is volt Árpád honfoglalóinak?" kérdést azonban a krími párhuzamok tükrében talán érdemesebb lenne úgy feltenni, hogy mikor hány törzse/nemzetsége volt Árpád honfoglalóinak a 9–10. században?

A Krími Kánságban az államalkotó nemzetségekből a hagyomány szerint négynek kellett lenni, ám a különféle külső és belső keletkezésű dokumentumok szerint számuk mégis ingadozott. Bár az államalapításkor csupán két nemzetség – a Sirin és a Barin – neve tűnik fel, a 15. században a számuk már biztosan négyre emelkedett az Argun és Kipcsak nemzetséggel együtt. Így jött létre a Nagy Mongol Birodalomban – ahol valószínűleg a kínaival rokon, égtájrendszer alapján történő, négyes felosztást tekintették ideálisnak – és utódállamaiban szokásos négyes rendszer.[94] (Az ázsiai steppe keleti végén – a kínai kulturális befolyási övezetben – gyakori volt ennek a kétszerese, a nyolcas, illetve a kilences tagozódás is.)[95]

A hetes szerveződési elv viszont – mely feltehetően a mezopotámiai kultúrában fontos szerepet játszó hét bolygóra vezethető vissza –, úgy tűnik, hogy Ázsia nyugatibb, iráni befolyás alatt álló régióiban volt gyakoribb.[96] Már az óperzsa birodalomban is felbukkan a hetes felosztás – hét parancsnoka van a hadseregnek, hét bírája a birodalomnak –, s Dáriusz is hét előkelő perzsából álló összeesküvés részeseként ragadta el a Perzsa Birodalom trónját a „bitorló" méd mágustól. (Társai pedig később is befolyásos személyek maradtak a birodalomban, így szabad bejárást élveztek a királyi palotába.)[97] A Szasszanidák újabb perzsa birodalmának oszlopa pedig kezdetben az a hét nagy nemzetség volt, amelyek közül kettő, a Suren és a Karen, bizonyítható módon korábban, az Arszakidák alatt, a Párthus Birodalom kormányzatában is fontos szerepet játszott, s a hét nemzetség hatalmát Dá-

234.; *Kristó Gyula*: Törzsek és törzsi helynevek. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Akadémiai, Bp., 1977. 211–223., vö. *Rácz Anita*: Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. In: Helynévtörténeti tanulmányok 2. Debrecen, 2006. (A Magyar Névarchívum kiadványai 11.) 9–29.; *Uő*: A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai. III. Szerk. Hoffmann István–Juhász Dezső. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen–Bp., 2007. 45–55.

93 Az adatok különféle értelmezéseit csokorba gyűjtötte: *Tóth S. L.*: A honfoglalástól i. m. (8. jz.) 123–140.

94 *Schamiloglu*, *U.*: The Qaraçi Beys i. m. (72. jz.) 223–297.; *Uő*: Tribal Politics i. m. (24. jz.) 19–21.

95 *Elina-Qian Xu*: Historical development of the pre-dynastic Khitan. Doctoral dissertation. University of Helsinki, Faculty of Arts, Institute for Asian and African Studies, 2005. 103. (https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19205.; a letöltés ideje: 2016. január 29.). A kilences tagozódásra: *Hansgerd Göckenjan*: Lobogó és dob az altáji népeknél. In: Fegyveres nomádok i. m. (10. jz.) 69.

96 *Shapur Shahbazi*: Haft (seven), the heptad and its cultural significance in Persian history (http://www.iranicaonline.org/articles/haft; a letöltés ideje: 2016. január 29.). De nem kizárólagosan! Ld.: *Xu, E.-Q.*: i. m. (95. jz.)

97 http://www.iranicaonline.org/articles/herodotus-vi (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

riusz koráig vezették vissza.[98] Az egykori Akhaimenida-birodalom másik területén, Baktriában 456-ban a Hephtaliták (’hét nemzetség’) került a hun Kidariták helyett hatalomra,[99] s a nyugat-ázsiai és kelet-európai steppén a nyugati türkökön, a kazárokon és a kimekeken keresztül egészen az újkorig lehet számolni különféle hetes szerveződésű törzsi/nemzetségi konföderációkkal: például a 16–17. században a nogáj horda részét képező jediszáni (*yedisan* ’hét nemzetség’), illetve jediskuli (*yedi icki uli* ’hét belső ember fiai’) nogájok, vagy a baskíroknál „hét nemzetség” (*yeti irü*), vagy a kazak kicsi dzsüzben az egyik törzs (a *Zseti-ru,* azaz ’hét nemzetség’),[100] de Trepavlov gyűjtése szerint van „hét nemzetség”-e a türkméneknek,[101] a kirgizeknek és a karakalpakoknak is.[102] A 16. század elején létrejövő iráni Szafavida állam hatalmi bázisát is a türkmének „hét nagy ojmak”-ja alkotta.[103] A kora középkori Kelet-Európában pedig szláv környezetben is fel-felbukkant a hetes szám a bolgárok és horvátok történetében.[104] (Anonymusnál az

98 *Lukonin, V. G.*: Political, Social and Administrative Institutions. In: Cambridge History of Iran. III/2. Cambridge University Press, London–Cambridge, 1983. 681–747. „A médek között ugyanis van hét törzs, amely ősi törvény szerint a legnemesebb és a legtiszteltebb foglalkozásokat űzi. A babilóni azt állította, hogy ezeket nem lehet megmásítani. A médek azt mondják, hogy az Arsakidáknak nevezett törzs viseli a királyságot, és ezek helyezik a diadémot a király fejére, egy másik törzsük a katonai erők élén áll, egy következő az államügyekkel foglalkozik, míg egy negyedik egymással vitázók nézeteltéréseit oldja meg, akiknek bíró kell. Az ötödik a lovasság felett parancsnokol, az ezt követő az adókat gyűjti be az alattvalóktól és a királyi kincstárakat felügyeli, a hetedik pedig a fegyverek és a katonai viseletek felvigyázására lett kinevezve. Dareios, Hystaspés fia írta le ezt az ősi törvényt a királyi rendeletekben.” (*Sárközy Miklós*: Párthia öröksége Perzsiában. Arsakida (párthus) legitimációs kihívások a Szászánida Birodalomban. Ókor [2003] 7. sz. 36.) Esetükben ugyanúgy felmerült e nagy házak rokonsága a párthus uralkodóházzal, az Arszakidákkal (ld. uo.), ahogyan Anonymus is rokoníthatta a vezérnemzetségeket az Árpádokkal. Ld. erről: *Zsoldos A.*: i. m. (13. jz.) 189–193.

99 *Czeglédy Károly*: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Schütz Emil–Apor Éva. MTA–Kőrösi Csoma Társaság, Bp., 1985. 235–243.; *Étienne de la Vaissière*: Is there any ’Nationality of the Ephtalites’? In: *M. Ghose–É. de la Vaissière*: Hephtalites. Bulletin of the Asia Institute 17. (2007) 119–137.

100 *Györffy Gy.*: Tanulmányok i. m. (41. jz.) 105–106.; *Ivanics Mária*: A Nogaj Horda – a nomád birodalomszervezés egyik útja. In: Fegyveres nomádok i. m. (10. jz.) 158.

101 Vámbéry szerint a 19. század derekán eleve hét nagyobb nemzetsége/törzse volt a turkománoknak/türkméneknek, s ezeken belül is talált hetes felosztást. (*Vámbéry Ármin*: A török faj etnológiai és etnográfiai tekintetben. Bp., 1885. 470–482.)

102 *Trepavlov, V. V*: Istorija Nogajskoj Ordy. Vostocnaja Literatura RAN, Moszkva, 2001. 43. Az adatra Ivanics Mária hívta fel a figyelmem, amit ezúton is köszönök neki.

103 Shamlu, Ustadzslu, Rumlu, Takkalu, Dulkadir, Afshar, Qadzsar (*H. R. Roemer*: The Safavid Period. In: Cambridge History of Iran. Ed. Peter Jackson. VI. Cambridge University Press, Cambridge, 1986. 215.) – ám ezek közé is időről időre különböző újabb törzsek is besorolódtak, mint például a Türkmen.

104 Vö. *Harmatta János*: A magyarság őstörténete. Magyar Tudomány 161. (1990) 253–255., illetve a hét „honfoglaló” horvát testvérről: *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzásáról. Ford. Moravcsik Gyula. Lectum, Szeged, 2003. 81–82.

Álmos népéhez Kijev alatt csatlakozó „kunok" is hetes tagozódásúak – és a 13. században betelepülő kunok valóban legalább hét nemzetségből álltak.)[105]

Ám ahogyan arra Várady László és Mándoky Kongur István, valamint – Bibó István munkái nyomán – már Györffy György is felhívta a figyelmet, ezek a számok gyakorta fiktívek – vagy még inkább szimbolikusak – voltak.[106] Hasonló eltérés figyelhető meg a Krími Kánságban a karacsi nemzetségek esetében is: habár a tatár krónikáshagyomány rendre négy karacsit emleget,[107] a külföldi hatalmakkal kötött szerződések aláírói között világosan látszik, hogy a 16–17. században a karacsik száma több is lehetett.[108]

1502-ben ugyanis a Krím győzelmével ért véget a Krími Kánság és a Nagy Horda küzdelme a széthulló Arany Horda öröksége felett: a Nagy Horda megszűnt létezni.[109] A Nagy Horda kánjait támogató legerősebb nemzetség, a Mangitok, akik a kánok mellett már Timur Lenk 1380. évi támadása óta szinte folyamatosan uralták előbb az Arany Horda, később pedig az Asztraháni Kánság és a Nagy Horda vezetését is,[110] a Volgától keletre, Nogáj Horda néven kíséreltek meg létrehozni egy önálló államalakulatot. Egy kisebb részük azonban, a nogájok belső hatalmi harcaiban alulmaradó Timur bin Manszur bin Edige vezetésével, a győztes Krími Kánsághoz csatlakozott, s ennek a Mangit úrnak a leánya lett Mengli Giráj krími kán felesége.[111] Mellettük 1508-ban már a Nagy Horda többi országalkotó nemzetsége, a Kijatok, a Szidzsiutok és a Kongratok is feltűntek a Krímben.[112]

Az ambiciózus krími kán, aki az Arany Horda egykori hatalmának feltámasztásáról álmodozott, örömmel fogadta a Krímben a keletről érkezőket, akiknek számottevő erejét nemcsak steppei hódításai, hanem saját rakoncátlankodó államalkotó nemzetségei, például a túlontúl is nagy hatalmú Sirinek ellenében is fel lehetett használni. Bár Mehmed Giráj igen nagyralátó és erőszakos nogáj politikája 1523-ban a saját halálához és a Krím feldúlásához vezetett, a Manszur-ulinak, azaz Manszúr-finak is nevezett Mangitok ettől kezdve a karacsi nemzetségek illusztris

105 *Pálóczi Horváth András*: Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei. Archaeolingua–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp.–Piliscsaba, 2014. 156–159.

106 *Várady László*: Revision der Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogennetos über die Politikgeschichte der Ungarn. Byzantinische Zeitschrift 82. (1989) 51–52.; *Györffy György*: A magyar törzsnevek i. m. (92. jz.) 221–223.; *Mándoky Kongur István*: Amu-Darja széles vize. Karcag, 2002. http://terebess.hu/keletkultinfo/amudarja.html (a letöltés ideje: 2016. január 29.).

107 *Schamiloglu, U.*: Tribal Politics i. m. (24. jz.) 46–47.

108 Uo. 53.

109 *Vásáry István*: The Crimean Khanate and the Great Horde (1440s–1500s): A Fight for Primacy. In: The Crimean Khanate i. m. (62. jz.) 13–26.

110 *Vadim V. Trepavlov*: The Formation and Early History of the Manghit Yurt. Bloomington, 2001. (Papers in Inner Asia 35.) Mangit bégek álltak a szibériai és a kazah kánságok uralkodói mellett is (*Ivanics M.*: A Nogaj Horda i. m. [100. jz.] 154–155.).

111 *Ivanics M.*: A Nogaj Horda i. m. (100. jz.) 158.; *Manz, B. F.*: i. m. (26. jz.) 287.: 34. jz.; *Inalcik, H.*: i. m. (28. jz.) 456.: 29. jz.

112 *Schamiloglu, U.*: Tribal Politics i. m. (24. jz.) 202.

társaságához tartoztak, hol az Arginokat, hol a Kipcsakokat szorítva háttérbe. A karacsi bégek száma így hosszabb távon ötre emelkedett, mivel a 17. századra a Kipcsakok végkép kiszorultak közülük és a Nagy Hordából egykor a Mangitokkal együtt érkező Szidzsiutok is állandó helyet kaptak soraikban.[113]

Ez a változás jól követhető mind a krími történelemmel foglalkozó elbeszélő források, mind a különféle államközi dokumentumok nyomán: a karacsi nemzetségek, illetve vezetőik felsorolása/aláírásának sorrendje a mindenkori belső erőviszonyok alakulását tükrözi a kutatók számára.[114] A külföldi kutatók több generációja – Marquart, Bury, Dunlop, Macartney, Pritsak, Grousset – meglehetős egyöntetűséggel alkalmazott hasonló gondolatmenetet a korai magyar történelem forrásaira: ha a DAI-ban a törzsek listáján a kavarok az élen szerepelnek, akkor a törzsszövetség élén a kavarok álltak, s akkor az sem lehetetlen, hogy a magyarok első fejedelme, a vezérnévsor élén álló Álmos/Árpád is kavar lett volna.[115] Habár ez a két állítás aligha függhet össze ennyire egyszerű módon,[116] egy ilyen törzs-, illetve nemzetségfelsorolás esetében mégsem tűnhet mindenképpen elvetendőnek az a – sok kutató számára, bizony, nagyon is kézenfekvő – értelmezési lehetőség, hogy a listán a nevek sorrendje a megnevezett alkotóelemek presztízs- és rangsorrendjét tükrözheti.[117]

Meglepő módon ez az elképzelés mégis gyökeresen eltér attól, ahogyan a magyar tudományosság zöme vélekedett a problémáról. Az 1930-as években

113 Uo. 48–53.; *Katkó Gáspár*: Az Oszmán Birodalom és a Rzeczpospolita határán: Kantemir mirza felemelkedése és katonai pályafutásának első szakasza (1621–1629). PhD-disszertáció. ELTE, Bp., 2016. 115–117.

114 *Schamiloglu, U.*: The Qaraçi Beys i. m. (72. jz.) 284–285.; *Uő*: Tribal Politics i. m. (24. jz.) 45–47. A Timurida Birodalom forrásaiban szereplő törzsek esetében is akadnak utalások a rangsorrendben elfoglalt helyükre: *Csiky Gergely*: The Tuzūkāt-i Tīmūrī as a Source for Military History. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 59. (2006) 480–481.

115 A vonatkozó irodalom áttekintése: *Uhrmann Iván*: Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. Hadtörténelmi Közlemények 116. (2003) 2. sz. 278–280. Az egyetlen jelentős kivételnek Peter B. Golden számít, aki azonban jól tud magyarul és iskolázottsága okán gyakorlatilag a magyar történetírói hagyományokat képviseli: *Peter B. Golden*: Khazar studies: An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. I. Akadémiai, Bp., 1980. 136–137.

116 Hiszen ez a logika mégiscsak oda vezet, hogy a kazár lázadók fejét, Árpádot magának a kazár kagánnak a tudtával és jóváhagyásával emelik a magyarok fölé, ami többek számára ismét csak elképzelhetetlennek bizonyult, azaz ismételten a források sajátos „átértelmezésére" kellett hogy késztesse a kutatókat. Ld. erről Várady László hipotézisét egy olyan, a Kazár Kaganátuson belüli belviszályról, ahol a lázadók nem is a kagán főhatalma, hanem egy „alfejedelem" (Genea Fürst) ellen lázadtak (*Várady L.*: i. m. [106. jz.] 32–34., 55.), illetve Howard-Johnston elgondolását az információk utólagos meghamisításáról, a kavar lázadás „kitalálásáról" (*James Howard-Johnston*: Byzantine sources for Khazar history. In: The world of the Khazars. Ed. P. B. Golden–H. Ben-Shammai–A. Róna-Tas. Brill, Leiden–Boston, 2007. 187–188.).

117 Ezt a gondolatot akár maga Németh is megfogalmazhatta volna, hiszen hogy „a csatlakozott népek számára nem ez az egyetlen beilleszkedési modell, azt Németh Gyula is bizonyosan sejtette: ő ugyanis az ún. »gyula-törzset«, melyet szintén a Hétmagyartól elkülönülő, ahhoz utólag csatlakozó etnikumnak véli, ennek ellenére »fejedelmi törzsnek« nevezi". (*Uhrmann I.*: i. m. [115. jz.] 285–286.)

még a kiváló turkológus, Németh Gyula sem ilyen magyarázatot adott a DAI e rövidke mondatára, hanem „megtette" a kavarokat – talán a mongol birodalomban alkalmazott mintákat szem előtt tartva? – alávetett „segédnépnek", akik csupán a hadrendben elfoglalt helyük miatt sorolódtak az „első törzsek" közé (tulajdonképpen: elé), valójában mégis alárendelt szerepet játszottak a „Hétmagyar" törzsszövetségben.[118] Tette ezt annak ellenére, hogy forrásaink sem a kavarok legyőzéséről, sem alávetéséről, sem konkrét elővéd szerepükről nem szólnak[119] – ellentétben mondjuk az Anonymusnál Kijev alatt vereséget szenvedő, és ez után csatlakozó kunokkal, akiket Németh minden további magyarázat vagy érvelés nélkül egyszerűen „kovár"-nak hív –, vagy a behódoló és Anonymusnál túszokat adó, tehát ténylegesen alávetett népként kezelt, a korai középkorban valóban több ízben előhadként működő székelyek esetével, akiknek a példái nyilvánvalóan ott álltak Németh gondolatmenetének hátterében.[120]

A magyar történetírásban már korábban meggyökeresedett az eltérő eredetű szöveghagyományok összetartozásának, összefésülhetőségének gondolata – sőt szükségessége! –, amihez a későbbiekben Györffy György éppúgy ragaszkodott, mint Kristó Gyula.[121] (A hadrendben elfoglalt helyzet ötletéből kiindulva pedig végül még egy egész – pusztán nyelvi hipotéziseken „nyugvó" – törzsszövetséget leíró történeti, szervezeti rekonstrukció is született Berta Árpád tollából.)[122] Így Dénes József vagy Várady László szinte egyedül állt 1988-ban, illetve 1989-ben azzal a magyar szakirodalomban kevéssé közismert véleményével, hogy az általa ismert felsorolások esetében a sorrend egyben rangsort is jelentett. Fontos azonban rámutatni, hogy Álmos, illetve Árpád családja mint uralkodói nemzetség a fejedelemválasztás után már nem feltétlenül volt a korábbi módon „része" az országalkotó „első nemzetségek" hierarchiájának – még akkor sem, ha korábban netán odatartoztak volna –,

118 „Hogy a kovárok nem azért járnak elöl a háborúban, mert legbátrabbak és legvitézebbek, mint ahogy azt Konstantínos mondja, hanem azért mert nem egyenlő rangúak a többi törzsekkel, az világosan következik a törökös szervezetű népeknek abból a szokásából, hogy az újonnan csatlakozott vagy meghódított törzseket elöl küldik a harcba." (*Németh Gy.*: i. m. [13. jz.] 262.)

119 A kavarokról szóló különféle vélemények rendszerezése: *Uhrmann I.*: i. m. (115. jz.) 273–278.; *Tóth Sándor László*: A kavarok (kabarok) katonai és politikai szerepe. Hadtörténelmi Közlemények 126. (2013) 2. sz. 315–352.

120 *Németh Gy.*: i. m. (13. jz.) 261–262. Azt azonban, hogy a kora középkori magyar hadrendben betöltött „előcsatározó" szerep nem pusztán az adott népesség státuszából, hanem fegyverzetéből, felszereléséből is adódhat, már Veszprémy László is megemlítette (*Veszprémy László*: Egy történeti rejtély nyomában. Kristó Gyula: A székelyek eredete. [Könyvismertetés.] Aetas (1997) 2–3. sz. 242.).

121 Ld. Györffy György újraközölt 1941-es és 1958-as tanulmányait a korábbi vonatkozó irodalommal: *Uő*: A magyarság keleti elemei. Gondolat, Bp., 1990. 14., 43–79., továbbá *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Magvető, Bp., 1980. 115.; *Czeglédy K.*: Őstörténeti tanulmányok i. m. (99. jz.) 118.

122 *Berta Árpád*: Török eredetű törzsneveink. Nyelvtudományi Közlemények 92. (1991) 3–40.; *Uő*: Keszi és társai – avagy a magyar törzsnevek török eredete és a rendszer. Nyelvtudományi Közlemények 101. (2004) 173–181., vö. *Németh Gy.*: i. m. (13. jz.) 90–91.; *Keszi Tamás*: A magyar törzsnevekről. Keletkutatás (1996. ősz–2002. tavasz) 5–14.

így kavar mivoltuk sem feltétlenül következik abból, hogy a DAI nemzetséglistája élén a forrás keletkezése idején épp a kavarok álltak.[123]

A kérdésre új fényt vethet az is, hogy a Krímben az egyik legelőkelőbb országalkotó nemzetség, a Sirin is a csatarend élén állt a centrumban – míg a többi nemzetség a szárnyakon kapott helyet –, vagyis a hadban való „elöljárás" korántsem feltétlenül jelentett minden esetben alacsonyabb rangú pozíciót a hatalmi rendszeren belül.[124]

Ha tehát a kavarok vizsgálata nem „kanyarodott" volna teljesen más utakra a magyar tudományosságban, s az előző történészgenerációk sora a kavarok történetével nem akarta volna feltétlenül a székelyek vagy Anonymus „kumán"-jai, netán a kálizok történetét is összekapcsolni/megmagyarázni, akár már történeti „közhely" is lehetne, hogy Árpád honfoglalói a menekült kazár lázadók népét – a Mangitok esetéhez hasonló módon – kooptálhatták saját szervezetükbe, s nyolcadik törzsként „az első törzsek rangjára emelték őket",[125] – ahogyan az egyébként végső soron akár Anonymus „kumánjaival" is megtörténhetett volna: hiszen ezen „kumánok" vezérei a gesztaíró szerint épp olyan esküt tettek Álmosnak, mint korábban a magyarok hét vezére, és Álmos és vezértársai is esküt tettek a velük kötött szövetség megpecsételésére, az egyik vezérük, Ócsád fia, Örs/Örsúr pedig már ott is szerepel Árpád mellett a krónikás hagyomány hét vezére között.[126]

Arról ugyanis, hogy a DAI információjának keletkezési pillanatában fennálló állapot tartóssá válhatott-e, a kavaroknak sikerülhetett-e megtartani ezt a pozíciót a későbbiekben is, erről mit sem árulnak el szűkös forrásaink. Ahogyan arról sem, hogy mi is volt az a konkrét politikai szituáció, amiben ez a csatlakozás létrejöhetett, és vajon történt-e esetleg hasonló eset a későbbiekben újabb idegen néprészekkel is, például a besenyőkkel, amelyek esetében pedig – szintén a Mangitoké-

123 *Dénes József*: A honfoglaló magyarok vezérei és törzseik. Életünk 26. (1988) 1040–1045.; *Várady L.*: i. m. (106. jz.) 49–52. Például a türk birodalomban használt tamgák szerint világosan elvált egymástól az uralkodó Asina-dinasztia és a hasonló nevű Asina törzs (*Dobrovits M.*: Hatalom i. m. [9. jz.] 60.), a kitajoknál pedig a hatalomra kerülése után a Yelu-nemzetség, mint uralkodó dinasztia, szintén „kivált" abból a törzsből, amelynek eredetileg része és vezetője volt (*Xu, E.–Q.*: i. m. [95. jz.] 135–138. https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19205.). A Timurida Birodalomban a dinasztia felemelkedése után Timur eredeti nemzetségének/törzsének, a Barlasznak az élén sem feltétlenül a dinasztia uralkodói álltak emírként (*Csiky G.*: A közép-ázsiai törzsrendszer i. m. [86. jz.] 61.).

124 *Schamiloglu, U.*: Tribal Politics i. m. (24. jz.) 64. A mongol típusú csatarendekben ez volt az egyik legerősebb pozíció, ld. a lengyeleknél: *Richard Brzezinski–Angus McBride*: Polish Armies, 1569–1696. II. Osprey, Oxford, 1988. 46., a Moszkvai Nagyfejedelemségben: *Evgenij Razin*: A hadművészet története. II. Zrínyi, Bp., 1961. 244–245. A Timurida Birodalomban az alacsonyabb rangú, tamgával nem rendelkező törzsek (ojmakok) harcosai a hadrendben csak a hátvédben kaphattak helyet: *Csiky G.*: A közép-ázsiai törzsrendszer i. m. (86. jz.) 58.

125 *Moravcsik Gy.*: i. m. (71. jz.) 46.

126 *Anonymus*: A magyarok cselekedetei i. m. (53. jz.) 16–17. és *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János. Osiris, Bp., 2004. 104. Vö. *Pais Dezső*: Úr volt-e valóban Vrsuru? Magyar Nyelv 58. (1962) 146.

hoz hasonló módon – erősen feltételezhető valamiféle dinasztikus összeköttetés az Árpádokkal, és be is települtek az Árpádok uralta területekre.[127]

A szilárd szervezeti keretek keresése, illetve történeti hipotézisek formájában történő folyamatos „újjáalkotása" közben ugyanis a kutatók rendre megfeledkeznek arról, hogy a DAI, a muszlim források vagy netán a magyar krónikáshagyomány adott időpillanatra nézve fixnek tűnő beszámolói ellenére valószínűleg mégiscsak egy nagyon képlékeny és nyitott rendszert vizsgálnak,[128] amelyben a változékonyság legalább annyira fontos elem, mint az állandóság. Ráadásul egy ilyen típusú, steppei szerveződés esetében a „bővülés" azért is lehetett viszonylag könnyű, mert az utókor által konstruált valamiféle tartós etnikai homogenitás egyáltalán nem szerepelt a bővülési folyamatok feltételei között.[129]

A korai magyar történelemben Álmos és Árpád honfoglalóinak 870 és 970 közé eső története pedig mindenféle szempontból igencsak mozgalmas lehetett: régi területek vesztek el és új területeket vettek birtokba, új nemzetségek tűnhettek fel az egyre gyarapodó, sokáig egyre sikeresebbé váló hatalmi szervezetben, ugyanakkor arra is volt lehetőség, hogy a kudarcok nyomán „vezérek", illetve „vezérnemzetségek" veszítsék el korábbi hatalmi pozícióikat, közben pedig akár új „szövetségi" és dinasztikus tisztségek keletkezzenek, netán enyésszenek el, sőt akár egyes néprészek is kiválhattak közben,[130] anélkül, hogy a steppéről ismert tradicionális, de mégis nagyon rugalmas hatalmi/ideológiai keretrendszernek mindeközben feltétlenül érdemben meg kellett volna változnia.[131]

---

127 A besenyőkről: *Hatházi Gábor*: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. Besenyők. Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 2. sz. 24–41.; *Uő*: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. Savaria. Pars Archaeologica 22. (1992–1995) 3. sz. 223–248.; *Pálóczi Horváth A.*: i. m. (105. jz.) 37–38., 43–48. Anonymusnál Taksony fejedelem felesége „kumán", amit a hazai kutatás a besenyő mellett kabarként, kazárként, sőt volgai bolgárként is interpretált (*Anonymus*: A magyarok cselekedetei i. m. [53. jz.] 70.: 344. jz.).

128 Az általában lebecsült vagy figyelmen kívül hagyott, néhány éves vagy évtizedes kronológiai eltérések lehetőségének jelentőségét már Czeglédy Károly is kiemelte (*Czeglédy K.*: Őstörténeti tanulmányok i. m. [99. jz.] 123–124.).

129 A Krím esetében is teljesen eltérő, török (a Kipcsak), mongol (a Barin és Argin) és jász/ász (a Sirin) történelmi hátterű nemzetségeket találunk a karacsi nemzetségek között, amelyek esetében az akár sok száz évvel korábbról ismert, akkor még talán valóban sajátos és eltérő etnikai jelleget tükröző elnevezések már semmiféle megragadható differenciát nem jelentettek a mai krími tatárok etnogenezisének részévé váló népcsoportok között (*Ivanics M.*: Die Şirin i. m. [62. jz.] 30.). A mongol népek közé sorolt kitajok és a török népek közé sorolt ujgurok szimbiózisáról: *Róna-Tas A.*: i. m. (79. jz.) 5–10. A magyar tudományosságban a „történeti alkotmány" szempontjából korábban meghatározónak vélt aktus, a „vérszerződés" tárgyalása, ami szintén lehetőséget kínálna ilyen jellegű problémák vizsgálatára, évtizedek óta teljesen a kutatás perifériájára szorult, ld.: *Boba Imre*: The federal structure of the earliest Hungarian polity: the role of the 'Covenant of Blood'. Ural-altaische Jahrbücher 63. (1991) 99–122.; *Terplán Zoltán*: Az etelközi fejedelemválasztás és vérszerződés kérdéseiről. Századok 130. (1996) 969–978.; *Obrusánszky Borbála*: Néhány magyar történeti hagyomány párhuzama a belső-ázsiai forrásokban. In: Folklór és történelem. Szerk. Szemerkényi Ágnes. Akadémiai, Bp., 2007. 71–82.

130 Anonymus történetében pl. Zovárd és Kadocsa a népével a Balkánra, „Görögországba" távozik: *Anonymus*: A magyarok cselekedetei i. m. (53. jz.) 39.

131 Ezekről a lehetőségekről korábban: *Németh Gy.*: i. m. (13. jz.) 32–33.

JÁNOS B. SZABÓ

THE STRUCTURE OF POWER OF THE HUNGARIANS IN THE 9TH AND 10TH CENTURIES IN THE MIRROR OF HISTORICAL ANALOGIES FROM THE STEPPE

For an understanding of certain features of early Hungarian history the well-documented history of the Crimean Khanate seems to offer a useful analogy. The respective environments of the Crimean Tatars and the conquering Hungarians are comparable from several regards, and such a comparison makes it possible to interpret the little evidence we have about the military and political conditions in the period of the Hungarian conquest and subsequent foreign campaigns in the light of what is known about the relationship between the foreign military and diplomatic activities of the Crimean Khanate and its interior structures – thus detaching ourselves from the generally futile terminological debates.

The period between the fall of the Uyghur Empire and the rise of the Mongol power, a period of steppe history dominated by the dispersal of „sovreignty", separatism instead of universalism, and the growth in force of local interest groups, offers several interesting parallels with the phenomena that could be observed after the collapse of the Mongol imperial structures of the Ghengisids.

As far as we know, the kindreds led by the so-called karachi beys constituted one of the foundations of the Crimean Khanate right from its establishment. Officially, it was the four karachi beys that chose from among the members of the ruling dynasty the new khan; his election and institution was followed by mutual oath-taking, in the manner of the treaty of blood in the history of Anonymus. Moreover, according to the DAI, at the election of the first ruler, the „first voevode" called Levedi even enjoyed a right of proposal similar to that of the bas karachi.

Although the Crimean Tatars obviously constituted a „people under one authority", the ruler could nevertheless only decide in important issues of foreign policy after taking counsel with the karachi beys – as the archontes of the „Turks" also decided in council about the proposed cooperation against the Pechenegs brought to them by the Byzantine cleric Gabriel. Nor was the relationship maintained with foreign powers a monopoly of the khan – a situation that is also hinted at in the case of the „Turks" both by the address of a Byzantine imperial letter „to the archontes of the Turks" and by Byzantine political practice.

Although the karachi status was always held by four or five kindreds in the Crimea, these were not always the same. When one of them became weaker for some reason, it fell back in prestige as well, and could thus be excluded from the ranks of the privileged karachi kindreds for quite some time. It is probable that the power relations of the conquering Hungarians constituted a similarly fluid and open structure, in which change played as important a role as stability.

MIHALIK BÉLA VILMOS

A Szentszék és a magyar választófejedelemség gondolata a 17. század végén*

A magyarországi törökellenes visszafoglaló háborút a Szentszék jelentős anyagi, katonai, diplomáciai és ideológiai támogatásban részesítette. A háború bő másfél évtizede (1683–1699) során a bécsi Habsburg-udvar és Róma viszonya azonban nem volt felhőtlen. Ez persze nem változtatott azon, hogy a Szentszék és a Habsburg Birodalom mindvégig szoros együttműködésben törekedett a Szent Liga egyben tartására és a török kiűzésére. A háború alatti diplomáciai viszony első évtizedét, XI. Ince és VIII. Sándor pápák pontifikátusát alaposan feltárták, főként a régebbi, 19. század végi, 20. század eleji kutatók. XI. Ince pápa tevékenységéről mindmáig Fraknói Vilmos munkája nyújtja a legalaposabb képet.[1] Utóda, VIII. Sándor és a Habsburgok konfliktusos kapcsolatáról két munka is született. A későbbi szatmári püspök, Scheffler János a vatikáni levéltári források alapján, míg az osztrák Sigismund von Bischoffshausen a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, valamint a Liechtenstein levéltár iratai alapján vizsgálta a kérdést.[2]

A háború második évtizedére eső szentszéki–Habsburg kapcsolatokat azonban, amelyek XII. Ince pápa pontifikátusának idejére (1691–1700) estek, már alig kutatták. E tekintetben ismét Fraknói egy tanulmánya említhető, amely Várad 1692. évi visszafoglalásával kapcsolatban elemzi a Szentszék segítségét.[3] Ezenkívül azonban az átfogóbb szakirodalmi munkák is főként a szalánkeméni (1691) és zentai (1697) győzelmekkel, illetve a háborút lezáró karlócai békével (1699) foglalkoztak bővebben.[4]

E tanulmány a XII. Ince pápa és a Habsburg-udvar kapcsolatát vizsgáló kutatásaink keretében a törökellenes háborúval összefüggő szentszéki felvetések egy érdekes epizódját tárgyalja közelebbről. Hannover választófejedelemségre történő

* A római kutatásokat a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíjjal (2011) és Klebelsberg Kunó-ösztöndíjjal (2013, 2015), a bécsi kutatásokat Collegium Hungaricum-ösztöndíjjal (2014), valamint a Richard Plaschka Stipendium támogatásával (2015) folytattam.

1 *Fraknói Vilmos*: XI. Incze pápa és Magyarország fölszabadítása a török uralom alól. Szent István Társulat, Bp., 1886.

2 *Scheffler János*: VIII. Sándor pápa és a bécsi udvar (1689–1691). Székely-Illés, Ungvár, 1914.; *Sigismund von Bischoffshausen*: Papst Alexander VIII. und der Wiener Hof (1689–1691). Joseph Roth, Stuttgart, 1900.

3 *Fraknói Vilmos*: Várad felszabadítása 1692-ben és XII. Ince pápa. Róma, 1892.

4 Ld. erre további szakirodalommal: *Szakály Ferenc*: Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól, 1683–1718. Corvina, Bp., 1986. 92–140., 176–179.

emelésével összefüggésben ugyanis Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciusnak a szentszéki Államtitkársággal folytatott levelezésében felmerült, hogy a Magyar Királyságot is választófejedelemségi rangra emeljék. Ennek kapcsán először a hannoveriek törökellenes háborúban történő szerepvállalását vizsgáljuk meg röviden, majd a Szentszék és Bécs közötti diplomáciai viszonyt a hannoveri ügy tükrében, és ezzel összefüggésben a Magyar Királyságot érintő tervvel kapcsolatos érveket és ellenérveket, valamint azok megalapozottságát.

Hannover bekapcsolódása a törökellenes visszafoglaló háborúba

Braunschweig részvétele a török elleni hadjáratban már alig néhány hónappal Bécs második ostromának végét követően, 1684 elejétől felmerült. Ernő Ágost braunschweig-lüneburgi herceg tíz-tizenötezer kipróbált katonát ajánlott fel 600 ezer birodalmi tallér hozzájárulás fejében, amelynek felét az örökös tartományokban történő kvártélyozás költségei tették volna ki. Georg Schnath, Hannover kora újkori történetének monográfusa azonban munkájában minden romantikus elképzelést eloszlatott: Ernő Ágostot semmiféle nagy „keresztes" eszme nem mozgatta ebben az ajánlatban, csupán nagyszámú seregének költséghatékony – azaz mások által történő – fizetésében volt érdekelt.[5]

A Braunschweig-lüneburgi Hercegség már a krétai háborúban katonai szerepet vállalt az Oszmán Birodalom ellen, majd később aktívan részt vett a magyarországi háborúban is. A török elleni aktív fellépés képe megjelent az Ernő Ágost választófejedelem 1698-ban bekövetkezett halála után, 1704-ben kiadott emlékkönyvben is. Annál is inkább hangsúlyozták ezt, hisz maga a fejedelmi család is érintett volt: a választó két fia, Károly Fülöp és Frigyes Ágost herceg is a magyarországi hadszíntéren vesztette életét. Ezt a személyes, családi áldozatvállalást az apjuk emlékére kiadott *Monumentum* is megörökítette, Károly Fülöp emlékére pedig érmét is verettek.[6] Idősebb fivérük, György Lajos herceg (később I. György néven brit uralkodó) is jelen volt 1683-ban Bécs ostrománál, majd az 1684. évi harcokban is részt vett, míg másik fivérük, Miksa herceg 1685–1688 között a hannoveri katonaság ezredparancsnokaként harcolt a Peloponnészoszi-félszigeten.[7]

A braunschweigiek részvételét hosszas tárgyalásokat követően 1684 végén sikerült írásban is rögzíteni. Összesen tízezer katonát küldtek a török ellen a magyarországi frontra. Ebből Ernő Ágost hannoveri herceg 5000 katona kiállítását vállalta. A Welfek másik két ágával, a wolfenbütteli és a cellei fejedelmekkel

5 *Georg Schnath*: Geschichte Hannovers im Zeitalter der neunten Kur und der englischen Sukzession, 1674–1714. I. (1674–1692). August Lax Verlagsbuchhandlung, Hildesheim–Leipzig, 1938. 348–350.

6 *Martin Wrede*: The House of Brunswick-Lüneburg and the Holy Roman Empire: The Making of a Patriotic Dynasty, 1648–1714? In: The Hanoverian Succession: Dynastic Politics and Monarchical Culture. Ed. Andreas Gestrich–Michael Schaich. Ashgate, Farnham, 2015. 54–56.

7 *Schnath, G.*: i. m. (5. jz.) 351.

a bécsi udvar ezzel egy időben, de külön szerződésben (Burgdorf, 1684. december 12.) egyezett meg a törökellenes katonai részvételről. Ernő Ágost herceg ugyanakkor további engedményeket csikart ki Bécstől: a katonaság éves ellátása mellett további 50 ezer birodalmi tallért és Frigyes Ágost herceg részére egy lovassági ezred elkülönítését. A herceg emellett Velencével is megegyezett: a köztársaság részére három gyalogosezredben 2400 katonát küldött, havi 6030 dukát ellenében.[8]

Az évtized végére Bécs és Hannover helyzetében is változás állt be, ami szorosan érintette a Hannoveri-ház szerepvállalását a törökellenes háborúban. A törökellenes Habsburg sikerek, az új kölni érsek (a császár által támogatott Wittelsbach József Kelemen) megválasztása és az angliai dicsőséges forradalom következtében kialakult feszültségek hatására XIV. Lajos ismét I. Lipót és a Német-római Birodalom ellen fordult. Másfelől II. Károly pfalzi választófejedelem 1685-ben bekövetkezett halálával felborulni látszott a Német-római Birodalom választófejedelmi kollégiumának kényes felekezeti egyensúlya, miután a választói cím a katolikus pfalz-neuburgi ágra szállt volna. A helyzet pedig kiváló ürügyet szolgáltatott XIV. Lajosnak, hogy ismét a birodalom ellen forduljon, felhasználva, hogy öccse, Orléans-i Fülöp herceg az elhunyt választó húgát, Liselotte von Pfalz hercegnőt vette feleségül.[9] Mindezek a változások Hannover törökellenes szerepvállalásának egyre hangsúlyosabb politikai vetületet is adtak.

A hannoveri választófejedelemség és a törökellenes katonai segítség kérdése

Ernő Ágost az anyagi mellett persze már a kezdetektől politikai hasznot is remélt a törökellenes szerepvállalástól, igaz, ez ekkor még kevésbé volt hangsúlyos. Kezdetben az osnabrücki püspökséget, ezt a közvetlenül a birodalom alá tartozó fejedelemséget akarta megszerezni. A püspöki méltóságot a vesztfáliai béke értelmében Franz Wilhelm von Wartenberg püspök 1661-ben bekövetkezett halála után egymást váltva evangélikus és katolikus személyek töltötték be. 1662-től éppen Ernő Ágost volt protestánsként Osnabrück püspöke, és emiatt felmerült a püspökség végleges szekularizációja. A herceg sógornője, Eleonóra cellei hercegné egyenesen úgy nyilatkozott 1683 nyarán az udvarában tartózkodó francia követnek, hogy a császár odaígérte a püspökséget Ernő Ágostnak. Ennél is érzékenyebb kérdés volt a kilencedik választófejedelemség ügye, amelyet 1682-ben Frigyes Vilmos brandenburgi választó vett elő, Ernő Ágost berlini látogatása során. Ez igazán majd 1685-ban vált fontossá, amikor a református ág kihalását követően a katolikus pfalz-neuburgi ágból való Fülöp Vilmos nyerte el a megüresedett pfalzi választófejedelmi széket.[10]

8 Uo. 353–354.

9 *Geoffrey Symcox*: Louis XIV. and the Outbreak of the Nine Years War. In: Louis XIV and Europe. Ed. Ragnhild Hatton. Macmillan, London, 1976. 179–212.

10 *Schnath, G.*: i. m. (5. jz.) 349., 474., 479–480.

A „Nagy Választó”, Frigyes Vilmos halálát követően fia, III. Frigyes is kiállt a hannoveri választófejedelemség ügye mellett, és Brandenburg jelentős erőket mozgatott meg a birodalmi protestáns érdekek megőrzéséért. Ehhez ráadásul kiváló lehetőségnek bizonyult az 1689-ben József főherceg római királlyá választására összehívott augsburgi választófejedelmi gyűlés.[11] Ezt már a Szentszék is nagyobb figyelemmel kísérte. Francesco Buonvisi nuncius távozása után a pápai képviseletet internunciusként Francesco Tucci apát, nunciatúrai auditor látta el Bécsben, aki személyesen is megjelent Augsburgban.[12]

Ernő Ágost célja az volt, hogy megnyerje magának a katolikus oldalt is. Kezdetben Rómában is nyitottan, reménykedve tekintettek a braunschweig-lüneburgi hercegre. 1688-ban egyenesen olyan értesülések érkeztek a kölni nunciatúra környezetéből, hogy remélhető a hercegi pár katolizálása, amiről persze gyorsan kiderült, hogy valójában minden alapot nélkülöző információ. A herceg küldötte, Franz Ernst von Platen gróf Augsburgban ennek ellenére fontos egyeztetéseket folytatott Tuccival, és egy emlékiratot is átnyújtott neki, amely Ernő Ágostnak a kereszténység javára tett érdemeit hangsúlyozta, arra apellálva, hogy a Szentszék jóindulatát elnyerje. Ebben külön hangsúlyozták Hannover törökellenes szerepvállalását. A továbbiakban a herceg ügyesen használta ki pozícióját, és tett bizonyos utalásokat esetleges áttérésére, az osnabrücki püspökség átengedésére és a szabad katolikus vallásgyakorlat biztosítására is. A Szentszék azonban nem kívánta a hitbeli kérdéseket, így a herceg felekezetváltását politikai alku tárgyává tenni.[13]

A tárgyalások folytatását és lezárását végül Bécs szorult helyzete és Ernő Ágost egy merész diplomáciai lépése mozdította elő. 1690-ben Belgrád török kézre jutásával a korábbi évek sikersorozata megtört, és legjobb esetben is egy állóháborúra lehetett számítani a déli magyar határ mentén. Ráadásul az év végén nyilvánvaló lett, hogy Brandenburg nem tud a következő évre segélycsapatokat biztosítani. I. Lipótnak így mindenképpen szüksége volt új katonai erők bevonására. Ernő Ágost 1690 végén megállapodott Franciaországgal, így a következő év nyugati hadjáratában a braunschweig-lüneburgi katonaság nem vett részt. Ebben a helyzetben a herceg egyértelmű, megbízható értesüléseket kapott Bécsből: amennyiben katonai támogatására számíthatnak a török ellen, és a francia egyezséget felbontja, úgy nem lesz akadálya a választófejedelmi rangra emelésnek.[14]

---

11 *Wilhelm Havemann*: Geschichte der Lande Braunschweig und Lüneburg. Dieterich’sche Buchhandlung, Göttingen, 1857. 325–326.

12 *Schnath, G.*: i. m. (5. jz.) 487. A pápa azonban egy külön követet is küldött Augsburgba Giacomo Cantelmo caesareai érsek személyében: *Scheffler J.*: i. m. (2. jz.) 34–35.

13 *Schnath, G.*: i. m. (5. jz.) 487–490.

14 Uo. 592–595. XIV. Lajos szándéka az volt, hogy létrehozzon egy semleges, harmadik pártot a birodalom rendjei között, a hannoveri herceg és a svéd király (mint Pomeránia hercege) vezetésével, amely a franciáknak kedvező béke kötésére szorítaná rá a császárt. Ernő Ágost és a francia király követei 1690. december 1-jén (november 27-ére datálva) kötötték meg Hamburgban az egyezséget. Ebben a hannoveri herceg vállalta, hogy amint a svédek is hajlandóak az új politikai tömörülésben való részvételre, ő is csatlakozik, cserébe XIV. Lajos megígérte, hogy minden eszközzel segíteni fogja választófejedelmi kinevezését, és ha az nem is sikerülne, akkor az általános

Ernő Ágost valóban lépett: Tucci 1691 elején arról tájékoztatta a Szentszéket, hogy a herceg ismét felvette a tárgyalás fonalát Béccsel, lényegében az augsburgi ígéretek alapján (Osnabrück átengedése a katolikusoknak, katolikus vallásgyakorlat engedélyezése a hercegségben), és emellett tízezer katonát ajánlott fel a török ellen.[15] Az ajánlat megosztotta a Habsburg-udvart. A császár tanácsadóinak egy része ellenezte, hogy engedjenek a herceg kérésének, félve a protestáns párt erősödésétől, továbbá hogy megőrizzék a *pietas Austriaca* eszmeiségét, elkerülve minden Isten, a hit és az Apostoli Szék ellen vétő lépést. Mások viszont rámutattak, hogy amíg három protestáns és öt katolikus választó volt a választófejedelmi kollégiumban, addig sem tudott a protestáns párt hatásosan fellépni, ráadásul az új pfalzi választófejedelem révén a katolikusok száma csak tovább növekedett. Tucci úgy vélte, hogy a braunschweig-lüneburgi törökellenes segítség most inkább járna előnnyel, mint hátránnyal a katolikus egyház számára. A bíboros-államtitkár óvatosan csak annyit válaszolt Tuccinak, hogy a kérdést alaposan meg kell vizsgálniuk.[16]

1691 végén Ernő Ágost már konkrét tárgyalási ajánlattal lépett fel Bécsben képviselője, Christoph von Limbach révén. Három fő pillér alkotta ajánlatát: a törökellenes segítség, a Habsburgokkal való örökös szövetség és egy korlátozott katolikus vallásgyakorlat engedélyezése Hannoverben. 1692 első hónapjai kőkemény tárgyalással teltek el a két fél között, aminek két érzékeny pontja a katolikus vallásgyakorlat kérdése és a törökellenes katonai segítség finanszírozásának ügye volt.[17] Francesco Tucci február elején értesítette az államtitkárságot az újrainduló tárgyalásokról. Nem ismerte pontosan Limbach instrukcióit és a braunschweig-lüneburgi követeléseket, de gyanította, hogy a követ a választófejedelemség ügyében tárgyalt, a törökellenes katonai segély ügyét felhasználva. Ugyanis a hannoveri tárgyalásokkal párhuzamosan a münsteri püspök küldötte is Bécsben tárgyalt, és hatezer katonát ajánlott fel a török ellen.[18] Míg Münsterrel hamarosan megállapodtak 3500 katona kiállításában, addig Hannoverrel folytatódtak a tárgyalások,

béke megkötését követően négyszázezer koronát fizet neki. *Janine Fayard*: Attempts to Build a 'Third Party' in North Germany, 1690–1694. In: Louis XIV and Europe i. m. (9. jz.) 213–240.

15 Archivio Segreto Vaticano (Róma), Segretaria di Stato (= ASV Segr. Stato), Germania, vol. 218., fol. 8r–9v. Bécs, 1691. január 7. Francesco Tucci jelentése Pietro Ottoboni bíboros-államtitkárnak. Ráadásul ezekben a napokban futott be a két hannoveri herceg, Ernő Ágost fiai, Frigyes Ágost és Károly Fülöp halálhíre a frontról: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 218., fol. 41r–42r. Bécs, 1691. január 21. Hírlevél (foglio d'avvisi).

16 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 39., fol. 517v–518r. Róma, 1691. január 20. Pietro Ottoboni bíboros-államtitkár válasza Francesco Tuccinak.

17 *Schnath, G.*: i. m. (5. jz.) 597–599.

18 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 223., fol. 78r. Bécs, 1692. február 3. Francesco Tucci jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak. Hannover és Münster között 1691. január 27-én született egy szövetségi egyezmény, amelynek az volt a célja, hogy minél inkább kimaradjanak a nyugati front eseményeiből és előmozdítsák a békét a Német-római Birodalom és Franciaország között. Mindez jól illeszkedett XIV. Lajos politikájába, amelynek célja egy harmadik, birodalmi párt kialakítása volt. De emellett ez a hannoveri-münsteri szövetség talán a közös törökellenes segítséget is előmozdította: *Fayard, J.*: i. m. (14. jz.) 221.

azonban Tucci továbbra sem bírt pontosabb értesülésekkel.[19] Március elején jelentette az államtitkárságnak, hogy Bécsből Philipp Christoph von Breuner grófot fogják Hannoverbe küldeni, de még ekkor is csak úgy tudta, hogy bizonyos vitás pontok tisztázására.[20]

Március végén Breuner valóban elindult Hannoverbe, de ekkor már egy kész tervezetet vitt magával, amit Ernő Ágost és György Vilmos 1692. április 15-én jóváhagyott. Ez lényegében három, 1692. március 22-re visszadátumozott dokumentumot jelentett: a császár nyilatkozatát, hogy a választófejedelmi rangemelésbe beleegyezik és azt mielőbb hatályba lépteti, a választófejedelmi egyezséget (*Kurtraktat*), valamint a Habsburg-dinasztia és a Hannoveri-ház közötti örökös szerződést. Az egyezségben Ernő Ágost vállalta, hogy két éven át 6000 cellei és hannoveri katona vesz részt a törökellenes háborúban, akiknek ellátását is állják, emellett 500 ezer tallér hozzájárulást fizetnek, és a két év lejártát követően kétezer, amennyiben pedig az Oszmán Birodalommal békét kötnek, hatezer katonával vesznek részt a nyugati fronton.[21]

A tárgyalások a legnagyobb titoktartás közepette zajlottak, legalábbis Tucci április folyamán Theodor Heinrich von Strattmann osztrák udvari kancellárnál próbált pontosabb információkhoz jutni, de még azt sem sikerült megtudnia, hogy várható-e a hatezer fős hannoveri kontingens érkezése.[22] Április végén megérkezett Bécsbe az új nuncius, Sebastiano Antonio Tanara damaszkuszi érsek. Egyik első titkos jelentésében Hannover ügyével foglalkozott. Már megerősítette, hogy a császár hozzájárult a választófejedelmi rangemeléshez, a nuncius szerint csak az volt a kérdés, hogy ahhoz elég-e a választófejedelmi kollégium egyetértése, vagy a birodalmi gyűlés megerősítése is szükséges.[23]

Tuccinak sikerült hamarosan pontosabb információhoz is jutni. Strattmann kancellár előszobájában találkozott a hannoveri követtel (feltehetőleg Limbachhal), akitől megtudta, hogy már úton van a hatezer fős segédhad, és további tízezer főt tudnak bevetni a nyugati fronton is a franciák ellen, akár a Rajna mentén, akár Flandriában, ahogy a császár kívánja.[24] Június végén a münsteri püspök által kül-

19 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 223., fol. 191r–v. Bécs, 1692. március 30. Francesco Tucci jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak. A münsteri püspök katonáinak ellátására 100 ezer forint kifizetésében állapodtak meg.

20 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 223., fol. 158r. Bécs, 1692. március 2. Francesco Tucci jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

21 *Schnath, G.*: i. m. (5. jz.) 605–607.

22 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 223., fol. 257r. Bécs, 1692. április 20. Francesco Tucci jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

23 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 220., fol. 8r–v. Bécs, 1692. május 4. Sebastiano Antonio Tanara nuncius titkos jelentése (cifra) Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak. Spada bíboros ettől a jelentéstől függetlenül is tudatta a nunciussal, hogy az Apostoli Szentszék nagy érdeklődéssel figyeli a hannoveri fejleményeket, ezért kérte a továbbiakban is széles körű és alapos tájékoztatását: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 39., fol. 671v. Róma, 1692. május 10. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár utasítása Sebastiano Antonio Tanara nunciusnak.

24 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 223., fol. 384r–385r. Bécs, 1692. május 25. Sebastiano Antonio Tanara nuncius jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak. Tucci még Francesco Buonvisi

dött segédcsapatok érkeztek meg Bécsbe, ahol a császár is üdvözölte őket. A nuncius által küldött hírlevél információi alapján a hannoveri csapatok két útvonalon közeledtek, és ekkorra már cseh területre érkeztek. Úgy számoltak, hogy július végére érkezhetnek majd Eszékre.[25] A hannoveri katonaság végül július 20-ára érkezett meg Pozsony térségébe.[26] Itt azonban tíz napot vesztegeltek, részben azért, mert ágyúkat vártak volna, továbbá mert csak háromezer fő szállítására alkalmas hajók álltak rendelkezésre a Dunán, viszont a hannoveriek nem kívánták csapataikat megosztani.[27] Végül szárazföldön folytatták útjukat, így csak augusztus végére értek a Pétervárad térségében Badeni Lajos parancsnoksága alatt álló főseregheZ.[28] Ez a késlekedés lényegében azt is jelentette, hogy az 1692. évi hadjárat a hannoveriek részére különösebb esemény nélkül zajlott. Igaz, Várad elfoglalását kivéve a császári sereg olyannyira gyenge volt, hogy nem mertek komolyabb ütközetbe bocsátkozni. A hannoveri csapatok a téli kvártély idejére is Magyarország területén, Pozsony és Nyitra térségében maradtak.[29]

Az augusztus közepén Bécsbe érkező hannoveri miniszter, Otto von Grote azonban – a nuncius által hihetetlenül vakmerőnek tartott lépéssel – lényegében megzsarolta a Habsburg-udvart, hogy amennyiben a császár nem hajlandó vagy nem tudja teljesíteni a márciusi választófejedelmi egyezségben foglaltakat, úgy Hannover azonnal kivonja hatezer katonáját Magyarországról, a másik nyolcezret pedig Flandriából.[30]

Ernő Ágost herceg 1692. november 19-én Grotéhoz intézett utasításában konkrét ultimátumot adott: amennyiben minisztere nem látja a közeli lehetőséget december 1-jéig a választófejedelmi cím odaadományozására, úgy hagyja el Bécset és a katonaság kivonását is kezdjék meg Magyarországról.[31] Ezzel egy időben alighanem a franciák által kezdeményezett harmadik párt semlegességi politikájának megfelelően a dán király és a münsteri püspök is kivonta csapatait a magyarországi frontról, miután a hannoveri választófejedelemség elleni tiltakozásuk hasztalannak bizonyult. A bécsi udvar ezért arra kényszerült, hogy újratárgyalja a brandenburgi és a braunschweigi katonai támogatást, emellett igyekeztek a szász választót is bevonni a törökellenes összefogásba.[32]

---

szolgálatában érkezett a bécsi nunciatúrára, majd Buonvisi távozását követően közel három éven át vitte a nunciatúra ügyeit. Azonban Tanara mellett is tovább működött mint nunciatúrai auditor.

25 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 223., fol. 488r–v. Bécs, 1692. június 29. Hírlevél (foglio d'avvisi).

26 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 224., fol. 78r–v. Bécs, 1692. július 20. Hírlevél (foglio d'avvisi).

27 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 224., fol. 132r–133v. Bécs, 1692. augusztus 3. Hírlevél (foglio).

28 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 224., fol. 173r–v, 178r. Bécs, 1692. augusztus 17. Hírlevél (foglio).

29 *Schnath, G.*: i. m. (5. jz.) 639.

30 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 224., fol. 198r. Bécs, 1692. augusztus 24. Hírlevél (foglio).

31 *Schnath, G.*: i. m. (5. jz.) 638–639.

32 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 224., fol. 611r–612v, 615r–616r. Bécs, 1692. december 27. Hírlevél (foglio). A dán király és a münsteri püspök küldöttei december elején felkeresték a bécsi udvar legfontosabb minisztereit, akiknél a maguk és több birodalmi fejedelem nevében tiltakoztak Hannover választófejedelmi rangra emelése ellen. Felajánlották, hogy pótolják a hannoveri

1692. december 19-én a Hofburg lovagtermében Lipót császár ünnepélyesen beiktatta a választófejedelmek sorába Ernő Ágostot, akit minisztere, Otto von Grote képviselt.[33] Egy nappal a ceremónia előtt Grote értesítette a Bécsben tartózkodó követeket, köztük a nunciust is a bécsi hannoveri rezidens, Hecher apát útján. Bár az apát a nunciust nem találta a nunciatúrán, auditorának, Francesco Tuccinak kifejezte a herceg nagyrabecsülését a Szentszék iránt. Hecher hangsúlyozta, hogy Ernő Ágost mindannak ellenére tisztelettel fordult Róma irányába, hogy félt, hogy a Szentatya súlyos akadályokat gördít választófejedelmi beiktatásának útjába, de végül informálták őt a pápa józan és bölcs előrelátásáról. Tanara nuncius a látogatás viszonzására Tuccit küldte Hecherhez, akinek révén kifejezte örömét a hírek hallatán, és hogy imáiba foglalta az új választófejedelmet, hogy Isten visszavezesse Ernő Ágostot a katolikus hitre.[34] A kölcsönös látogatás protokolljába bújtatva azonban megjelent mindkét oldal várakozása és félelme: Ernő Ágost politikai útkeresése és egyben tartózkodása a Szentszék irányában, valamint Róma óvatos, sokszor nehezen kibogozható érdekektől keresztezett gyanakvása az új választófejedelemség kapcsán.

A Szentszék álláspontja a hannoveri választófejedelemség kérdéséről

Ahogy a hannoveri választófejedelemség ügye egyre inkább komoly kérdéssé vált, és a megvalósuláshoz közeledett, úgy került egyre inkább a Szentszék figyelmébe is. 1689-ben, az augsburgi gyűlésen tartózkodó Tuccinak is ennek megfelelően írt Pietro Ottoboni bíboros-államtitkár: az internuncius várjon ki, kísérje figyelemmel a hannoveriek lépéseit, a városba érkező rendkívüli pápai követet, Cantelmi érseket pedig részletesen tájékoztassa az ügyben. A bíboros helyesnek tartotta azt az irányt, amelyet Tucci képviselt von Platen gróffal, a braunschweigi követtel szemben. Az internuncius ugyanis gyakorlatilag nem reflektált érdemben a von Platen által átnyújtott és Ernő Ágostnak a katolikus egyház, valamint a kereszténység javára tett lépéseit bemutató emlékiratra, csupán azt

csapatkivonás esetén bekövetkező létszámcsökkenést a magyarországi fronton: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 220., fol. 76r–v. Bécs, 1692. december 6. Sebastiano Antonio Tanara nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak. A dánok kétezer, a münsteri püspök négyezer katonával vett részt az 1692. évi hadjáratban. A szászok meggyőzésére a bécsi udvar hajlandó lett volna a szász választó bizalmi emberét, Schöning tábornokot is szabadon engedni, akit francia kapcsolatai miatt teplicei fürdőkúrája alkalmával Lipót császár letartóztattatott, hogy így vegye elejét a szászok csatlakozásának a semleges harmadik párthoz, vö. *Fayard, J.*: i. m. (14. jz.) 227. A münsteri katonaság ugyan március közepén felvonult a Rajna mentén, azonban hamarosan onnan is visszavonultak a püspökség területére: ASV Segr. Stato, Colonia, vol. 75., fol. 243v. Köln, 1693. március 15. Hírlevél; uo. fol. 315r. Köln, 1693. március 29. Hírlevél.

33 *Schnath, G.*: i. m. (5. jz.) 642–644.

34 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 220., fol. 84r–v. Bécs, 1692. december 20. Sebastiano Antonio Tanara nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

a reményt juttatta kifejezésre, hogy mindezek a lépések majd a braunschweig-lüneburgi herceg áttéréséhez vezetnek.[35]

A Szentszéknek ez a tartózkodó hozzáállása volt a jellemző lényegében 1692 nyaráig. A *Kurtraktat* aláírásával azonban az események felgyorsultak, és a hannoveri kérdés megkerülhetetlenné vált a római és bécsi udvar közötti kapcsolatokban. Ernő Ágost ugyanakkor tudta, hogy a Szentszék állásfoglalása nem elhanyagolható tényező, így igyekezett közvetlenül is érintkezésbe lépni Rómával. Képviseletét nem kevésbé befolyásos személyre, mint Francesco Brancati di Lauria bíborosra bízta. Lauria bíboros pápává választását 1689-ben csak II. Károly spanyol király vétója akadályozta meg, ám haláláig aktív tagja volt a római Kúriának, számos kongregáció munkájában vett részt, és 1693 elején camerlengo bíborosnak is kinevezték. A braunschweig-lüneburgi herceg rajta keresztül közvetlenül tájékoztatta XII. Ince pápát a választófejedelmi rang megszerzésére irányuló törekvéséről.[36] Arra, hogy Lauria bíboros pontosan miként igyekezett a herceg céljait segíteni Rómában, főként a császári diplomáciai iratokból derül fény. Ugyanis 1692 júliusában I. Lipót Várad visszafoglalásának hírével küldöttként Johannes Peter von Goëss bárót, a Rómában élő Johannes von Goëss bíboros unokaöccsét küldte XII. Ince pápához.[37] Római tartózkodása során Goëss báró tárgyalt Lauria bíborossal is, és megbeszéléseik középpontjában a hannoveri választófejedelemség ügye állt. A báró szerint a bíboros személyesen nagyon kedvelte a lüneburgi herceget, aki Lauria állítása szerint ígéretet tett a katolizálásra. A bíboros elmondta azt is, hogy a hannoveri kérdést Rómában nagyon alaposan megvizsgálták, és mivel úgy vélik, hogy a választófejedelmek többsége és a császár támogatni fogja a lüneburgi herceg rangemelését, így tanácsosnak látták inkább az ügyben csendben maradni és azt nem bolygatni. Azonban ha a választófejedelmek és a birodalmi fejedelmek közül többen az új választófejedelemség ellen foglalnak állást, akkor a Szentszék is akadályozni fogja azt. Goëss báró éppen emiatt igyekezett a beszélgetés során bizalmasan megtudni Lauriától, hogy a Szentszék milyen alapon kíván a császárt és a birodalmat érintő ügyben megnyilvánulni. A bíboros azonban csak annyit volt hajlandó erre elárulni, hogy Rómában már ezt is alaposan megtárgyalták.[38]

Az egyik fő kérdés tehát az volt, hogy a választófejedelmek hogyan viszonyulnak Hannoverhez, a Szentszék számára ebből a szempontból pedig különösen

35 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 39., fol. 313v–314r. Róma, 1689. október 29. Pietro Ottoboni bíboros-államtitkár levele Francesco Tucci apátnak, bécsi internunciusnak.

36 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 39., fol. 711r–v. Róma, 1692. július 5. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár levele Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciusnak.

37 Kärntner Landesarchiv (Klagenfurt; = KLA), Familienarchiv Goëss, C80 Baron Johannes Peter von Goëss Römische Mission 1692. Bécs, 1692. június 9. I. Lipót császár levele XII. Ince pápához.

38 KLA Familienarchiv Goëss, C80. Róma, 1692. július 12. Johannes Peter von Goëss báró jelentése I. Lipót császárnak. A báró azt is jelezte Bécsnek, hogy Ernő Ágost braunschweig-lüneburgi herceg többféle módon is megajándékozta Lauria bíborost, egy alkalommal tízezer scudóval támogatta.

érdekes volt a három egyházi választó szerepe. Tanara nuncius szerint a trieri, a kölni és a mainzi érsek-választó gyenge volt ahhoz, hogy nyíltan szembeszálljon a hannoveri választófejedelemséggel. Ráadásul a pápai követ úgy vélte, hogy a császár a katonai támogatásért cserébe ragaszkodni fog a megállapodáshoz, továbbá a bajor és a pfalzi választófejedelem is támogatni fogja Hannovert a nyugati fronton nyújtott segítségért.[39] Az egyházi választófejedelmek közül Johann Hugo von Orsbeck trieri érsek ráadásul fel akarta függeszteni szavazatát addig, míg I. Lipót nem dönt bizonyos, meg nem nevezett ügyeiben.[40] Az érsek aggodalmának okairól a kölni nuncius informálta bővebben a Szentszéket. Az egyházi választó ugyanis nem látta biztosítottnak sem a bajor, sem a pfalzi választófejedelmi család örökösödését, és attól félt, hogy ha valamelyik ág kihalna, úgy az ismét a protestánsoknak hozna majd egy újabb szavazatot a római király választásakor. Azonban a trieri érsek nem is mert nyíltan fellépni a braunschweig-lüneburgi herceg ellen, hiszen tőle remélhetett segítséget, ha a franciák ismét megtámadták volna Koblenzet. Ugyanakkor ő is remélte a Szentszék támogatását és egy apostoli brevét várt, amely a három egyházi választót buzdította volna közös fellépésre.[41] A trieri érsek félelme ráadásul azért nem is volt teljesen alaptalan. Ernő Ágost braunschweig-lüneburgi herceg folyamatos nyomás alatt tartotta, hogy adja beleegyezését a választófejedelmi rangra emeléshez, amelyet a választófejedelmek közül 1692 augusztus végén az érseken kívül már csak a pfalzi választó ellenzett. Az érsek úgy gondolta, hogy ha a pápa sürgősen kiadna egy brevét, akkor a többi választófejedelem is visszakozna, és inkább a regensburgi birodalmi gyűlés elé utalnák az egész kérdést.[42] XII. Ince azonban nem volt hajlandó erre a lépésre, és a bíboros-államtitkáron keresztül azt válaszolta Davia kölni nunciusnak és von Orsbeck érseknek, hogy a bécsi nunciusnak adott utasításai elegendőek lesznek a helyzet kezelésére.[43]

39 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 220., fol. 36r–37r. Bécs, 1692. augusztus 3. Sebastiano Antonio Tanara nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak. Ugyanakkor a kölni nuncius jelentése alapján a bajor választófejedelem is azt kívánta, hogy a választófejedelemség ügyét a regensburgi birodalmi gyűlés elé vigyék. Így a döntés hosszú évekre elnyúlt volna, amíg a választófejedelmi és fejedelmi kollégiumokban döntés születik: ASV Segr. Stato, Colonia, vol. 72., fol. 61r–v. Köln, 1692. július 20. Gianantonio Davia nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

40 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 224., fol. 198r. Bécs, 1692. augusztus 24. Hírlevél (foglio).

41 ASV Segr. Stato, Colonia, vol. 72., fol. 71r–v. Köln, 1692. augusztus 17. Gianantonio Davia nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak. A franciák sikertelenül ostromolták meg a várost 1688-ban, amely a trieri érsek székhelye volt. A kölni nuncius rámutatott, hogy a bajor választófejedelem is hasonló cipőben járt, mint a trieri választó: bár nem igazán örült a hannoveri választófejedelemség megalakulásának, nem akart nyíltan fellépni, mert nem tudta nélkülözni Ernő Ágost katonai támogatását a flandriai fronton.

42 ASV Segr. Stato, Colonia, vol. 72., fol. 72r. Köln, 1692. augusztus 31. Gianantonio Davia nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

43 ASV Segr. Stato, Colonia, vol. 72., fol. 5r. Róma, 1692. szeptember 20. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár titkos válasza a kölni nunciusnak.

Tanara bécsi nuncius ugyanis közben egyre inkább érzékelte, hogy a választófejedelmi kollégium fogyatkozó ellenállása mellett egy másik nagyobb ellenzéki csoport alakult ki Hannover ellen, amely vegyesen katolikus és protestáns, egyházi és világi fejedelmekből állt, és a választófejedelemség ügyét a trieri érsekhez hasonlóan a regensburgi birodalmi gyűlés előtt akarta megtárgyalni. Az ellenző fejedelmek a császárt is megkeresték kérésükkel, és hangsúlyozták, hogy sem a császárnak, és még kevésbé a választófejedelmi kollégiumnak sem áll módjában új választófejedelemséget kreálni.[44] A hannoveri választófejedelemség ellenzékének magja részben éppen azokból a fejedelmekből állt, akiket XIV. Lajosnak sikerült a harmadik párt körébe bevonni. Miután 1692 márciusában megszületett a *Kurtraktat* a bécsi udvarral, a franciák az addig kiépített tömörülés tagjait – élükön Ernő Ágost másod-unokatestvérével, Rudolf Ágost braunschweig-wolfenbütteli herceggel – a hannoveri választófejedelemség terve ellen fordították.[45]

Ennek az ellenzéki csoportnak egyik fontos magja a münsteri, a hildesheimi és a paderborni püspök (Friedrich Christian von Plettenberg, Jobst Edmund von Brabeck és Hermann Werner von Wolff-Metternich) volt, akik 1692 augusztusában a kölni nunciust kérték, hogy a pápa álljon ki a hannoveri választófejedelemséget ellenzők mellett. Attól féltek, hogy a velük szomszédos Hannover választófejedelmi rangra emelkedve politikailag és felekezetileg is súlyos nyomás alá helyezi püspökségeiket. Míg korábban a brandenburgi választófejedelemség politikai súlyát ellensúlyozandó a braunschweigi hercegek jó kapcsolatot ápoltak a püspökökkel, most attól tartottak, hogy a későbbiekben a két protestáns választófejedelem az ő kárukra fog együttműködni. A kölni nuncius úgy vélte, hogy a Szentszék, amennyire csak lehetséges, támogatni fogja a püspököket, és hogy a pápa aligha nyugodhat bele egy ilyen rangemelésbe, annál is inkább, mivel szerinte a választófejedelmi rang végtére is a pápai hatalom jóváhagyásából fakadt.[46]

A katolikus birodalmi fejedelmek regensburgi követei és képviselői közös levélben fordultak 1692. augusztus közepén a bécsi nunciushoz. Ebben kifejtették, hogy a lüneburgi herceg beiktatásának terve a választófejedelmek közé mély aggo-

44 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 224., fol. 198r. Bécs, 1692. augusztus 24. Hírlevél (foglio). A birodalmi fejedelmek között kivétel volt a svéd király, aki mint Pomeránia hercege támogatta a hannoveri választófejedelemséget. Az ellenzők a hannoveri kérdésnek a birodalmi gyűlés előtt való megtárgyalásán kívül annak elhalasztásával is megelégedtek volna: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 224., fol. 285r–287v. Bécs, 1692. szeptember 20. Sebastiano Antonio Tanara nuncius jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

45 *Fayard, J.*: i. m. (14. jz.). A wolfenbütteli hercegi család mint a Braunschweigi-dinasztia idősebb ága magának követelte a választófejedelmi rangot.

46 ASV Segr. Stato, Colonia, vol. 72., fol. 63r–64r. Köln, 1692. augusztus 10. Gianantonio Davia nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak. A pápai hatalmat mint a választófejedelmi méltóság jogforrását V. Kelemen pápa konstitúcióinak két fejezetére vezette vissza a nuncius: a *De electione et electi potestate,* valamint a *De iure iurando* fejezetre.

dalommal tölti el őket, mert az a katolikus egyház kárára történne.[47] Lényegében nyomást akartak gyakorolni Tanara nunciusra és rajta keresztül a Szentszékre, hogy foglaljanak nyíltan állást a birodalmi katolikus rendek mellett.

A nuncius továbbította a levelet Rómába, ugyanis az arra való bármilyen konkrét reakció kizökkentette volna a szentszéki diplomáciát az addigi irányból. Tanara ugyanis sem nyilvánosan, sem informálisan nem nyilatkozott – akár megerősítőleg, akár elutasítólag – addig a hannoveri kérdésben.[48] Alighanem Rómában is érződött, hogy az erősödő ellenzéki hangokat ők sem hagyhatják már figyelmen kívül. Éppen emiatt utasították a bécsi nunciust, hogy a münsteri püspök követén keresztül a katolikus fejedelmek regensburgi küldötteinek egy általánosabb hangvételű válaszban szögezze le, hogy a Szentatya nem fogja elmulasztani figyelembe venni azokat az esetleges sérelmeket, amelyek a protestáns fejedelmek javára a katolikus egyházat hátrányosan érintenék. Tanarának azonban azt is elrendelték, hogy a császárral tudassa – bár semmiképpen sem tiltakozás formájában, hanem sokkal inkább bizalmasan, informálisan –, hogy a pápa semmi, a katolikus vallást és következésképpen a katolikus világi és egyházi fejedelmeket hátrányosan érintő lépést nem tud elfogadni.[49] Egy október közepi audiencián erre válaszul Lipót császár biztosította a nunciust, hogy a hannoveri választófejedelemséget érintő tárgyalások során megfelelően figyelembe vették az egyház érdekeit is, és a későbbiekre is ugyanezt ígérte.[50]

A Szentszék továbbra is semleges válasza nem elégíthette ki a birodalom katolikus fejedelmeinek regensburgi követeit, főként pedig a fentebb is szóba került münsteri, hildesheimi és paderborni püspököt. Aligha véletlen, hogy Ferdinand von Plettenberg paderborni dékánkanonok, aki a münsteri püspök öccse volt, szeptember második felében egy elég radikális javaslatot nyújtott be a kölni nunciushoz a hannoveri választófejedelemség által magukat fenyegetve érző egyházmegyék káptalanjainak nevében. Eszerint a káptalanok közös egyezségre lépnek, hogy választásaikból kizárják azokat a fejedelmeket, akik beleegyezésüket adják a hannoveri választófejedelemségre, sőt nemcsak őket személyükben, hanem családtagjaikat és leszármazottaikat is örökösen. Von Plettenbergék azt kívánták, hogy a pápa erősítse meg ezt az egyezségüket. Davia kölni nuncius ugyan átvette a javaslatot, hogy azt Rómába elküldje, de ki is fejezte kétségét, hogy az adott helyzetben hasonló kemény lépésre volna szükség.[51] A Szentszék

47 ASV Segr. Stato, Particolari, vol. 81., fol. 219r–v. Regensburg, 1692. augusztus 18. A katolikus birodalmi fejedelmek regensburgi küldötteinek levele a bécsi nunciushoz.

48 Spada bíboros-államtitkár külön kiemelte egy levelében, hogy XII. Ince is jónak tartotta a nuncius ilyen irányú, lényegében semleges álláspontját: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 219., fol. 20r–v. Róma, 1692. augusztus 16. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár titkos válasza a bécsi nunciusnak.

49 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 219., fol. 22r–23r. Róma, 1692. szeptember 13. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár titkos válasza a bécsi nunciusnak.

50 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 220., fol. 62r–v. Bécs, 1692. október 18. Sebastiano Antonio Tanara nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

51 ASV Segr. Stato, Colonia, vol. 72., fol. 78r–79r. Köln, 1692. szeptember 21. Gianantonio Davia kölni nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

azonban éppen a regensburgi követek által Tanarának írt levél miatt úgy vélte, hogy a birodalom fejedelmeinek egyre erősödő ellenkezése önmagában elegendő lesz megnehezíteni a hannoveri választófejedelemség ügyét. Épp ezért a von Plettenberg-féle javaslatot egyáltalán nem tudták támogatni, sőt azt inkább károsnak, az érdekelt felek közötti viszálykodást okozó ötletnek vélték. A bíboros-államtitkár ehhez hozzátette, hogy a káptalanok egyezségének első kárvallottja éppen a katolikus bajor és pfalzi választófejedelmi család lenne.[52]

A Szentszék semleges magatartása, a kölni és a bécsi nuncius diplomatikus válaszai nyomán a birodalom katolikus fejedelmeinek regensburgi követei közvetlenül XII. Ince pápához fordultak. Ennek kiváltó oka legfőképpen az volt, hogy 1692. október 17-én Regensburgban a választófejedelmek követei többségi szavazással hozzájárultak a hannoveri választófejedelemséghez. A tiltakozó katolikus fejedelmek különösen sérelmezték, hogy a javaslatot egy egyházi választófejedelem, a mainzi érsek terjesztette be regensburgi követe útján, és amikor a pfalzi, a trieri és a kölni választó ellenkezése nyomán szavazategyenlőség alakult ki, akkor éppen Anselm Franz von Ingelheim érsek követének szavazata döntötte el végül a kérdést a hannoveri választófejedelem javára. A regensburgi katolikus követek attól tartottak, hogy a bajor és a pfalzi választófejedelmi család esetleges kihalása esetén a protestánsok kerülhetnek többségbe a kollégiumon belül. Aligha nyugtatta meg őket, hogy a választófejedelmi kollégiumon belül a katolikus beleegyezés feltétele épp az volt, hogy a Wittelsbach család pfalzi és bajor ágainak kihalása esetén egy új, katolikus választófejedelemséget kell kialakítani, hogy a katolikusok számára kedvező szavazati arány ne boruljon fel.[53]

Ha a német egyházi elöljárók részéről a nunciusokon keresztül érkező nyomás, valamint Ernő Ágost választófejedelem decemberi invesztitúrájának híre még nem is bírta volna a Szentszéket lépésre, a hildesheimi és osnabrücki püspökség ezzel összefüggésben történő esetleges szekularizációjáról terjengő híresztelések már komoly aggodalmat keltettek Rómában is. Ezek alapjául részben holland hírlapokból származó értesülések, részben viszont a bécsi nuncius jelentései szolgáltak.[54] Az osnabrücki káptalan ugyanis megküldte Tanara nunciusnak egy angol–

52 ASV Segr. Stato, Colonia, vol. 72., fol. 5v–6r. Róma, 1692. október 11. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár titkos válasza a kölni nunciusnak. A bíboros-államtitkár azonnal jelezte Ferdinand von Plettenberg tervét a bécsi nunciusnak is: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 219., fol. 25r–26r. Róma, 1692. október 11. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár titkos válasza a bécsi nunciusnak. A bécsi nuncius a Szentszék álláspontját megerősítette azzal is, hogy a paderborni dékánkanonok által beterjesztett javaslat ráadásul csak a katolikus fejedelmi családokat érintené hátrányosan, a leginkább érintett Hannoveri-házat viszont a legkevésbé, hiszen evangélikusok: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 220., fol. 65r–v. Bécs, 1692. november 1. Sebastiano Antonio Tanara nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

53 ASV Segr. Stato, Particolari, vol. 81., fol. 322r–325v. Regensburg, 1692. november 10. A regensburgi katolikus követek levele XII. Ince pápához. Ennek mellékletében: fol. 327r–328r. Regensburg, 1692. október 17. Electoralis Collegii Conclusum.

54 A holland hírlapokban megjelenő híresztelések a későbbiekben is nagyon ingerelték a Szentszéket. 1693. február elején egy holland lap arról számolt be, hogy XII. Ince éles tiltakozásra készül a hannoveri választófejedelemség ellen. A római császári diplomácia jelentése szerint ez különö-

holland–braunschweigi egyezmény részletét, amely arról szólt, hogy az általános béke megkötését követően Anglia és Hollandia hozzásegítik a braunschweig-lüneburgi herceget a választófejedelmi ranghoz és örökletessé teszik uralmát az osnabrücki püspökség területén. A káptalan ezért a bécsi nuncius közbenjárását kérte, továbbá a birodalmi klérus, valamint a Szentszék védnökségét. A nuncius válaszában megnyugtatta őket, hogy a Szentszék sosem egyezne bele a vesztfáliai béke ilyen megváltoztatásába, és hogy egy ilyen lépés nem történhetne meg a birodalmi Corpus Catholicorum hozzájárulása nélkül sem.[55]

A két püspökség szekularizációja miatt azonban 1693. január 8-án Rómában külön kongregációt tartottak.[56] A bíborosok azon az álláspontonmaradtak, hogy Tanarának a korábbiakhoz hasonló óvatossággal kell eljárnia, de lehetőleg szerezzen megbízható értesüléseket, hogy a hannoveri választófejedelemség nem jár semmiféle jogsérelemmel a katolikus egyházra és különösen a két nevezett püspökségre nézve. A továbbiak megtárgyalását pedig akkorra halasztották, amikor Tanara válasza megérkezik Rómába.[57] Ugyanakkor azok a vélemények is erősödtek, hogy a pápának határozottabban kellene fellépnie, amihez X. Ince példáját hozták fel, aki az 1648. évi vesztfáliai békét követően tiltakozott az akkor protes-

sen kellemetlenül érintette a pápát, mivel nem állt szándékában határozottabban fellépni I. Lipót döntése ellen. Sem a franciák, de még a német püspökök kérésére sem volt hajlandó erre, mert XII. Ince úgy vélte, hogy pusztán politikai érdekeik miatt szeretnék a Szentszék fellépését az új választófejedelemség ellen, nem pedig az egyház érdekeit követve. Hausarchiv der regierenden Fürsten von Liechtenstein (Bécs; = HAL), Familienarchiv, Kart. 115. Róma, 1693. február 28. Anton Florian von Liechtenstein herceg olasz nyelvű jelentése.

55 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 224., fol. 606r–607v. Bécs, 1692. december 27. Sebastiano Antonio Tanara jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz. Az osnabrücki káptalan felterjesztése a bécsi nunciushoz: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 224., fol. 620r–621r. Osnabrück, 1692. december 1.

56 Goëss bíboros jelentésében *Congregazione di Stató*ként említi a bíborosi gyűlést: KLA Familienarchiv Goëss, C44. Róma, 1693. január 10. Johannes von Goëss bíboros olasz nyelvű jelentése. A császári követ alább hivatkozott jelentései nem részletezik, hogy milyen típusú, szintű kongregáción tárgyalták a bíborosok a hannoveri kérdést. Az államtitkársági utasításban *Congregazione Particolare*ként említik: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 42., fol. 17r. Róma, 1693. január 17. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár utasítása Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciusnak. A kongregációkra: *Tusor Péter*: A barokk pápaság. Gondolat, Bp., 2004. 148–166., különösen 162–164.

57 HAL Familienarchiv, Kart. 115. Róma, 1693. január 10. Anton Florian von Liechtenstein herceg két olasz nyelvű jelentése (feltehetőleg Strattmann kancellár és Pietro Giuseppe Ederi jezsuita gyóntató számára). A hannoveri ügyet tárgyaló kongregáción Paluzzo Altieri, Galeazzo Marescotti, Francesco Nerli, Gaspare Carpegna, Pietro Ottoboni, Bandino Panciatici, Giovanni Francesco Albani, Fabrizio Spada, Opizio Pallavicini és Girolami Casanate bíboros vett részt. Az eredetileg meghívott Flavio Chigi és Alderano Cibo bíboros nem tudott végül részt venni a kongregáción. Alighanem megnyugtatóan hatott a bécsi nuncius pár nappal később Rómába érkező jelentése, amelyben beszámolt a Strattmann udvari kancellárral folytatott megbeszélésről. A kancellár biztosította a nunciust, hogy a császár sosem egyezne bele az osnabrücki püspökséget és a katolikus egyházat ilyen hátrányosan érintő változásba, és a választófejedelemségről folyó tárgyalások során biztosítékot is kaptak Ernő Ágosttól, hogy nem fog ilyen jellegű törekvéseket támasztani: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 220., fol. 98r–v. Bécs, 1693. január 3. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz.

táns pfalzi palotagrófnak (vissza)adott nyolcadik választófejedelmi rang ellen. XII. Ince azonban továbbra sem tett konkrét lépést az ügyben, amit legjobban az mutat, hogy a kongregációt követő napon, január 9-én adott pápai audiencián Anton Florian von Liechtenstein hercegnek szóba sem hozta az ügyet, így a császári követ csak az azt követő államtitkári meghallgatáson értesülhetett részben a fejleményekről Spada bíborostól.[58]

Végül az egy héttel később az államtitkárságtól a bécsi nunciushoz intézett utasítás az eddigiekhez képest már némi elmozdulást mutatott. Két főbb szempontot vettek figyelembe. Az egyik a hannoveri választófejedelemség kapcsán az egész katolikus egyházat általában érintő aggodalmakat érintette. A másik viszont kizárólag a Szentszék jogait igyekezett biztosítani. Ez utóbbihoz egy alapos háttérelemzést végeztek, történeti áttekintéssel. Korábbi pápai rendelkezéseket és bullákat vizsgáltak meg, és külön elemezték a Szentszék hozzájárulását a választófejedelemségek kialakulásához, ezért egészen a Frank Birodalom időszakától, 800-tól kezdve összeállítottak Tanara számára egy összefoglalót. Különösen fontos volt azonban, hogy a közvetlen előzmények közül elküldték másolatban a bécsi nunciusnak XV. Gergely pápa brevéjét a bajor választófejedelemséggel kapcsolatban, Fabio Chigi nuncius 1648. évi említett tiltakozását, valamint Scipio d'Elci nuncius 1654. évi regensburgi nyilatkozatát a pfalzi választófejedelemség miatt. Ugyanakkor Spada bíboros hangsúlyozta az utasításban, hogy ezeket a történeti indokokat a bécsi nuncius csak legvégső esetben, arra alkalmas pillanatban használja fel, egyébként pedig az általános katolikus érdekekre hivatkozva igyekezzen barátilag, de semmiképpen sem protestáló hangnemben a bécsi udvart és Lipót császárt kedvezőbb belátásra bírni. Egyben utasították Tanara nunciust, hogy a kölni és a trieri választó bécsi ágenseinek fejezze ki a Szentszék nagyrabecsülését. Ellenben a mainzi választó ágense előtt nyomatékosítania kellett Róma megdöbbenését, hogy ura hozzájárult a hannoveri választófejedelemséghez, és utasították a nunciust, hogy szólítsa fel az érseket, hogy a másik két egyházi választóval összhangban cselekedjék a következőkben. Ugyanakkor továbbra sem látták indokoltnak, hogy külön pápai brevét küldjenek a három egyházi választónak.[59]

A január eleji kongregáción egymással szembefeszülő véleményekből is jól látható tehát, hogy a Szentszéken belül is volt egy olyan kör, amely XII. Incét határozottabb fellépésre próbálta volna sarkallni. A császári diplomácia későbbi jelentései szerint ez részben a franciapárti bíborosokhoz volt köthető, ami nem is meglepő XIV. Lajos hannoveri politikájának és a birodalmi harmadik párt kiépítésére irányuló törekvéseinek tükrében. Emellett Liechtenstein császári követ szerint

58 HAL Familienarchiv, Kart. 112. Róma, 1693. január 10. Anton Florian von Liechtenstein herceg német nyelvű jelentése I. Lipótnak. A császári követ beszámolója szerint kicsit meg is lepte a pápa diszkrét átsiklása a hannoveri kérdés felett, mivel teljesen úgy készült az audienciára, hogy nem fogják megkerülni azt.

59 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 42., fol. 17r–19v, 99r. 1693. január 17. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár utasítása Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciusnak. A történeti áttekintés és további mellékletek: fol. 21r–49r, 71r–97r.

a *zelanti* bíborosok is fellépést sürgettek, de a pápa nem volt hajlandó erre. Ha a pápa nem is mondta ki nyíltan, valójában már nem kívánt a továbbiakban a hannoveri kérdéssel foglalkozni, noha a német püspökök római ágensei is mindent elkövettek, hogy az ügy ne kerüljön nyugvópontra.[60]

A Magyar Királyság mint katolikus választófejedelemség

A választófejedelmi kollégiumnak a hannoveri választófejedelemséggel kapcsolatos 1692. októberi döntésekor tehát már komoly alternatívaként merült fel egy új, katolikus választófejedelemség kialakítása. A Rómában tartózkodó Goëss bíboros által a bécsi udvarba küldött jelentésből úgy tűnik, hogy ennek felvetése az egyházi választók között leginkább makacsnak bizonyuló trieri érsekhez köthető.[61] A pápa azonban továbbra sem nyilatkozott az ügyben, Liechtenstein herceg Spada bíboros-államtitkárral egyeztetve kapott információt a birodalmi katolikus fejedelmek igényéről.[62] A római értesülések azonban nem részletezték, hogy a trieri érseknek volt-e további konkrét javaslata a katolikus választófejedelemség létrehozására.

Noha sem Goëss bíboros, sem Liechtenstein herceg nem jelentett Rómából semmi bizonyosat, a birodalmi katolikus rendek között több lehetőség is felmerült. A kölni nuncius pár héttel a választófejedelmi invesztitúrát megelőzően pontos értesülésekkel látta el a Szentszéket. A székhelyét Koblenzben tartó trieri érsek-választótól visszaúton a paderborni dékán, a már említett Ferdinand von Plettenberg megállt Kölnben. Mint kiderült, von Orsbeck trieri érsek továbbra is keményen ellenezte a hannoveri választófejedelemséget, de azt kívánta, hogy a konkrét ellenlépésekre a Szentszéktől is kapjon ösztönzést. Plettenberg azt is elárulta, hogy a kölni és a pfalzi választó ugyan beleegyeznek a hannoveri választófejedelemségbe, de a kollégiumba való befogadásnak más módját javasolják. Nevezetesen, hogy ezzel egy időben emeljék tizedik választófejedelmi rangra vagy a salzburgi érseket, vagy a münsteri püspököt. Mivel ebbe azonban várhatóan sem Brandenburg, sem Szászország nem egyezett volna bele, így azt

60 HAL Familienarchiv, Kart. 115. Róma, 1693. március 7. Anton Florian von Liechtenstein herceg olasz nyelvű jelentése. Az egyes nemzeti pártoktól magukat függetleníteni próbáló, és az egyház, valamint az Egyházi Állam érdekeit szem előtt tartó *zelanti* bíborosok frakciójára ld.: *Stefano Tabacchi*: Cardinali zelanti e fazioni cardinalizie tra fine Seicento e inizio Settecento. In: La Corte di Roma tra Cinque e Seicento. 'Teatro' della politica europea. A cura di Gianvittorio Signorotto–Maria Antonietta Visceglia. Bulzoni, Roma, 1998. 139–166.

61 KLA Familienarchiv Goëss, C43. Róma, 1692. október 4. Johannes von Goëss bíboros levele. A bíboros azt is kiemelte, hogy a hannoveri választófejedelemség kérdése Rómában is kezd egyre nagyobb visszhangot kapni. A trieri érsek a kölni nunciusnak küldött levelében írt egy új, katolikus választófejedelemség szükségességéről.

62 HAL Familienarchiv, Kart. 112. Róma, 1692. október 4. Anton Florian von Liechtenstein herceg jelentése.

várták, hogy a vitás ügy elsikkadjon – a hannoveriek választófejedelemségével együtt.[63]

A birodalmi katolikus püspökök érvrendszere azért nem maradt teljesen hatástalanul. A fentebb már említett 1693. eleji római kongregáción felmerült, a katolikus egyház érdekeit védő szempontok nagy összhangot mutatnak a kölni nuncius által korábban jelentett birodalmi katolikus vezetők érvrendszerével. A bécsi nunciusnak küldött utasításban ugyanis hangsúlyozták a protestáns túlsúly veszélyeit az északnémet püspökségek (Hildesheim, Münster, Osnabrück, Paderborn) számára, de már a Szentszék részéről is felvetették a választófejedelmi kollégium felekezeti arányainak megváltoztatásában rejlő veszélyeket. Nevezetesen arra figyelmeztettek, hogy a katolikus választók közötti nézeteltérések és a protestáns választók egysége akár azt is eredményezheti, hogy a számarányában kevesebb protestáns szavazat többségbe kerülhet a kisebb frakciókra szakadó katolikus szavazatokkal szemben. Ez pedig végeredményben – óvott a következményektől a bíboros-államtitkár utasítása – akár egy protestáns császár megválasztásához is vezethetne.[64]

Tanara a válaszában úgy vélte, hogy I. Lipót a császári tekintély megtartásáért küzd, és a belháború elkerülése, valamint a nyugtalankodó ellenzék lecsendesítése miatt a hannoveri választó beiktatása a választófejedelmi kollégiumba elhúzódhat. Ez az idő pedig alkalmas lehet a császár számára a birodalmi fejedelmek kollégiumában szerveződő ellenzék meggyőzésére is. Ráadásul ez az ellenzék nagyon elszántnak tűnt: Münster, Dánia és Wolfenbüttel szövetségbe tömörült, és újabb fejedelmeket hívott csatlakozásra. A nuncius számított rá, hogy a franciák egy háború közepén kihasználnák a kiváló lehetőséget a birodalmi belső viszályok felerősítésére. Emiatt a Szentszéknek tehát tekintettel kellene arra lennie, vélekedett Tanara, hogy az ellenzék további bátorítása végeredményben a francia érdekeket szolgálná, még ha csak közvetve is.[65]

Tanara a válaszleveléhez csatolt áttekintő reflexiók közül az egyikben külön kitért a választófejedelmi kollégiumon belüli szavazatarány kérdésére. Úgy érvelt, hogy ha létre is jönne szavazategyenlőség a választófejedelmi kollégiumban – ahogy az a regensburgi követek 1692. november 10-i leveléből is kiderült –, akkor új katolikus választófejedelmet kellene választani. A nuncius felvetette azt is, hogy a cseh választófejedelmi szavazatot eddig csak a római király választásakor érvényesítették. A hannoveri protestáns szavazatot ezért lehetne úgy is hatástalanítani, hogy a cseh szavazati jogot ezután a választófejedelmi kollégium minden döntésé-

63 ASV Segr. Stato, Colonia, vol. 72., fol. 84r–85r. Köln, 1692. november 30. Gianantonio Davia kölni nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak. A nuncius jelentése szerint emellett a birodalmi egyházi fejedelmek továbbra is kérték XII. Ince aktívabb közbelépését egy breve vagy nunciusai útján a kilencedik választófejedelemség ellen.

64 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 42., fol. 17r–19v, 99r. Róma, 1693. január 17. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár utasítása Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciushoz.

65 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 42., fol. 51r–56v. Bécs, 1693. február 7. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius válasza Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz.

nél figyelembe veszik.[66] Tanara tehát ugyan foglalkozott egy új, katolikus választófejedelemség kialakításának lehetőségével a regensburgi követek javaslata alapján, azonban új elemként behozta a cseh választófejedelmi szavazat kérdését is.

A nyár és az újabb hadjárat közeledtével ráadásul a császári udvar számára is egyre fontosabb volt a kedélyek lecsillapítása, hogy a hannoveri választófejedelemség miatt megosztott fejedelmek katonai segítségére számíthasson.[67] Ebben a helyzetben tett javaslatot a választófejedelmi kérdés rendezésére János Vilmos pfalzi választófejedelem, Lipót császár sógora. Azért is volt kényes a pfalzi választó helyzete, mert a hannoveri választófejedelemség ellenzői épp az ő családjának esetleges kihalására hivatkoztak mint a protestánsok további erősödésének lehetséges okára. Ezt az eshetőséget ráadásul az is érzékenyen alátámasztotta, hogy öccse, Fülöp herceg épp ezekben a napokban, 1693. április 5-én halt meg, és egy kislány maradt utána. János Vilmos fejedelem házassága gyermektelen volt, míg másik öccsének, Károly hercegnek szintén csak lányai voltak. A bécsi nuncius nem véletlenül jelentette Rómába, hogy Fülöp herceg halála „még kevésbé teszi biztossá családjának örökösödését".[68]

János Vilmos pfalzi választó ezekben a napokban tett a bécsi nuncius február eleji, a Szentszékhez küldött áttekintéséhez nagyban hasonlító észrevételeket. Hangsúlyozta, hogy továbbra is kitart a hannoveri választófejedelemséggel szembeni álláspontja mellett, amelyet egyetlen ok, a birodalom katolikusainak érdekei mozgatnak. Emiatt a trieri választóval, a münsteri püspökkel és az egyébként református hessen-kasseli tartománygróffal együtt igyekeztek a sváb és frank kerület hercegeit, fejedelmeit saját pártjukra állítani. A választófejedelem azt várta, hogy ez már elegendő politikai tőkét jelent majd ahhoz, hogy sógorát, Lipót császárt, ha a hannoveri választófejedelmi cím visszavonására nem is tudják rávenni, egy tizedik, katolikus választófejedelemség kialakításához megnyerhetik. Ez pedig hosszú távon biztosította volna várakozása szerint a katolikus többséget a választófejedelmi kollégiumon belül. A pfalzi választó számított a trieri és a kölni választó támogatására, és remélte, hogy sem a mainzi, sem a bajor választófejedelem nem fogja ellenezni azt. Ha mégis kivitelezhetetlen lenne a tizedik választófejedelemség kialakítása, arra az esetre – hasonlóan Tanara bécsi nunciushoz – ő is felvetette a császárválasztáskor érvényesülő cseh választói szavazat reintegrálását a választófejedelmi kollégium minden további tevékenységébe. Úgy vélte, hogy könnyű lenne a császárt meggyőzni erről,

66 A nuncius a válaszához három mellékletet csatolt. Ebből az egyik arra a történeti összefoglalásra reflektált, amelyet az államtitkárság a választófejedelemségek 800–1619 közötti alakulásáról állított össze. Tanara külön véleményezte azokat a feltételezett jogokat is, amelyekkel a Szentszék esetlegesen bírhat a választófejedelmi rangemelések terén, ám a nuncius ezeket nem látta kellően megalapozottnak. A harmadik melléklet foglalkozott a választófejedelmi kollégium szavazatarányával: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 42., fol. 57r–69r; a szempontunkból fontos harmadik vélemény: 67r–69r.

67 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 225., fol. 233r–235v. 1693. március 28. Hírlevél (foglio).

68 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 225., fol. 290r–291v. 1693. április 18. Hírlevél (foglio). „La morte del Prencipe Filippo Palatino, ch'ha lasciata una figlia, rende meno sicura la successione della casa, mentre l'Elettore non ha ancora figli, et il Prencipe Carlo ha solamente due figlie."

mivel a Cseh Királyság az Ausztriai-ház országai közé tartozik, és így lehetőség lenne felülvizsgálni azt a történelmi egyezséget, amelyet még a 13. században II. Ottokár cseh király és I. Rudolf király kötött. Ez a megoldás pedig még a Szentszék részéről is jobb lett volna politikailag, hiszen egy tizedik, katolikus választófejedelemség támogatásával Róma közvetve elismerte volna a hannoveri választófejedelemséget. Ráadásul a Cseh Királyság a Róma által is elismert eredeti hét választófejedelemség egyike volt. A pfalzi választó ugyanakkor azt is jelezte, hogy ha egyik módon sem sikerül megkerülni a hannoveri választófejedelemség okozta nehézségeket, úgy ő sem látja értelmét a további ellenkezésnek, mert az így nehezíti a tartományában folyó ellenreformációs törekvéseket is.[69]

A kölni nuncius jelentéséből azonban nem világos, hogy János Vilmos pfalzi választó megnevezett-e konkrét államot, amely mint tizedik, katolikus választófejedelemség szóba jöhetne. Csupán közvetve, a bécsi nunciusnak a pfalzi tervezettel kapcsolatos jelentéséből szűrhető le, hogy János Vilmos a cseh szavazat reintegrációján kívül az esetleges tizedik választófejedelemségről is konkrétabb elképzelésekkel bírt, amiben felmerült a Magyar Királyság is mint egy lehetőség az új választófejedelemségre.

Természetesen a Magyar Királyság és a Német-római Birodalom közötti szorosabb államjogi kapcsolat kialakítása nem volt új keletű gondolat, hisz az államalapítás századában is több kísérlet történt a magyar állam hűbéressé tételére.[70] E kísérletek kudarca nem jelenti azt, hogy a két állam között ne lett volna szoros kapcsolat, különösen közös uralkodók idején. A 16. században az ország tartós Habsburg-uralom alá kerülésével és a török veszély fokozódásával a Magyar Királyság birodalomba való beolvasztása ismét felmerült, igaz, nem valódi alternatívaként. 1505-ben I. Miksa császár a kölni birodalmi gyűlésnek tett ígéretet arra, hogy a Magyar Királyságot a birodalomhoz csatolja katonai segítségért cserébe, és ilyen tervek még a 16. század vége felé is felmerültek. Mindezek ellenére a Magyar Királyság a kora újkorban is mindvégig önálló államalakulat maradt, sohasem tartozott a Német-római Birodalomhoz, sem a Habsburgok örökös tartományai közé. A több századra visszatekintő önálló államiság és erős rendiség hagyománya lehetetlenné tette az integrációt, amit jól fejez ki Lippay György 1652. évi emlékirata is: „Magyarország független ország, és a Birodalomhoz semmi köze sincsen."[71]

Ilyen szempontból mindenképpen figyelemre méltó az a pár évvel későbbi emlékirat, amelyet Nádasdy Ferenc országbíró küldött válaszul II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek hozzá intézett levelére. Az 1657 után feszültté váló erdélyi külpolitikai helyzet és a török alóli felszabadulás évszázados törekvésének tükré-

69 ASV Segr. Stato, Colonia, vol. 72., fol. 114r–116v. Köln, 1693. április 5. Gianantonio Davia kölni nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

70 *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. Jav. kiad. Osiris, Bp., 2007. 111–127.

71 *Pálffy Géza*: Szent István birodalma a Német-római Birodalom határvidékén: A Magyar Királyság és a Német-római Császárság a 16–17. században. Történelmi Szemle 49. (2007) 328–329. Lippay szövegét Pálffy az alábbi munkából idézi: *Tusor Péter*: Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék" kialakulásának előzményei a 17. században. PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I/3.) 231.: nr. 17.

ben keletkező levélben Nádasdy egy átfogó európai összefogást vizionált. Ennek egyik alappillére lett volna az Erdély – és ezzel a Magyar Királyság –, valamint a Német-római Birodalom közötti kapcsolat teljesen új alapokra helyezése az erdélyi fejedelem és a bécsi Habsburg-udvar között folyó tárgyalások révén: „Erre penig az mostani tractában vethetne föl őnagysága részfundamentumot, az jövendőbeli állapotra magát Erdéllyel együtt az impériumnak tagjává tétetvén, ne csak titulariter, hanem effective, és ha lehetne, bár az egész Magyarországot, de tartanék attúl, nehezebben succedálna, meglévén az első, Isten reásegítene továbbra is.”[72]

Ennél sokkal konkrétabb terveket rejtett a Lotaringiai Károly herceg neve alatt megjelent politikai testamentum. Fontos azonban megjegyezni, hogy a rendkívül érdekes irat szerzősége kétséges, aligha valószínű, hogy az közvetlenül magához a lotaringiai herceghez lenne köthető. Bár csak 1697-ben adták ki nyomtatásban, azonban a kötet címlapja szerint az emlékiratot a herceg 1687-ben, a pozsonyi országgyűlés és koronázás alkalmából nyújtotta át Lipót császárnak. Lotaringiai Károly a Habsburg-uralom megszilárdítására javasolta, hogy a Magyar Királyságot csatolják a Német-római Birodalomhoz, és emeljék választófejedelmi rangra.[73]

Ez utóbbi javaslat már a vizsgált korszakhoz kapcsolódik, és különösen érdekes Tanara bécsi nuncius egyik 1692. őszi jelentésének a tükrében. A birodalmi rendek egyre erősödő tiltakozásukat arra is alapozták, hogy amikor az Osztrák Főhercegség vagy az Erdélyi Fejedelemség választófejedelemséggé való átalakítása szóba került (mint alább még visszatérünk rá), akkor azt éppen a bécsi udvar utasította el. Emellett azt is felhozták, hogy a vesztfáliai béke idején a pfalzi választófejedelemség ellen éppen I. Lipót nagybátyja, II. Zsigmond osztrák főherceg, tiroli gróf tiltakozott, azzal érvelve, hogy az IV. Károly Aranybullája és a birodalom törvényei ellen való, mert megváltoztatja a hét választófejedelemség rendjét.[74] Sajnos a nuncius nem részletezte, hogy pontosan mire gondolt az erdélyi választófejedelemség kapcsán és milyen információi voltak. Mivel a vesztfáliai békével kapcsolatos megjegyzéssel kerül szövegösszefüggésbe az erdélyi vonatkozás, elképzelhető, hogy 1648 körül szerepelhetett ilyen megfontolás, bár ennek is kicsi a valószínűsége. De a Lotaringiai Károlynak tulajdonított politikai végrendeletet figyelembe véve az is felmerülhet, hogy talán egy olyan, pár évvel korábbi,

72 *Szabó András Péter*: Esterházy Pál nádor néhány erdélyi vonatkozású iratmásolata. Ismeretlen források az 1658–1659. esztendők történetéhez. Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények (2008) 81.

73 Lotaringiai Károly politikai testamentumáról, annak megjelenési körülményeiről és tartalmáról Tóth Ferenc, az MTA BTK TTI tudományos tanácsadója beszélt 2016. február 16-i intézeti előadásában. Az előadást követő vitában is felmerült a szerzőség kérdése, a magyar viszonyok ismeretének kétséges megléte, valamint az, hogy az emlékirat számos eleme 1697-re már szerepelt a politikai napirenden. A politikai testamentumról ld. Tóth Ferenc írását a *Történelmi Szemle* e számában. Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy írásának megjelenése előtt lehetőségem volt kézirata elolvasására.

74 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 224., fol. 285r–287v. Bécs, 1692. szeptember 20. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz.

aligha megalapozott ötletre utalhatott a nuncius, ami akkor született, amikor a lotaringiai herceg bevonult Erdélybe és azt Habsburg-uralom alá vonta.

Az Osztrák Főhercegségnek választófejedelemséggé alakítása azonban nem volt új keletű gondolat. Már a 16. század elején, I. Miksa császár idején is felmerült, majd 1690-ben az augsburgi császárválasztás idején újra elővették a tervet. 1692 decemberében a trieri és a pfalzi választó győzködése során ez újra szempontként merült fel a császár regensburgi főmegbízottja által is.[75]

Ráadásul egy magyar választófejedelemség gondolata, ha csak a puszta ötlet szintjén is, de hónapok óta foglalkoztatta az udvart, legalábbis erre utal Francesco Tucci két jelentése is pár héttel Tanara Bécsbe érkezése előttről. Az 1692. márciusi *Kurtraktat* megkötése körüli bizonytalan időszakban, amikor Tucci kevés eredménnyel tudott bármilyen információhoz is jutni az udvarban a titkos tárgyalásokról, különböző udvari miniszterektől számos alternatíváról értesült. Olyan hangok is voltak, hogy a császár a katonai szükséghelyzet miatt egyezett bele a hannoveri követelésekbe, másoktól viszont azt az információt kapta, hogy I. Lipót bármilyen döntéssel meg kívánja várni a választófejedelmek véleményét. Mindezek mellett azonban az is elhangzott bizonyos udvari forrásokból, hogy a császár kész beleegyezését adni a hannoveri választófejedelemséghez, amennyiben azzal egy időben egy tizedik, katolikus választófejedelemséget is kreálnak – a Magyar Királyságból.[76] Alig egy héttel később Tucci ismét szóba hozta a kérdést jelentésében. Új információi alapján azonban az udvarban végül nem számoltak egy magyar választófejedelemséggel tovább, mivel a cseh királyi szavazat reintegrálását tartották jobb megoldásnak.[77] Mindez azt is mutatja, hogy 1692 tavaszán már olyan tervek voltak napirenden a bécsi udvari körökben, amelyek később is reális alternatívaként jelentkeztek: egy tizedik, katolikus választófejedelemség vagy a cseh szavazat újraélesztése.

Ezt támasztja alá a bécsi nuncius egy közel fél évvel későbbi titkos jelentése, amelyben egészen nyilvánvalóan utal arra, hogy néhány bécsi „minisztertől" hallott arról a gondolatról, hogy az osztrák főhercegi vagy a magyar királyi címet választófejedelmi rangra emelnék. Az indoklás is figyelemre méltó: a bajor és a pfalzi választó családjának esetleges kihalásától félnek – vagyis ugyanazt a véleményt használták fel, amellyel a regensburgi követek is érveltek a bécsi nunciushoz és a Szentszékhez írt felterjesztéseikben.[78]

---

75 *Alexander Begert*: Böhmen, die böhmische Kur und das Reich vom Hochmittelalter bis zum Ende des Alten Reiches. Studien zur Kurwürde und zur staatsrechtlichen Stellung Böhmens. Matthiesen, Husum, 2003. 442–444.

76 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 114., fol. 287r–288r. Bécs, 1692. március 30. Francesco Tucci bécsi auditor jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz.

77 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 223., fol. 221r–222r. Bécs, 1692. április 6. Francesco Tucci bécsi auditor jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz.

78 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 220., fol. 62r–v. Bécs, 1692. október 18. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a nunciatúra általában „ministro"-nak nevezi nem csak a Habsburg-kormányzat vezető tagjait, hanem egyes Bécsben működő birodalmi fejedelmi ágenseket is. A nuncius azonban nem pontosítja, hogy kire gondol.

A pfalzi választó már fentebb tárgyalt 1693. tavaszi javaslatait Davia kölni nuncius a bécsi nunciusnak is megírta. Tanara az ezzel kapcsolatos reflexióit megküldte az államtitkárságnak is, mellékelve a Daviának küldött válaszlevelét. A bécsi nuncius ebben részletesebben végigvette a pfalzi választótól származó javaslatokat. Úgy vélte, hogy egy új katolikus választói rangemelés végletesen megrontaná a birodalmi fejedelmek közötti viszonyt, továbbá a fejedelmi kollégium és a választófejedelmi kollégium közötti kapcsolatot is. Ezért úgy gondolta, hogy részben orvosolná a problémát (*disordine*), ha a magyar királyi cím emelkedne választófejedelmi rangra. Elismerte ugyan, hogy a magyar király nem birodalmi fejedelem, de Tanara egyben azt is hangsúlyozta, hogy a birodalmi gyűlés hajlamos volt rá korábban is, hogy az Oszmán Birodalom ellen úgy vegye védelmébe a Magyar Királyságot, mintha az egy tagja volna a birodalomnak (*come suo membro*). Ezzel hozta összefüggésbe azt az értesülését, hogy a brandenburgi választó már tiltakozott is Regensburgban egy újabb katolikus választó beemelése ellen a kollégiumba. Emiatt Tanara végül arra a véleményre helyezkedett, hogy alkalmasabb volna a cseh királyi választófejedelmi szavazat érvényesítése a kollégiumban.[79]

Tanarának a kölni nunciustársához küldött válaszából sem derül ki azonban pontosabban, hogy János Vilmos pfalzi választófejedelem vajon nevesítette-e a Magyar Királyságot mint lehetséges tizedik választófejedelemséget vagy csupán általánosságban beszélt, és csak Tanara vetette fel a magyar szálat ismét mint korábbi híresztelések alapját. Ehhez érdekes adalék, hogy pár hónappal korábban, még 1692 augusztusában a bécsi nuncius a császárnénál igyekezett volna megtudni azt, hogy annak öccse, a pfalzi választó milyen véleményen van. Sőt felvetette annak a lehetőségét is, hogy Eleonóra császárnét a Szentszék álláspontjáról kellene meggyőzni, mert az hatásos lenne János Vilmos befolyásolására is.[80] Vagyis ha esetlegesen János Vilmos konkrétan megnevezte volna a Magyar Királyságot mint lehetséges tizedik választófejedelemséget, akkor az már a gondolatnak a császári család közvetlen közelében történő megjelenésére is utalhatna.

Bárhogy is történt, a Szentszék szokás szerint leginkább csak általános irányvonalak mentén válaszolt, Spada bíboros-államtitkár egyáltalán nem tért ki válaszában – sem 1692 őszén, sem 1693 tavaszán – a Magyar Királyságra mint lehetséges alternatívára. Az 1693. áprilisi levélre is csak jóváhagyólag reagált, megerősítve és megdicsérve Tanarát az ügy kezelésével kapcsolatban. Hangsúlyozta ismét, hogy körültekintően kell eljárni a kérdésben, mert sem az időt, sem az alkalmat nem tartotta jónak a legkisebb szembenállásra sem. Spada úgy vélte,

79 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 220., fol. 167r–v. Bécs, 1693. április 25. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz. Ennek mellékletében fol. 168r–169v alatt, 1693. április 22-i keltezéssel található Tanara levele a kölni nunciushoz.

80 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 220., fol. 39r–40v. Bécs, 1692. augusztus 17. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius titkos jelentése Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz.

hogy a Szentszék határozottabb fellépése csak a birodalom belső feszültségeit növelné, ami viszont végső soron a franciáknak kedvezne.[81]

A magyar választófejedelemség gondolata ezzel el is tűnt a hannoveri kérdés köréből. 1697-ben a szász választófejedelem, I. Frigyes Ágost katolizálásával a választófejedelmi kollégiumon belüli felekezeti arány ismét átrendeződött. A hosszú távú megoldást azonban a Habsburg-dinasztia végül valóban a már a 16. században is felmerült, és Tanara által is felvetett javaslatban, a cseh szavazati jog újbóli életbeléptetésében találta meg. Ez azonban hosszú éveket vett igénybe, és végül a spanyol örökösödési háború miatt átalakuló viszonyok következményeként valósult meg.[82]

Fontos azonban megjegyezni, hogy ennek során másfél évtizeddel később, 1706-ban még egyszer felmerült a magyar király választófejedelmi rangra emelésének ötlete, talán azzal kapcsolatban is, hogy 1706–1714 között két katolikus választó, a bajor és a kölni birodalmi átok alatt állt. Johann Philipp Lamberg passaui püspök egy 1706. őszi regensburgi leveléből derül ki, hogy a birodalmi gyűlés városában a cseh választófejedelemség reintegrálásának tárgyalásaihoz kapcsolódóan merült fel ismét a magyar lehetőség. Az indok ismét az volt, amely a nuncius érvrendszerében is előfordult: a Magyar Királyság választófejedelmi rangra emelésével a Német-római Birodalom a törökellenes feladatokra jobban kötelezetté válna.[83]

*

A Magyar Királyságból kialakítandó tizedik választófejedelemség ötlete egy rendkívüli helyzetre adott rendkívüli válasznak is tekinthető. A tartósan kétfrontos háborúra kényszerülő bécsi Habsburg-udvar óhatatlanul szorult rá a protestáns birodalmi fejedelmek támogatására az 1690-es évek elején. Ezt a helyzetet használta ki Ernő Ágost braunschweig-lüneburgi herceg, akinek családja ekkor már évtizedes reményeket táplált a választófejedelmi cím elnyerésére. A herceg jól érvényesítette geopolitikai előnyeit: egyfelől a törökellenes katonai segítséggel, másfelől pedig a franciabarát politikával tartotta sakkban a császári udvart. A hannoveri választófejedelemség kérdése már 1689–1690-ben, az augsburgi császárválasztási tárgyalások során – igaz, más politikai kényszerhelyzetben – komolyan felmerült. Ennek realizálódása azonban csak az 1690-es évek elején következett be.

Ez a fejlemény természetesen aggodalmat váltott ki a Német-római Birodalom katolikus és protestáns vezetőiben egyaránt. A katolikusokat a választófejedelmi kollégiumon belüli felekezeti egyensúly eltolódásának félelme, míg a protestánsokat inkább a birodalmi gyűlés kollégiumai közötti erőviszonyok változása és a Hannover iránti féltékenység vezérelte. A helyzet alakulását és a birodalom belpo-

81 ASV Segr. Stato, Germania, vol. 219., fol. 51r–v. Róma, 1693. május 9. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár titkos válasza Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciusnak.

82 *Begert, A.*: i. m. (75. jz.) 442–476.

83 Lamberg 1706. október 29-i levelének vonatkozó passzusát Alexander Begert idézi: „daß man diese Churwürde auf den König in Ungarn zu bringen suchen möchte, umb dessen Reich dadurch zu einem beständigen quanto an Volk wider den Türcken verbindlich zu machen." Uo. 464–465.: 522. jz.

litikai fejleményeit természetesen a Szentszék is szorosan követte. Ugyanakkor Róma láthatóan nem kívánt erélyesebben fellépni a császári udvarnál. Ez részben magyarázható a pápai hatalom 17. század második felében, és különösen XI. Ince halála (1689) után meginduló gyengülésével.[84] A római udvar nem kívánt beavatkozni a birodalom belügyeibe, talán éppen amiatt sem, mert az itáliai császári feudumok körül zajló vitában arra is hivatkoztak Rómában, hogy a bécsi udvar ezzel az egyház és a Pápai Állam ügyeibe avatkozik be. Másfelől a Szentszék célja az volt, hogy az újabb Bourbon–Habsburg konfliktusban inkább semleges maradjon, és biztosítsa a birodalom belső békéjét, hogy Bécs energiáját a török ellen fordíthassa. Emiatt nem történt sokáig konkrét lépés a hannoveri ügyben a Szentszék részéről, nem biztatták különösebben a három egyházi választót és a birodalmi püspököket sem, de mind a kölni, mind a bécsi nuncius révén kiemelt figyelemmel kísérték a fejleményeket, őrködve az egyház privilégiumai felett.

A püspököket, különösen a hannoveri választófejedelemség által közvetlenül is érintett egyházmegyék főpásztorait láthatóan azonban nem elégítette ki a Szentszék politikai álláspontja és magatartása. Így egyre határozottabb lépésekre szánták el magukat. A regensburgi követek útján történő tiltakozások, a nunciusoknál, majd magánál XII. Incénél történő fellépésük fokozatosan erősödött. Ezzel párhuzamosan újabb tervezetekkel álltak elő; a Hannovert támogató fejedelmi családok egyházi karrierből való kizárásának lehetőségén túl így merült fel egyre inkább egy tizedik, katolikus választófejedelemség lehetősége. A birodalmi püspökök fellépése és a hannoveri választófejedelmi invesztitúra már a Szentszéket is nagyobb határozottságra sarkallta, de összességében az 1693 elején tartott kongregáció döntése sem mutatott végül eltérő tendenciát a korábban képviselt szentszéki állásponthoz képest. A tizedik választófejedelemség gondolatára a római Kúria alig, a magyar választófejedelemség gondolatára pedig semmit nem reflektált a bécsi nunciushoz küldött utasításaiban.

Szembetűnő azonban az is, hogy a feltárt forrásokban csak a bécsi nunciatúra köreiből merült fel konkrétan a Magyar Királyság mint lehetséges alternatíva, így nehéz meghatározni ennek forrását. Bár van rá halvány utalás, hogy a császári udvar köreiben is felmerült egy ilyen lehetőség, biztosat nem tudunk erről megállapítani. Véleményünk szerint a Habsburg-ház örökletes magyarországi királyságának közeli, 1687-ben történt elfogadása tehette részben megfontolás tárgyává egy rövid történelmi pillanat erejéig a magyar választófejedelemség gondolatát. Mindenképpen fontos rámutatni arra is, hogy a Magyar Királyság a 17. század végén már mint katolikus választófejedelemség került szóba, vagyis a gondolatot felkapó körök lényegében ha nem is befejezettnek, de mindenképpen sikeresnek és átütőnek látták az ellenreformáció és a katolikus újjászerveződés folyamatát az országban.

Más kérdés azonban, hogy ha akár Bécsben, akár Rómában komolyabb lehetőségként számoltak volna egy magyar választófejedelemséggel, az mennyire lett volna reális a Magyar Királyság szempontjából. Jóllehet a Habsburg-ház örökletes

84 *Tusor P.*: A barokk pápaság i. m. (56. jz.) 74–76.

uralmát az adott történelmi helyzethez igazodva a magyar rendek 1687-ben elfogadták, politikai erejük összemérhetetlenül nagyobb volt az örökös tartományokbeli vagy a cseh rendekéhez képest. Még az Oszmán Birodalmat másfél évszázad után kiszorító Habsburg-seregek árnyékában sem volt reális egy olyan politikai helyzet kialakulása, amelyben a magyar rendek az ország szuverenitásának feladásába és a Német-római Birodalomhoz csatolásába beleegyezzenek. Alig egy évtizeddel korábban a Thököly-féle mozgalom és majd egy évtizeddel később a Rákóczi-szabadságharc jóval kevesebb sérelemért indult meg. Aligha csoda, hogy ahogyan a nuncius jelentéseiben nem merül fel a gondolat komolyabb bécsi fogadtatása, úgy az államtitkársági válaszokban sem találunk utalást a szentszéki recepciójára. A magyar választófejedelemség ötlete így nem is lehetett más, mint egy kivételes politikai helyzetben felmerülő irreális gondolat.

BÉLA VILMOS MIHALIK

THE HOLY SEE AND THE IDEA OF A HUNGARIAN ELECTORATE IN THE LATE 17TH CENTURY

The anti-Ottoman war of reconquista conducted in Hungary (1683–1699) was also supported by the Protestant Principality of Brunswick-Lüneburg, several members of the princely family personally participating to the war. In return for the military support, Duke Ernst-August wanted to gain an electoral status, and his efforsts were backed by the Prince-Elector of Brandenburg. Negotiations already started in 1689, when archduke Joseph, the son of emperor and Hungarian king Leopold I, was elected King of the Romans. The Catholic Electors followed the events with worry, especially from 1691, when the discussions between Ernst-August and the Viennese court started in earnest. The elector treaty (*Kurtraktat*), which was concluded on 22 March 1692, elicited more considerable resistance from the Catholic princes of the Holy Roman Empire, who feared both that the equilibrium between the confessions would be disrupted, and that the balance of power between the electoral and the princely colleges would be changed. The Catholic princes, and especially the bishoprics in the vicinity of Brunswick-Lüneburg, expected support from the Holy See.

But the Holy See was unwilling to interfere with internal disputes within the Empire, especially with regard to the broader European situation, overshadowed by the Nine Years' War. Yet it did maintain contacts with the Catholic imperial estates through the nuncios of Cologne and Vienna. It may have been from there that the idea of creating a new Catholic Electorate emerged. The idea, relating concretely to the Kingdom of Hungary, was first raised in the spring of 1692. A year later, in April 1693, Viennese nuncio Sebastiano Antonio Tanara came forward with this possibility once again. Parallelly, however, the restoration of rights carried by the Bohemian electoral vote was also proposed. One and a half decades later, during the War of the Spanish Succession, this latter solution was in fact adopted, although in a different political situation. But the very idea of a Hungarian Electorate shows that, after securing the hereditary succession of the Habsburg dynasty in Hungary (1687), the idea of connecting the Kingdom of Hungary to the Holy Roman Empire by elevating it to electoral status was also considered in Viennese court circles. The Hungarian estates were too powerful for such a plan to have real chances to succeed, however. Consequently, it remained no more than an interesting episode in the emergence of the Electorate of Hanover.

TÓTH FERENC

Egy felvilágosult uralkodó gondolatai a felvilágosodás előtt

Lotaringiai Károly herceg *Politikai testamentum*a, a magyar történelem elfelejtett forrása*

A Károly, Lotaringia és Bar hercege név alatt 1687-ben írt és először 1697-ben lipcsei és kölni impresszummal megjelentetett *Politikai testamentum* (*Testament politique de Charles duc de Lorraine et de Bar*) a Habsburg-kormányzat számára összeállított gondolatokat és ajánlásokat tartalmaz. Az I. Lipót uralkodásához szorosabban kapcsolódó munka a későbbiekben számos kiadást ért meg és lefordították német nyelvre is. Ennek köszönhetően a mű szinte valamennyi nagy könyvtár állományában, sőt az antikváriumokban is megtalálható mind a mai napig. Viszonylag széles körű elterjedtsége ellenére e politikai jellegű értekezés érdemeihez képest csekély visszhangra talált, különösképpen a magyar tudományos kutatók figyelmét kerülte el ez idáig. A könyv címe konkrétan megjelöli a szerzőt, ennek ellenére a szöveg keletkezésével kapcsolatban megoszlanak a vélemények, és az elmúlt évszázadok könyvészeti vitái gyakran a könyvtári katalógusokban is megjelenő jelentős eltérésekhez vezettek. Tanulmányomban a neves lotaringiai herceg életéhez kapcsolódó, ám Magyarországon kevéssé ismert szöveget a korabeli kiadások és a hozzájuk fűződő elméletek bemutatásával ismertetem.

Egy hercegség nélküli herceg a 17. században

A történelmi háttér hitelesebb ábrázolása érdekében érdemes röviden felelevéníteni a korabeli lotaringiai eseményeket, valamint a szerzőként feltüntetett személy életpályáját. A 17. század Lotaringia történetében a zűrzavarok és az uralkodói hatalom látványos gyengülésének időszaka volt. E balszerencsés évszázad 1624-ben egy örökösödési válsággal kezdődött, amikor II. Henrik, Lotaringia és Bar hercege fiúutód nélkül hunyt el. Halála előtt nem sokkal leányát, Nicole-t annak unokatestvéréhez, Vaudémont Károlyhoz adta feleségül, aki így az utódja lett. A helyzetet bonyolította II. René herceg ugyanekkor előkerült testamentuma, amely szerint a hercegi korona csak férfiágon örökölhető. Ennek következtében a jogos örökös Vaudémont Ferenc, Károly apja lett, aki azonnal lemondott fia javára, Ká-

* A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület II. kutatási projekt (2012–2017) és a Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány támogatásával készült.

roly pedig egyedül kezdett uralkodni IV. Károly herceg néven. A herceg veszekedő és kiszámíthatatlan természete, valamint a császárhoz fűződő szoros kapcsolata hamar kiváltotta a francia király haragját, aki csapataival 1633-ban megszállta Lotaringiát. IV. Károly ekkor lemondott a hercegi címről testvére javára, és a harmincéves háború alatt császári szolgálatban harcolt. Az 1641. április 2-án a franciákkal kialkudott saint-germain-en-laye-i békével sikerült visszaszerezni a birtokait, azzal a feltétellel, hogy elfogadja a francia király protektorátusát és lemond a császárral való szövetségről. Nem sokkal később újra harcba szállt Franciaország ellen, ez pedig egészen a háború végéig tartott. Később, a Fronde időszaka alatt újra háborút indított, és 1652-ben már majdnem Párizst fenyegette a csapataival. A Fronde bukása után a németalföldi spanyol kormányzó letartóztatta és Spanyolországba küldte. Itt a toledói Alcazarban őrizték, ahonnan ugyan 1659-ben kiszabadult, de a birtokait csak testvére, Nicolas-François herceg közbenjárásása, az 1661. február 28-án megkötött vincennes-i békével szerezte vissza. Háborúzó természete miatt XIV. Lajos később, 1670-ben ismét elfoglalta a hercegséget, amely egészen a ryswicki békéig (1697) francia kézen maradt. IV. Károly 1675-ben bekövetkezett halálakor a hercegi titulust unokaöccse, Lotaringiai Károly Lipót Miklós Sixtus örökölte, aki V. Károly néven vált ismertté.[1]

Lotaringiai V. Károly[2] Nicolas-François de Vaudémont és Claude de Lorraine gyermeke volt. A család 1634-ben Itáliába, majd onnan Bécsbe menekült. Mivel Lotaringia ekkor francia megszállás alatt állt, a fiatal Károly a bécsi udvarban nevelkedett, ahol I. Lipót egy későbbi uralkodóhoz méltó neveltetésben részesítette. Nem sokkal később apjával a párizsi udvarba távozott, ahol néhány évet töltöttek. Halála előtt nem sokkal IV. Károly herceg egy szerződést kötött XIV. Lajos király-

1 *Henry Bogdan*: La Lorraine des ducs. Sept siècles d'histoire. Perrin, Paris, 2005. 162–188.

2 Életéhez ld.: *Marquis de Beauvau*: Mémoires pour servir à l'histoire de Charles IV, Duc de Lorraine & de Bar. Cologne, 1688.; *Uő*: Suite des mémoires pour servir à l'histoire de Charles V, neveu de Charles IV, Duc de Lorraine & de Bar. Calmet, Cologne, 1689. tome VI., livres XLI–XLVIII.; *Chevrier*: Histoire secrette de quelques personnages illustres de la Maison de Lorraine par l'auteur du Colporteur. II. London, 1784.; *René Cuénot*: Les victoires décisives du Duc Charles V de Lorraine dans la plaine de Hongrie. Le Pays Lorrain (1988) 3–24.; *D.M.G.P.*: Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V duc de Lorraine destiné à son altesse royale Léopold I son digne successeur. Nancy, 1701.; *Nicolas Frizon*: Histoire abrégée de la vie d'Eléonore-Marie, archi-duchesse d'Autriche […]. Nancy, 1725.; *Stéphane Gaber*: Et Charles V arrêta la marche des Turcs […]. Un Lorrain sauveur de l'Occident chrétien. Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1986.; *Haussonville*: Journal de la glorieuse conqueste de la ville de Bude capitale du royaume d'Hongrie par les armées victorieuses de l'Empereur Léopold I, sous le commandement de Son Altesse Sérenissime le Duc de Lorraine & l'Electeur de Bavière. H. n., 1686.; *Le Père Hugo*: Vie de Charles V, Duc de Lorraine. Bibliothèque Municipale de Nancy ms. 1845.; *Jean de la Brune*: La vie de Charles V, duc de Lorraine et de Bar, Généralissime des Troupes Impérialles. Garrel, Amsterdam, 1691.; *Jean Nouzille*: Charles V de Lorraine, les Habsbourg et la guerre contre les Turcs de 1683 à 1687. In: La Lorraine et les Habsbourg. Szerk. J. P. Bled–E. Faucher–R. Taveneaux. Nancy, 1988.; *Hans Urbanski*: Karl von Lothringen. Österreichs Türkensieger. Biographie. Amalthea, Wien–München, 1983.; *Paul Wentzke*: Feldherr des Kaisers, Leben und Taten Herzog Karl V. von Lothringen. Koehler & Amelang, Leipzig, 1943.; *Renate Zedinger*: Heurs et malheurs de la Maison de Lorraine à Innsbruck. Le Pays Lorrain (juin 2008) 107–112.

lyal – az 1662. február 6-i, úgynevezett montmartre-i szerződést –, amelyben a területeit a francia királynak adta át, haláláig megőrizve névleg a hercegi címet. Megharagudva a nagybátyjára és a francia királyra, Lotaringiai Károly másnap elhagyta Párizst, és néhány, birtokai megszerzésére irányuló meghiúsult kísérlet után a császár szolgálatába állt. Az éppen akkor kirobbanó új török háború nagyszerű lehetőséget nyújtott az akkor huszonegy éves herceg számára, hogy őseihez méltó módon megmutathassa harci képességeit a hitetlenek elleni küzdelemben.[3] 1664. augusztus 1-jén részt vett a szentgotthárdi csatában, ahol – a visszaemlékezések szerint – igen vitézül harcolt.[4] 1675-től a császári hadsereg főparancsnokává nevezték ki, és ekkor vehette fel – nagybátyja halála után – a Lotaringia és Bar hercege címet is. Valamennyi európai hatalom elismerte e címét, kivéve a francia királyt, akinek csapatai a herceg területeit megszállás alatt tartották ebben az időszakban. Innen ered a herceg ragadványneve is: a hercegség nélküli herceg. 1683 szeptemberében III. (Sobieski) János lengyel királlyal együtt sikeresen felszabadította Bécs városát a török ostrom alól, és kezdetét vehette a magyarországi törökellenes háború. Több sikeres hadjáratot is vezetett az ország visszavívása érdekében, amelyekkel örökre beírta nevét a magyar történelemkönyvekbe. 1686-ban sikeresen visszafoglalta Buda várát, amely megnyitotta az utat az ország déli területei, valamint Erdély visszafoglalása előtt. 1687-ben V. Károly herceg részt vett Pozsonyban József főherceg magyar királyi koronázási ünnepén *(1. kép)*. E nevezetes alkalomból – a források szerint december 29-én – személyesen is értekezett a császárral, amelynek során egy kéziratos emlékiratot nyújtott át neki, amely József főherceg és a császári család tagjai számára írt ajánlásokat tartalmazott. Az emlékeztető címe így szólt: *Testament politique de Charles, duc de Lorraine et de Bar, en faveur du roi de Hongrie et de ses successeurs arrivant à l'Empire.*

A szerzőség kérdése

A mű első kiadása 1696-ban jelent meg lipcsei (Lipsic!) impresszummal, bizonyos George Weitman nyomdájában *(2. kép)*.[5] Az alig két és fél ív terjedelmű, zsebkönyv méretű könyvecske homályos eredete szinte azonnal felkeltette a tudósok gyanakvását. A filológus Anatole de Montaiglon papirológiai és tipográfiai vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy valószínűleg Franciaországban készülhetett e kiadás.[6] A munkát a következő évben szintén kiadták ugyanezzel az impresszummal *(3. kép),* valamint ugyanekkor napvilágot látott egy azonos szöve-

3 *Gaber, S.*: i. m. (2. jz.) 19–26.

4 *Tóth Ferenc*: Lotaringiai V. Károly herceg a szentgotthárdi csatában. (2014 májusában elhangzott előadás szövege, megjelenés alatt.)

5 Testament politique de Charles duc de Lorraine et de Bar, déposé entre les mains l'Empereur Leopold à Presbourg le 29 novembre 1687. Lipsic, 1696.

6 *Anatole de Montaiglon*: Introduction. In: Testament politique du duc de Lorraine. Edition nouvelle précédée d'une notice bibliographique. Paris, 1866. 11.

gű kölni kiadása is.[7] Valamennyi esetben a szöveget részletes bevezetővel és alapos, tudományos igényű jegyzetekkel ellátva közölték. Néhány évtizeddel később – 1749-ben – e munka a legjelentősebb politikai testamentumokat magában foglaló gyűjteményben (*Recueil des testamens politiques*) is helyet kapott, amelyet egy bizonyos Zacharie Chatelain amszterdami kiadójában jelentettek meg.[8] A gyűjteményben olyan neves szerzők politikai testamentumait találhatjuk, mint például Richelieu kardinális, Colbert vagy Saint-Pierre abbé. 1760-ban, regensburgi impresszummal egy részletesebb kommentárral ellátott különkiadásban is megjelent Lotaringiai Károly politikai testamentuma.[9] Végül 1866-ban került sor e munka utolsó tudományos igényű kiadására, amelyhez Anatole de Montaiglon írt egy alapos és hasznos filológiai bevezetőt.[10]

A mű szerzőjének személyével kapcsolatban több elmélet is napvilágot látott. Pierre Bayle már 1697. január 3-i, Dubos abbénak írt levelében kifejti kétségeit Lotaringiai Károly szerzőségével kapcsolatban: „A lotaringiai herceg politikai testamentuma először franciaországi kiadásban jelent meg. Ezt követően hamarosan újra kiadták. Láthatólag ez egy feltételezett szerző munkája, és sokan azt hiszik, hogy Fürstemberg [!] kardinális a valódi írója. Ő bizonyítottan jobban tudott franciául írni, de azért, hogy jobban elfedje kilétét, egy kicsit durvább, helyenként latinosabb stílust választott."[11] A levélrészlet kiadását szerkesztő filológus nem hagyta szó nélkül Pierre Bayle feltételezését, és egy lábjegyzetben Chèvremont abbénak (1640–1702), a rövid ideig Lotaringiai Károly szolgálatában tevékenykedő titkárnak és publicistának tulajdonította a szöveget.[12] Chèvremont abbé neve egyébként annyira e műhöz kapcsolódott a későbbiekben, hogy Voltaire Richelieu kardinális politikai testamentumának feltételezett szerzőjét ostorozva nem mulasztotta el, hogy az abbét is elmarasztalja azért, hogy a lotaringiai herceg az ő tollával ékeskedett. A *Tanulmány az erkölcsökről* (*Essai sur les mœurs*) című művében e munkát a hamisított irodalmi művek sorába helyezte: „Így keletkeztek a Belle-Isle

7 Testament politique de Charles duc de Lorraine et de Bar [...]. Leipzig, 1697.; Testament politique de Charles, duc de Lorraine et de Bar, déposé entre les mains l'Empereur Leopold à Presbourg le 29. Novembre 1687. en faveur du Roy d'Hongrie et les Successeurs arrivant à l'Empire. Cologne, 1697.

8 Recueil des testamens politiques du Cardinal de Richelieu, du Duc de Lorraine, de M. Colbert et de M. de Louvois. II. Amsterdam, 1749. 261–384.

9 Testament politique de Charles duc de Lorraine et de Bar, déposé entre les mains l'Empereur Leopold à Presbourg le 29 novembre 1687. en faveur du Roi d'Hongrie et de ses Successeurs arrivans à l'Empire, avec des remarques. Ratisbonne, 1760.

10 Ld. a 6. jz.-ben.

11 Œuvres diverses de Mr. Pierre Bayle, professeur en philosophie, et en histoire, à Rotterdam. IV. La Haye, 1737. 726.

12 „Cet ouvrage est de l'abbé de Chevremont, Lorrain de Nation; et qui avoit été sécrétaire de Charles V de Lorraine. Cet abbé est auteur de plusieurs autres livres anonimes, savoir, de la *Connoissance du Monde*, de *l'Histoire de Kemiski*, et du *Détail de la France* qu'on imprima en Hollande en 1695, sous le titre de *La France ruinée par qui et comment*. Il est aussi l'auteur du *Christianisme éclairci sur les differends du tems en matiere de Quiétisme etc*. Amst. 1700. In 8. et de l'*Etat actuel de la Pologne*, 1702. in 12." Uo.

marsall, Alberoni bíboros, Lotaringia hercege, Colbert és Louvois miniszterek, Vauban marsall, Mazarin és Richelieu bíborosok testamentumai."[13] Voltaire levelezésében sem rejti véka alá a hamis politikai testamentumok – beleértve Lotaringiai Károlyét is – iránti megvetését. 1739. január 29-i, Pierre-Josephe Thoulier d'Olivet-hez írott levelében Voltaire ismételten megkérdőjelezte e munkák hitelességét: „Mondja meg nekem, hogy melyik évben kezdték megjelentetni az úgynevezett Richelieu bíboros testamentumát. Alapos bizonyítékaim vannak arra, hogy e testamentum nem az ő műve, s hasonlóan Colbert, Louvois és V. Lotaringiai Károly, valamint oly sokan mások testamentuma sem azok tollából származik, akiknek a dicsőségét hirdetik. A Richelieu-nek tulajdonított testamentum – hasonlóan a többihez – tele van ellentmondással."[14] A filozófus szintén megdöbbenését fejezte ki *A kinyomtatott hazugságokról és Richelieu bíboros testamentumáról* (*Des mensonges imprimés et du Testament du cardinal de Richelieu*) című, 1749-ben közölt értekezésében: „Nem kevésbé csalatkozunk V. Károly, Lotaringia hercegének testamentuma esetében sem, egyesek látni vélték benne a herceg szellemét, de a szakavatottabb más olvasók az azt megalkotó Chèvremont úrét ismerték fel benne."[15] A politikai testamentumok kérdése még élete végén sem hagyta nyugodni a neves filozófust, amint erről egy ismeretlen címzettnek szánt, 1776. május 2-i keltezésű önironikus levele is tanúskodik: „Láthattuk azóta Lotaringia hercege, Colbert, Louvois, Alberoni, Belle-Isle marsall és Mandrin testamentumát is. *Ilyen hősök mellett nem merészelném magamat felemlíteni,* de tudja, Marchand ügyvéd elkészítette az én testamentumomat is, amelybe magának tapintatosan nem csúsztatott be semmiféle örökséget."[16]

Voltaire rossz véleménye – műveinek széles körű elterjedése miatt – alaposan rányomta a bélyegét e munka megítélésére, másrészt pedig Chèvremont abbé szerzőségének teóriáját erősítette meg. Pedig a híres jénai könyvtáros és bibliográfus, Jean-Christophe Mylius már 1740-ben kétségbe vonta ezt a névtelen és álnéven megjelent műveket tartalmazó inventáriumában.[17] Érvelésében egy névtelen szerző *Discours sur ce qui s'est passé dans l'empire au sujet de la succession d'Espagne. L'Allemagne menacée d'être bientôt réduite en monarchie absolue, si elle ne profite de la conjoncture présente pour assurer sa liberté* című, 1711-ben kiadási hely nélkül megjelent művére támaszkodott, amely Theodore Heinrich Altet von Strattmann grófnak[18] tulajdonította Lotaringiai Károly politikai testamentumát. A bibliográfus Jacques Lelong szintén Strattmann grófot tartotta a mű eredeti szerzőjének, és e témának egy külön tételt szentelt a neves

13 *Voltaire*: Essai sur les mœurs. In: Œuvres complètes de Voltaire. IV. Paris, 1823. 513.
14 *Uő*: Correspondance. II. Paris, 1977. 71.
15 *Uő*: Des mensonges imprimés et du testament politique du cardinal de Richelieu. In: Œuvres de Voltaire. XXIV. Paris, 1792. 380.
16 *Voltaire*: Correspondance. XII. Paris, 1988. 527.
17 Bibliotheca anonymorum et pseudonymorum detectorum […]. I. Szerk. Johann-Christoph Mylius. Hamburg, 1740. 719–720.
18 Életéhez ld. *Brigitte Kuczynski*: Theodor Heinrich Altet von Stratman. Ein deutscher Diplomat des 17. Jahrhunderts. Diss. Basel, 1934.

Bibliothèque historique de la France című munkájában.[19] Lelong atya kizárta annak lehetőségét, hogy Chèvremont abbé közreműködött volna a mű megírásában, mivel nem rendelkezett egy ilyen politikai szakmunka elkészítéséhez szükséges ismeretekkel és tapasztalattal. E témában ő is a *Discours sur ce qui s'est passé* című mű névtelen szerzőjét idézi.[20] Egyébként a *Testamentum* első, 1760-ban megjelent német fordítása is Theodore Heinrich Altet von Strattmann grófnak tulajdonította a szerzőséget.[21]

Haussonville grófja, Lotaringia történetének neves szakértője fő művének egy részében szintén sokat foglalkozott e munka eredetiségével. A francia külügyminisztériumban folytatott kutatásai során rábukkant a testamentum kéziratára és annak korabeli kommentárjára az 1691-es év iratait tartalmazó egybekötött kötetben, amely számára Lotaringiai Károly szerzőségét látszott megerősíteni.[22] Haussonville először a fenti elméleteket igyekezett megcáfolni, részben az említett szerzők alkalmatlanságát hangsúlyozta ki, részben pedig a szöveg gondolatainak érdekeikkel ellenkező értelmére hívta fel a figyelmet. A kézirat papíranyagának az 1691-es év egyéb irataitaival való összehasonlítása alapján azokat egykorúnak találta. Konkrét példák megnevezése nélkül a politikai testamentum szövegét a hercegnek a feleségéhez, barátaihoz és tábornokaihoz írt leveleivel, illetve a naplójával is rokonította.[23] Kutatásaim során sikerült azonosítani a szóban forgó kéziratot a jelenleg a Párizs melletti La Courneuve-ben található Diplomáciai Levéltárban (Archives Diplomatiques). A ma már csak mikrofilmen kutatható kézirat a kiadásban is megjelent politikai testamentum azonos szövegét tartalmazza a kiadó jegyzetei nélkül. A kutatási korlátozás miatt e kézirat hitelességét teljes bizonyossággal nem tudtam megállapítani.[24] Ezenkívül időközben a testamentum több más kéziratban lévő változatát is sikerült megtalálni. Létezik a testamentum első kiadásának szövegével és jegyzeteivel megegyező szövegváltozat a párizsi Bibliothèque Nationale de France kézirattárában.[25] A bécsi Nemzeti Könyvtárban szintén őriznek egy e korból származó jegyzetelt másolatot, amelynek az eredeti tulajdononosa egy bi-

19 Bibliothèque historique de la France. III. Szerk. Jacques Lelong. Paris, 1771. 601.

20 „Il m'a dit tant de particularités sur la manière de dont ce prétendu testament lui étoit tombé entre les mains, que je n'ai nulle peine à croire que, s'il n'est pas du prince dont il porte le nom, il doit être d'un très-habile ministre de l'Empereur (en marge: M. de Straatman); mais, de quelle main qu'il soit parti, on ne peut disconvenir qu'il ne renferme toutes les vues secrètes et toute la politique de la Maison d'Autriche." Idézi *Montaiglon, A.*: i. m. (6. jz.) III–IV.

21 Vorrede des Übersetzers. In: Politisches Testament des Herzogs Karl zu Lothringen und Baar. Wien, 1760.

22 *Joseph D'Haussonville*: Histoire de la réunion de la Lorraine à la France. III. Paris, 1857. 373–374.

23 *Haussonville, J.:* i. m. (22. jz.) 2. kiad. Paris, 1860. 311–315.

24 Archives Diplomatiques de La Courneuve, série Correspondance Politique Lorraine, 45. Testament politique de Charles duc de Lorraine et de Bar […] fol. 156–216.

25 Bibliothèque Nationale de France (Párizs), ms. Fr 8683. Testament politique de Charles duc de Lorraine et de Bar […].

zonyos Gröller ezredes volt.[26] Ugyanitt megtalálható a testamentum német fordításának egy kéziratos, letisztázott változata is.[27]

A mű szerzőjének személyét – számos ezzel kapcsolatos elmélet ellenére – ez idáig nem sikerült teljes bizonyossággal azonosítani. A szöveg műfaja – mint egyfajta síron túli üzenet – önmagában is számos kételyt támaszthat, amelyekre már a felvilágosodás szerzői is felhívták a figyelmet. A bizalmas jellegű, néhol a közvéleményt is meghökkentő eszméket tartalmazó szöveg megjelentetése a pfalzi örökösödési háborút lezáró ryswicki béke évében (1697) természetesen nem nevezhető véletlennek, és az is nyilvánvaló, hogy ez ekkor elsősorban a francia külpolitika érdekeit szolgálta. E körülmények természetesen jogos kételyeket támaszthatnak a szerző személyével kapcsolatban is. E tanulmány keretei között nem kívánok állást foglalni ebben a kérdésben, viszont lényegesnek tartom a műben található fontosabb gondolatok összefoglaló közlését, amelyek további izgalmas kérdéseket vethetnek fel.

A *Politikai testamentum* főbb gondolatai

A testamentum szerzőjére vonatkozó vélemények bemutatása után lássuk a mű tartalmát. Az 1697-ben kiadott szöveg egy bevezetővel kezdődik, amely felhívja az olvasó figyelmét annak jelentőségére, és röviden leírja a kiadás körülményeit. A hajdani hadvezér szellemének felidézését követően a kiadó felvonultat néhány személyére vonatkozó ellentmondásos gondolatot, amellyel a bécsi udvarban játszott nem túl könnyű szerepére igyekszik rávilágítani. Példaképpen felhozza a néhai herceg vitáit az Udvari Haditanács egykori elnökével, Hermann von Baden őrgróffal, melyek során Buda 1684-es ostromának kudarcát igyekezett megmagyarázni. Ezt követően Lotaringiai Károly szeretett volna Németalföldre visszavonulni, hogy e tartomány kormányzójaként tevékenykedjen. Végül a császár személyes közbelépésével sikerült csak eltéríteni a herceget ettől a tervtől, és rávenni arra, hogy folytassa a főparancsnoki tevékenységét, amelynek köszönhetően két év múlva sikerült visszafoglalnia Buda várát, három év múlva pedig Mohács közelében óriási győzelmet aratnia a török seregen. Az ismeretlen kiadó szerint Lotaringiai Károly herceg az e két utóbbi hadjárat közötti téli időszakban kezdte el írni e császárnak szánt munkát, amelynek elkészítésében feltételezhetően a környezetében tevékenykedő tudósok – mint például François Le Bègue vagy Claude Canon – is segítettek. A szöveg végleges változatát 1687 novemberében, nem sokkal erdélyi hadjárata után nyújtotta át a császárnak, de a szövegben még számos

26 Österreichische Nationalbibliothek (Bécs; = ÖNB), Cod. Ser. nr. 3229. Testament politique de Charles V., Duc de Lorraine et de Bar […]. (Megjegyzés: Von der Hand meines seeligen Vatter Gröller, Oberst.)

27 ÖNB Cod. Ser. nr. 3228. Politisches Testament des Hertzogs Carl (V.) zu Lothringen und Baar, Groß-Vatern Sr. jetzt regirenden Kays. Majt., welches derselbe zu Presburg am 29. November 1687 dem Kayßer Leopold zum Unterrichte für den König in Hungarn Joseph und deßen Nachfolger am Reich übergeben.

befejezetlen rész maradt. A bevezetőt író szövegkiadó szerint a testamentumot a császár dolgozószobájában őrizték, ahol ő maga is dolgozott, és ahol – az életét kockáztatva – sikerült lemásolnia. A bevezető, illetve a szöveghez csatolt jegyzetek egyfajta magyarázó keretet nyújtanak a szöveghez, és igyekeznek annak hitelességét alátámasztani.

A *Politikai testamentum* szövege az általános európai nemzetközi helyzetre vonatkozó megállapításokat tartalmaz, és egyben számos probléma megoldására olyan cselekvési terveket javasol, amelyek elősegíthetik a Habsburgok hatalmának megerősítését Ausztriában és Magyarországon. Az első fontos megállapítás a Spanyol Királyság jövőjére vonatkozik. A szerző szerint Spanyolországban hamarosan örökösödési válság veszi kezdetét II. Károly előrelátható halálával. Ez egyébként szinte az összes európai hatalom számára már az 1660-as évek végétől kezdve égető kérdés volt.[28] Ebben a helyzetben a szöveg szerzője a Habsburgok számára azt javasolja, hogy mondjanak le erről a koronáról, és összpontosítsák erejüket közép-európai helyzetük megerősítésére, elsősorban Magyarországon, ahol a pozsonyi országgyűlésen a rendek éppen ekkor szavazták meg a dinasztia örökösödési jogát. Az események szinte logikus következményeként javasolja, hogy a nassaui hercegség javaslatát kihasználva alakítsák át Magyarországot választófejedelemséggé: „Nassau javaslatára – a mostani segítség ürügyét kihasználva, amely egy kilencedik választófejedelemség létrehozására irányul egy protestáns uralkodó javára – meg kell jegyezni, hogy ez a párt hosszú távú tervet kovácsol; de ha aláírják ezt a ligát, akkor nem szabad elmulasztani ezt a javaslatot, és ennek elfogadása esetén javasolni kell a magyar király római királlyá való választását, és egyben Magyarországból egy tizedik választófejedelemséget létrehozni, arra hivatkozva, hogy szükség volna Németországot egy harcos nemzettel való állandó kapcsolatba hozni, amelynek köszönhetően a két nép között nagyobb egyetértés lenne a közös ellenséggel szembeni háborúkban.”[29]

A magyar választófejedelemség gondolata ténylegesen felmerült a 17. század végén. A javaslat azonban nem elsősorban az 1687-es magyarországi eseményekkel, hanem sokkal később – 1692–1693 folyamán – a hannoveri választófejedelemség megalakulásával volt összefüggésben, amikor felmerült annak a veszélye, hogy a felekezeti megoszlás felborul a választófejedelmi kollégiumon belül.[30] A *Politikai testamentum* szerzője szerint e javaslatnak számos előnye lehetett. A német fejedelmek számára – akikkel szemben a testamentum szerzője igen kritikusnak mutatkozott – e terv a törökellenes háborúkban való aktívabb részvételt jelenthette. Mivel a német fejedelmek gyakran tanúsítottak a császárral szemben ellenzéki és engedetlen magatartást, a szerző szerint először ki kellett őket „óvatosan fárasztani a dicsőség és hódítás ürügyével”, azzal a céllal, hogy „Franciaországhoz hasonlóan tartományi kormányzókká alacsonyítsák le őket”. E cél érdeké-

28 Vö. *Jean Bérenger*: Une tentative de rapprochement entre la France et l’Empereur. Revue d’histoire diplomatique (oct.–déc. 1965) 1–24.

29 Testament politique i. m. (5. jz.) 10.

30 Vö. Mihalik Béla tanulmányával a *Történelmi Szemle* e számában.

ben kifejezetten hasznosnak tartotta, hogy a németek ősellenségének számító magyarokat használják fel erre: „Ez utóbbi előnyt a magyarok németek iránt érzett ellenszenvének kihasználásával lehetne elérni, azáltal, hogy a németekre szabadítaná a magyarokat, akik élükön a királyukkal betörnének német földre, és azt meghódítva egy monarchiává alakítanák át; mindez a nyílt erővel hamarabb és biztosabb módon történne meg, mint politikai úton, viszont ennek az előkészítését óvatosabban kellene végrehajtani."[31] E politikai célkitűzés végső célja egyrészt a császári korona Habsburg-család számára örökletes jogon való megszerzése, másrészt pedig a regensburgi birodalmi gyűlés felszámolása volna.

Ami a Spanyol Királyság itáliai területeit illeti, a szerző felvetette, hogy Károly főherceg – mint nápolyi király – uralma alatt egyesítve lehetne biztosítani e területek felett az osztrák uralmat. Hasonlóan a birodalom feletti fennhatósághoz, itt is azt az irányelvet javasolta, amelyet a német csapatok betelepítésével gondolt megvalósíthatónak: a „Nápolyi Királyságba, Szicíliába és Milánóba németeket kell bevonultatni, megfelelő számban ahhoz, hogy megvessék a lábukat, és ne tudják a helybéliek kiűzni őket. A téli kvártélyukat a Birodalom hűbéri adóinak megfelelően kell elrendezni, vagy pedig lassan kimeríteni a lakosságot, esetleg felkelésre kényszeríteni őket, amelyet nagy szigorúan meg kellene torolni, s így jobban megerősíteni az uralmat az országaikban, mint máshol. A szigorú példa elrettentené ezt a rest és tapasztalatlan nemzetet, és így elérnénk a célunkat, de csak néhány év múlva – miután megfelelő erővel támogathatnánk – kellene beiktatni és kihirdetni Károly főherceget Nápoly királyának és az itáliai spanyol koronabirtokok uralkodójának."[32] Hasonlóan javasolta a Velencei Köztársaság hatalmának megtörését is, amelyre az Osztrák Ház adriai flottájának kiépítése céljából lett volna szükség.[33] Végül, de nem utolsósorban a pápai hatalom megtörése szerepelt e nagy ívű itáliai tervben. A javaslat szerint a pápa hatalmát „kizárólag Róma városára" kellett korlátozni, és a bécsi udvarnak egy nagyon jól képzett tudósgárdát felvonultatni, hogy a politikai jellegű kiközösítéseket megcáfolja.

A szöveg alapján a császári politika legfőbb célja Franciaország európai hegemóniájának megszüntetése volt. Ennek elérése céljából a szerző szorgalmazta az Angliával és Hollandiával „a kereskedelmi és a lelkiismereti szabadság ürügyén" folytatandó szövetségi politikát, miáltal egy megfelelő időben kirobbantott francia–holland konfliktus esetén a császáriak szabad kezet kaphatnának a Rajna-vidéken. Hasonlóan fontosnak tartotta a Francia Királyság és a svájci kantonok szövetségének megbontását, hiszen ez utóbbiak a legkeresztényibb király seregének legfontosabb erőit biztosították. Szintén javasolta, hogy „a Birodalom bármely tagjának Franciaországgal való szövetségi vagy egyéb szerződését" mondják fel. Másrészt pedig kívánatosnak tartotta Portugáliát érdekeltté tenni a spanyol örökség kérdésében, Svédországot megnyerni Bradenburggal szemben, és Lengyelor-

31 Testament politique i. m. (5. jz.) 13.

32 Uo. 17–18.

33 „[...] on pourra les reduire à leurs Lagunes, & à devenir tout au plus une Republique comme Dantzic, ou comme Geneve, qui n'ont rien du tout hors l'enceinte de leurs murailles". Uo. 22.

sággal is szorosabbra vonni a kapcsolatokat a törökellenes katonai együttműködés terén. Ez utóbbi esetében azt sem mulasztotta el megjegyezni, hogy el kellene távolítani a lengyel kormányzatból a francia párti frakciót. Egyébként a Franciaországgal való nyílt háború helyett a két örökös Habsburg fivérnek – József magyar királynak és Károly főhercegnek – is e szövetségi politika folytatását javasolta, amelynek a végső célja továbbra is az európai francia hatalmi túlsúly megtörése volt. Egyes korabeli gondolkodók szerint ezen tendencia az európai egyensúly újabb felborulásához vezethetett volna és újra előtérbe helyezhette volna V. Károly császár egykori univerzális európai monarchiára vonatkozó terveit.[34]

Reformjavaslatok a felvilágosodás szellemében

A következő fejezet a három – egy olasz, egy flamand és egy osztrák örökös tartományokat képviselő – tagból álló és mindenkor egy lotaringiai herceg által vezetett titkos tanácsra és annak működésére vonatkozó gondolatokat tartalmazza. A tanács modelljéül valószínűleg a lotaringiai hercegek titkos tanácsa szolgált, amelyet a császár soknemzetiségű államaira igyekezett adaptálni a szerző.[35] A tervezet egy hasonló tanács felállítását irányozta elő az itáliai területek esetében is. A tanács megfelelő működését a rendek megtörésével és az összes európai udvart behálózó kémszervezettel kívánta megalapozni. Általános kívánalomként fogalmazta meg azt az elvet, hogy a szerzeteseket a kormányzatból el kell távolítani: „Nem lehet szó a szerzetesek udvarban történő alkalmazásáról, az ilyenféle emberek semmi jót nem hoznak az uralkodónak, aki pedig leginkább csak ártani tud nekik. Ha rajtam múlna, soha nem lenne több itt az ilyen alsóbbrendű egyházi emberből egy misét mondó káplánnál, aki máshol enne és aludna, mivel nem biztonságos az élet olyan emberek közelében, akik mindenből, amit meglátnak, csak hasznot húznak, és kitalálják, amit nem akarunk, hogy megtudjanak, s akik képesek a másik nembelieket arra kényszeríteni, hogy gyengeségükkel megvallják, amit nem voltak képesek megtudni álságos praktikáikkal: minél kevesebb pap és szerzetes van egy családban, annál erősebb ott a vallás gondolata, a béke annál biztosabb lábakon áll és a titok pedig annál átjárhatatlanabb."[36]

A pénzügyekkel foglalkozó részben a szerző a korában teljesen modernnek számító eszmékkel örvendeztette meg az olvasóit. Először is hitet tett a teljes közteherviselés elve mellett, erősen szorgalmazva az adók valamennyi társadalmi rétegre való kiterjesztését, valamint a kivételek és privilégiumok eltörlését. Ezt követően a nagy állami manufaktúrák létrehozásának szükségességét hangoztatta, és

34 *Reinhold Roller*: Das Politische Testament Karl's V. von Lothringen von 1687. Historische Zeitschrift 48. (1882) 89.

35 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Lothringisches Hausarchiv Kt. 73. Extrait des registres, tome I. Memoires des choses principales arrivées dans les affaires de Lorraine depuis 1668 tirés des registres de Mr. l'abbé le Begue conseiller et secrétaire d'Etat de S.A.S. et laissées à Mr. le Begue de Chantreynne son frère fol. 6.

36 Testament politique i. m. (5. jz.) 63–64.

javasolta három, különböző iparágakra szakosodott nagyüzem felépítését Prágában, Bolzanóban és Bécsben. Jó merkantilista közgazdászként fellépett a kereskedelem fejlesztése érdekében, és nemcsak a pénz, hanem a szellemi tőke országhatárokon belüli felhalmozása mellett tett hitet azzal a javaslatával, hogy minél több külhoni – főleg francia – mestert és szakembert csábítsanak a Habsburgok uralma alatt álló területekre. A belső megtakarítások ösztönzése érdekében kidolgozott egy állandó kamatlábú befektetési rendszert, amely a belső gazdasági fejlődés finanszírozását volt hivatott elősegíteni. Nagy jelentőséget tulajdonított a magyarországi nemesfémbányáknak, amelyek gazdaságélénkítő hatásának növelését a magyar nemességgel való megegyezés keretében képzelte el. A gazdasági reformtervei még ennél is tovább mentek a jobbágyság eltörlése és a leghátrányosabb társadalmi csoport életviszonyainak javítását előirányozó elképzelések megfogalmazásával. Végezetül ismét a *brain drain* egy korabeli változatát szorgalmazva javasolta a Habsburg-fennhatóság alatt álló területekre hívni „mindazon filozófusokat, akik a fizika különféle ágazataiban valamely különleges tudásuk tanúbizonyságát adják, és ezáltal a legnagyobb európai kiválóságokat idevonzani".[37] E gondolatot akár a mai *knowledge-based society* fogalom kora újkori pontos definíciójának is tekinthetjük. Az igazságszolgáltatás reformját tárgyaló szakasz elsősorban a bíróságok működésének egyszerűbbé és hatékonyabbá alakítását igyekezett megcélozni, amelyet főleg a perek számának radikális csökkentésével szeretett volna elérni.

A mű ötödik fejezetében a hadügyi reformjavaslatok kerültek terítékre. E reformok célja egy olyan erős, ütőképes hadsereg létrehozása volt, amely képes lenne XIV. Lajos francia hadseregének ellensúlyozására vagy legyőzésére is.[38] Ebben a részben a magát Montecuccoli tanítványának tartó Lotaringiai Károly legfontosabb reformgondolatai jelentek meg, amelyek részben visszautaltak a korábban kifejtett pénzügyi és gazdasági reformokra, mivel a szerző nagy jelentőséget tulajdonít a hadügyek pénzügyi alapjainak. Javaslatának fő eleme egy húszezer főből álló állandó hadsereg létrehozása, amely hat vagy nyolc nemzeti alapon (magyarok, olaszok, lotaringiaiak, flamandok, németek stb.) felállított dandárból állna. A hadszervezet ilyen formája jól tükrözi a szerző európai nemzetekre vonatkozó karakterológiai elveit. Ebben az esetben is – hasonlóan az iparfejlesztési gondolataihoz – javasolta a francia képzett tisztek alkalmazását, ugyanakkor elutasította annak lehetőségét, hogy „külhoniakat keverjenek a lotaringiaiak közé". Mindez megerősíti a testamentum azon gondolatait, amelyek a Lotaringiai Hercegség szu-

37 Uo. 79.

38 „C'est la conduite que j'ay toûjours davantage admirée dans l'oeconomie de cette Couronne qui a mis ma famille à l'aumône, & qui m'a rendu avanturier. Il ne faut pas seulement l'imiter, mais il est aisé de la surpasser, même de l'y supplanter, en éloignant des défauts qu'elle y a laissé, le plus grand desquels est de ne point donner d'entré assurée, ou de methode réguliere pour avancer la fortune des soldats de service, qui cause toutes les desertions françoises." Uo. 86.

verenitását igyekeztek kihangsúlyozni és ezáltal az emigrációba kényszerült herceg ezredeit külön elbírálás alá helyezték.[39]

A hadtudományok fejlesztése érdekében a szerző melegen ajánlotta egy „matematikai akadémia" alapítását, különös tekintettel az úgynevezett tudós fegyvernemek – mint a tüzérség és műszaki hadmérnöki kar – tisztjeinek megfelelő képzése céljából. A katonai határok és a magyar végek megfelelő védelme céljára svájci milíciák alkalmazását ajánlotta. A 17–18. század folyamán szinte valamennyi európai országban igen heves viták zajlottak arról, hogy a katonai pályán való érvényesülés terén a nemesi származás (születés) vagy a katonai teljesítmény (érdem) elve legyen a meghatározó.[40] Lotaringiai Károly herceg politikai testamentuma a katonai érdemet tekinti előbbrevalónak, és még a fiatal arisztokratáknak is kifejezetten ajánlotta, hogy pályájuk kezdetén szolgáljanak tapasztalt, nem nemesi származású tisztek ezredeiben. Másrészről pedig a politikai testamentum szerzője határozottan fellépett a tisztek korrupt és pazarló magatartása ellen. Ami a hadjáratok pénzügyi feltételeit illeti, a szerző javasolta, hogy az uralkodó már a következő hadjárat előtti évben teremtse elő az ahhoz szükséges anyagi fedezetet. Számításai szerint a pénznek már az előző év októberében rendelkezésre kellett állni ahhoz, hogy a hadjárat évének elején az állami manufaktúrák elláthassák a hadsereg raktárait. A herceg reformelképzeléseinek másik fontos eleme egy úgynevezett „kettős katonai kórház" létrehozása volt, amely egyrészt a betegek és sebesültek sürgősségi ellátását, másrészt a háborúkban megrokkant invalidus veteránok intézményesített ellátását volt hivatott ellátni. Itt minden bizonnyal francia példa lebegett a reformer szemei előtt. Mint ismeretes, XIV. Lajos már uralkodásának elején elhatározta, hogy a háborúban megsérült és harcképtelenné vált katonái számára nagyméretű kórházat hoz létre. 1670. február 24-én kelt rendeletével megalapította a neves Hôtel des Invalides intézményt, amely számos híres európai katonai kórház – köztük a chelsea-i királyi kórház (Royal Hospital Chelsea) vagy a dublini Kilmainham kórház (Royal Hospital Kilmainham) – példaképévé vált.[41] A személyes katonai érdem elvét támogató szerző egy olyan előléptetési rendszer bevezetését szorgalmazta, amely – kivételezés és elfogultság nélkül – kiszámítható, tisztességes pályát kínál a katonatisztek számára. A hatékony hírszerzés fontosságát is kiemelte, és állandó kémhálózat működtetését tartotta kívánatosnak. A hadikiadások pontos lebonyolítását megbízható hivatalnokok alkalmazásával látta megoldhatónak. Végül a hadsereg megfelelő számú lóval történő ellátásához méntelepek létrehozását és a lovak kiviteli tilalmát tartotta szükségesnek.

A politikai testamentum végén külön fejezet foglalkozik a külügyek és a diplomácia kérdéseivel. Ezt a részt – egy bejegyzés szerint – 1688-ban csatolta a

39 Ld. *Alain Petiot*: Un héritage du duc Charles V. Les régiments lorrains dans l'armée impériale. In: Franz Stephan von Lothringen und sein Kreis. Hrsg. Renate Zedinger–Wolfgang Schmale. (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts 23.) Bochum, 2009. 51–60.

40 *Emile-Georges Léonard*: L'armée et ses problèmes au XVIIIe siècle. Paris, 1958. 342–343.

41 *Lucien Bély*: Histoire des relations internationales en Europe XVIIe–XVIIIe siècles. PUF, Paris, 2001. 318.

szerző a művéhez. A fejezet elején az író azon meggyőződését fejti ki, amely szerint – különféle külpolitikai okok miatt – az európai francia hegemónia hamarosan véget ér. Külügyi intézményekre vonatkozó reformjavaslatait is ehhez a meglátáshoz igazította, és szorgalmazta egy hivatásos külügyi szakembergárda felállítását. Hasonlóan hadügyi reformjavaslataihoz, a szakemberek kiválasztása terén is előtérbe kívánta helyezni a szolgálati érdem elvét a származási-születési előjogokkal szemben. Intézményi szinten javasolta egy politikai akadémia létrehozását, amelynek tizenhárom tagját kizárólag szolgálati érdemük alapján kívánta kiválasztani. E szakemberekből álló kollégium működését szigorú és titkos elvek alapján tartotta elképzelhetőnek. Hasonló szellemben képzelte a diplomáciai testület működését is. Az általa javasolt új rendszerben a különféle európai hatalmak udvaraihoz megfelelő módon kiválasztott nagykövetek delegálását javasolta, akik mellé őket segítő és egyben ellenőrző másodköveteket is rendelt volna. A személyek kiválasztásánál alapvető fontosságúnak tartotta, hogy habitusuk illeszkedjen az állomáshelyüknek megfelelő nemzetek karakteréhez. Lotaringiai Károly herceg – ezen neki tulajdonított elvek alapján – a nemzetközi kapcsolatok kulturalista megközelítése egyik előfutárának is tekinthető. Ezen általa szorgalmazott diplomáciai tanácsnoki kar nemcsak az államot híven szolgáló hivatalnokok gyűjtőhelye, hanem a külhoni országokra fókuszáló tudásközpont is lehetett volna.

A mű hatása

A mű keletkezésének homályos körülményeitől függetlenül a szerző számos gondolatát I. Lipót császár utódai a későbbiekben elég határozottan követték. Erre lehet példa a Habsburgok Spanyolországgal és a spanyol örökséggel kapcsolatos politikája. Szintén a *Politikai testamentum* elveihez hasonlóan valósultak meg az itáliai osztrák hódítások. Ennek következtében VI. Károly elfoglalhatta Milánót és a Nápolyi Királyságot, később pedig – a lengyel örökösödési háború után – Lotaringiai Ferenc herceg, V. Károly unokája Toscana nagyhercege lett. Valószínűleg az V. Károlyhoz kapcsolódó valláspolitikai elveknek is lehetett hatása a Habsburgok politikájára. A szerzetesrendekkel – különösen a jezsuitákkal – szembeni bizalmatlanság, Mária Terézia és II. József felvilágosult állam- és egyházpolitikájának gyökerei valószínűsíthetően egészen Lotaringiai Károly *Politikai testamentum*áig nyúlnak vissza.[42]

A *Politikai testamentum* keletkezésének időszaka egybeesett Magyarországon a török hódoltság alóli felszabadulás utáni nagy átalakító és modernizáló tervezetek korszakával. Ezek közül méltán a leghíresebb Kollonich Lipót 1688-ban írt híres tervezete (*Das Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*).[43] Az 1687-es po-

42 *Jacques Charles-Gaffiot*: Charles-Alexandre de Lorraine, un prince en sa maison. Puteaux, 2012. 147–149.

43 Cardinal Léopold Kollonich, Le plan de réorganisation de la Hongrie (1688). Das Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn. Szerk. Jean Bérenger. Paris, 2011.; Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn: 1688–1690. Szerk. Varga J. János–Kalmár János. Steiner, Stuttgart, 2010.

zsonyi országgyűlés elfogadta a Habsburgok fiúági örökösödési jogát, és lemondott az Aranybulla 31. cikkelyében foglalt ellenállási jogról (*ius resistendi*). Ebben az időszakban egy különbizottság foglalkozott a visszafoglalt magyar területek újraszervezésével. Több átfogó javaslat is készült e témakörben, és 1688-ban legalább három jelentős átalakítási tervezet látott napvilágot: 1. Esterházy nádor *Informatio* című munkája, 2. a bizottság által elkészített munka, amelyet „magyar Einrichtungswerk"-nek is hívnak, 3. Kollonich bíboros tervezete.[44] A Lotaringiai Károly nevéhez kapcsolódó *Politikai testamentum* szövege minden bizonnyal sok, ebben a reformidőszakban keletkezett gazdasági, pénzügyi vagy politikai gondolatból merített, de mindenképpen a korabeli politikai irodalom eredeti és egyedülálló műve maradt.

A szöveg jelentős hatást gyakorolt a 17–18. század fordulójának időszakára. Érdekes módon több más, korabeli nagy európai politikai kérdésekkel foglalkozó szerzőt is megihlettek Lotaringiai V. Károly herceg gondolatai. Egy névtelen szerző például 1694-ben *L'ombre de Charles V duc de Lorraine, consultée sur l'état présent des affaires de l'Europe* címmel jelentetett meg egy értekezést Kölnben Pierre Marteau nyomdájában. Ez a polemizáló jellegű munka főleg XIV. Lajos politikáját bírálta, és a herceg életrajza csupán eszközként szolgált Franciaország befeketítésére.[45] De nemcsak a császárbarát tollnokok használták fel a herceg népszerűségét műveik témaválasztása során, hiszen ismerünk francia szerző tollából származó, neki emléket állító, de az augsburgi ligát ostorozó munkát is. Ilyen volt például Eustache Le Noble *La Pierre de touche politique* című pamfletsorozatának tizennegyedik dialógusa.[46] A 18. század elején egy másik, nagyon hasonló című és témájú apokrif kéziratot is terjesztettek Európában: a *Testament politique relatif à l'auguste Maison d'Autriche*[47] című munkát, amely később *Derniers conseils ou Testament politique d'un ministre de l'Empereur Léopold Ier*[48] címmel jelent meg.

---

44 Uo. 37. Vö. *Varga J. János*: Berendezkedési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában: az Einrichtungswerk. Századok 125. (1991) 449–488.; *Kalmár János*: A Kollonich-féle Einrichtungswerk és a 18. századi bánsági berendezkedés. Uo. 489–499.; *Soós István–Varga J. János*: Függelék: a pozsonyi rendi bizottság tervezete: az ún. „magyar Einrichtungswerk". Uo. 500–516.

45 Részlet a mű bevezetőjéből: „Que dis-je, toute la terre le regrette à l'exception de la Cour de France, qui a de coutume de se réjouir de la perte des grands hommes, & qui afin de parvenir à son but se sert toûjours de moyens violens, pour avancer la mort de ceux qui s'opposent au torrent de son usurpation." L'ombre de Charles V duc de Lorraine, consultée sur l'état présent des affaires de l'Europe. Cologne, 1694. 4.

46 *Philippe Hourcade*: Entre Pic et Rétif. Eustache Le Noble (1643–1711). Paris, 1990. 237.

47 *Oswald Redlich*: Das angebliche Politische Testament eines Ministers Kaiser Leopolds I. In: Aus Politik und Geschichte. Gedächtnisschrift für Georg von Below. Berlin, 1928. 156–166. E kéziratból három példányt is őriznek a párizsi Bibliothèque Nationale de France kézirattárában: ms. Fr 14621. Testament politique relatif à l'auguste Maison d'Autriche; ms. Fr 14622. Testament politique; NAF 4265. (E 1057 L) Testament politique (de l'Empereur Joseph II) + Tableau chronologique des Empereurs d'Allemagne de la Maison d'Autriche.

48 Derniers conseils ou Testament politique d'un ministre de l'Empereur Léopold Ier. Rotterdam, 1705.

Reinhold Roller kutatásai alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy ez esetben egy a Lotaringiai Károly nevéhez fűződő *Politikai testamentum*ból merítő hamisítványról lehet szó.[49]

A Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc házassága körüli nemzetközi politikai feszültségek és a Habsburgok leányági örökösödését kimondó Pragmatica sanctio körüli viták idején az 1730-as években újra felszínre kerültek a *Politikai testamentum* gondolatai. Egy 1735-ben kiadott *Testament politique pour les interests du Corps Germanique* című pamflet névtelen szerzője igen hevesen bírálta a lotaringiai herceg művében kifejtett abszolutista elveket és a császárok hatalmának megnövekedését: „A császárok már igen jelentős itáliai területek urai, csaknem a teljes adriai partvidék birtokosai, az Oszmán Birodalom határait visszavető karlócai béke óta megtámadhatatlanok Magyarország felől, az Oroszországgal való szövetségüknek köszönhetően északon – Németalföldön keresztül egészen az óceánig – teljhatalmú urak, már nem maradt más hátra, mint Németországban is zsarnokká váljanak, s nemsokára mi is hasonlóak leszünk a szomszédainkhoz, akik már évszázadok óta hordják a monarchia igáját. A fejedelmeinkből tartományi kormányzók lesznek, akik csak csekély hatalmat gyakorolhatnak saját országaikban, akiknek úgyszólván nem lesznek többé alattvalóik, és akik a császárokban leginkább csak a parancsoláshoz, még inkább az engedelmességhez szokott uraikat látják majd."[50] Egy erre válaszoló másik pamfletben a szintén névtelen szerző az orosz csapatok németországi 1716-os behívását hozta fel példának a Lotaringiai Károly által megfogalmazott elvek alkalmazására: „Minden bizonnyal ez volt az 1687-es Testamentum szerzőjének az alapelve, amikor ezt javasolta a császároknak: a német fejedelmeket óvatosan ki kell fárasztani a háborúkra biztatva őket, és biztosítani kell Lengyelország trónját annak örökletessé és teljesen monarchikussá változtatásával. Ezt a tanácsot akkor még veszélytelenül lehetett adni, ma viszont már kockázatos annak követése, hiszen Oroszország akkor még nem tudott külföldre ilyen hatalmas csapatokat küldeni. [...] Milyen szemmel nézzünk akkor az oroszokra, akik most az 1687-ben írt Politikai testamentumban megfogalmazott elvek végrehajtásának eszközei?"[51] Szintén e korszakból származik a protestáns író, Jean Rousset de Missy (1686–1760) elemzése is, aki *Les intérêts présens et les prétensions des puissances de l'Europe* című művében több oldalt szentelt Lotaringiai Károly politikai testamentumának, amelynek szerzője szerinte „politikai próféta volt, hiszen egy része az általa leírtaknak szóról szóra megvalósult".[52] Talán meglepően tapasztalhatjuk, hogy a címe ellenére a magyar közvéleményben nem váltott ki visszhangot e mű. Sejthető azonban, hogy két hasonló című magyar vonatkozású munka valószínűleg merített belőle. Egyrészt II. Rákóczi Ferenc 1751-ben

49 *Roller, R.*: i. m. (34. jz.) 85–88.

50 Testament politique pour les interests du Corps Germanique. Hambourg, 1735. 7–8.

51 Lettre à l'auteur du Testament Politique, pour les interests du corps germanique. Hamburg, 1735. 7–8. Megjegyzésként érdemes kiemelni, hogy a *Politikai testamentum* szövege a német fejedelmek ellen nem orosz, hanem magyar csapatok küldését szorgalmazta.

52 *Jean Rousset de Missy:* Les intérêts présens et les prétensions des puissances de l'Europe I. La Haye, 1741. 100.

megjelent *Testament politique et moral* című művére[53] gondolunk, a másik egy II. Józsefnek tulajdonított politikai testamentum volt, amelyet egyes vélemények szerint Martinovics Ignác írhatott.[54]

*

E rövid bemutató zárógondolataként érdemes megjegyeznünk, hogy a vizsgált mű – a keletkezése körüli számos bizonytalanság ellenére – nagy valószínűséggel jelentős hatást gyakorolt a Habsburgok későbbi kormányzati politikájára.[55] A 18. század elejétől fogva különösképpen megfigyelhető, hogy III. Ferenc lotaringiai herceg, a későbbi I. Ferenc császár, valamint felesége, Mária Terézia Lotaringiai Károly számos gondolatát beépítették kormányzati stratégiájukba. Elég, ha az uralkodásuk idején alapított különféle intézményekre gondolunk, mint például a Theresianische Akademie (1746), a Militär Akademie (1751) és a neves diplomataképző Orientalische Akademie (1754),[56] a mai Diplomatische Akademie elődje. Érdemes megjegyezni, hogy egyes francia történészek véleménye szerint e szöveg szolgált mintául a híres Jean-Baptiste Colbert de Torcy által 1712-ben alapított francia Politikai Akadémia (Académie politique) alapszabályához is.[57] A császári döntéshozatali mechanizmusok és a testamentum szövege közötti összefüggések továbbra is homályosak és rejtettek. A politikai próféciák, a gazdasági, diplomáciai és hadügyi reformjavaslatok jelentőségére leginkább a francia történetírás figyelt fel, és tekintette e munkát a Habsburgok hatalmi törekvéseit leginkább leíró alapszövegnek. Ezzel szemben az osztrák történészek jóval csekélyebb jelentőséget tulajdonítottak az értekezésnek, amelyet gyakran francia sugallatra írt apokrif munkának tekintettek. A mű megfelelő értékeléséhez további történeti és filológiai kutatások szükségesek, amelyek lehetővé tehetik, hogy a benne található nagy ívű politikai elvek és értékes reformgondolatok eredetét felfedhessük.

53 Ld. e mű kritikai kiadását: Testament politique et moral du prince François II Rákóczi. Szerk. Köpeczi Béla–Borzsák István–Kovács Ilona. Akadémiai, Bp., 1984.

54 Testament politique de l'Empereur Joseph Second, Roi des Romains. I–II. Vienne, 1790. Vö. *Roller, R.*: i. m. (34. jz.) 94. Vö. *Fraknói Vilmos*: Martinovics élete. Athenaeum, Bp., 1921. 206., 218.

55 Albert Vandal szerint e mű az osztrák nagyhatalmi törekvések egyik korai megfogalmazásának tekinthető: *Albert Vandal*: L'Europe et la révolution française. I. Les moeurs politiques et les traditions. 2. éd. Plon, Paris, 1887. 447–448.

56 Ld. *Marie de Testa–Antoine Gautier*: L'Académie orientale de Vienne (1754–2002), une création de l'impératrice Marie-Thérèse. In: Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane. Szerk. Marie de Testa–Antoine Gautier. Isis, Istanbul, 2003. 53–75.

57 *Guy Thuillier*: Aux origines de l'E. N. A. Les Instructions sur les négociations étrangères du duc de Lorraine (1690?). La Revue administrative nr. 255. (mai–juin 1990) 212–219. Vö. *Guido Braun*: La formation des diplomates à l'époque moderne. Revue d'histoire diplomatique (2014) nr. 3. 235–239.

1. kép I. József pozsonyi koronázásának ábrázolása Dom Miguel Gonzalva de Ponte *Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V duc de Lorraine dédié à Son Altesse Royale Leopold I. son digne successeur* (René Charlot & Pierre Deschamps, Nancy, 1701.) című művében (Bibliothèques de Nancy)

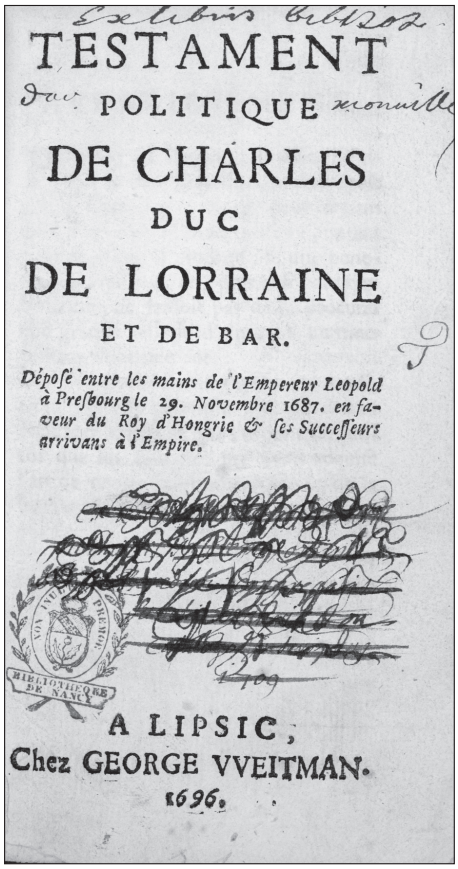
TESTAMENT
POLITIQUE
DE CHARLES
DUC
DE LORRAINE
ET DE BAR.
Déposé entre les mains de l'Empereur Leopold à Presbourg le 29. Novembre 1687. en faveur du Roy d'Hongrie & ses Successeurs arrivans à l'Empire.
A LIPSIC,
Chez GEORGE VVEITMAN.
1696.

2. kép. Lotaringiai Károly *Testament politique* című vitatott műve első kiadásának címlapja (Bibliothèques de Nancy)

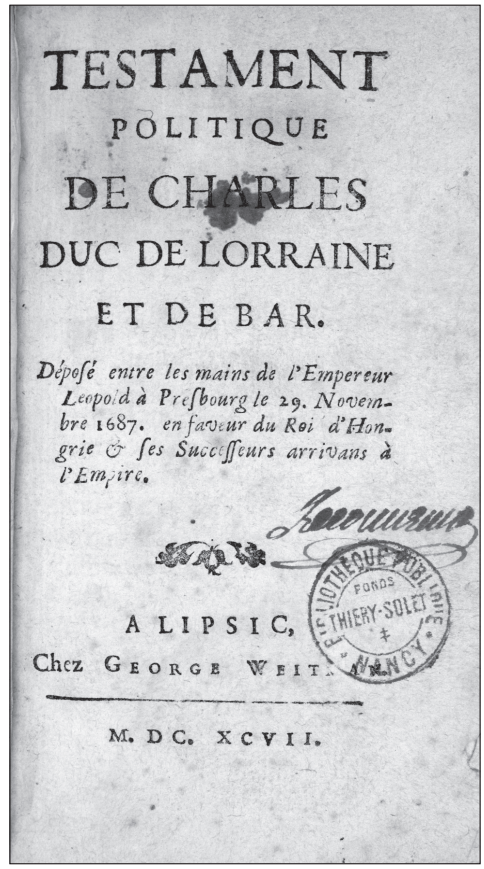
TESTAMENT
POLITIQUE
DE CHARLES
DUC DE LORRAINE
ET DE BAR.
Déposé entre les mains de l'Empereur Leopold à Presbourg le 29. Novembre 1687. en faveur du Roi d'Hongrie & ses Successeurs arrivans à l'Empire.
A LIPSIC,
Chez GEORGE WEIT
M. DC. XCVII.

3. kép. A *Testament politique* második kiadásának címlapja (Bibliothèques de Nancy)

FERENC TÓTH

THE THOUGHTS OF AN ENLIGHTENED RULER BEFORE THE ENLIGHTENMENT

THE POLITICAL TESTAMENT OF DUKE CHARLES OF LORRAINE, A FORGOTTEN SOURCE OF HUNGARIAN HISTORY

The political testament of Duke Charles V of Lorraine (*Testament politique de Charles duc de Lorraine et de Bar*), a collection of thoughts and recommendations for the domestic and international administration of the Habsburg Empire was published in 1696, six years after the death of the Duke. This work, closely associated with the reign of Leopold I, was reprinted and translated profusely. Tradition holds that this work was handed over to the Emperor by Charles V, Duke of Lorraine in 1687, on the occasion of the coronation of his son Joseph as King of Hungary. Regarding the author's identity as well as the circumstances sourrounding the creation of the work there has been much speculation. The work presents a general survey of European countries, including the Habsburg Monarchy, and highlights for the Emperor and his successors possible avenues for reform. One of these proposals recommends to the House of Habsburg to turn away from Spanish ambitions and focus more on Central Europe and Italy. The Duke suggests reforms for almost all aspects of the state, the economy, finance, religion, foreign and military policy. Some of these suggestions and ideas are quite similar to those which would appear during the enlightened reigns of Maria Theresia and Joseph II. The text garnered widespread popularity specifically in the French historiography, which saw in it guidelines for Habsburg economic, political, diplomatic and military policy.

ABLONCZY BALÁZS

Ördögszekéren

Baráth Tibor párizsi évei (1930–1939)*

Baráth Tibor huszonnégy éves, magyar állami ösztöndíjas volt, amikor 1930 októberében Párizsba érkezett. Majd tíz évvel később hivatali rangja szerint nemzeti múzeumi segédőrként távozott, ennél az 1935-ben kapott stallumnál szokatlanul sűrű kapcsolatrendszerrel és tapasztalattal, ami alig másfél évvel később a visszacsatolt Kolozsvár egyetemi katedrájáig vitte. A történész személye az utóbbi évek historiográfiai érdeklődésében ismét előtérbe került.[1] A figyelem azért is fordulhatott felé, mert a magyar történettudományban meglehetősen ritka az intellektuálisan mérhető teljesítményű, ugyanakkor markánsan szélsőjobboldali historikus. Kisszámú – nyilván nagyon különböző nívón író – történésszel szokás együtt említeni: Málnási Ödönnel, ritkábban Mályusz Elemérrel párba állítva szerepel mint a magyar történetírás egyfajta, a nemzetiszocializmus, illetve a radikális népiségtörténet irányába hajló reprezentánsa.[2] A fősodorba tartozó magyar történetírás többsége ugyanis – pusztán a historiográfiai attitűdöt, nem a politikai szerepvállalást tekintve – a két világháború között megmaradt a hatalom ideológiai elvárásainak megfelelő diszkurzív keretek között, kevesen voltak, akik ebből ki mertek/tudtak lépni.

Baráthnak esélye volt, hogy részese legyen a csúcsértelmiségnek – habár ezzel az eséllyel nem feltétlenül tudott élni: a budapesti tudományegyetem elitjét képző és a politikai rendszereken jóval túlnyúló szolidaritási hálót képező Eötvös Collegiumba ugyan csak harmadjára vették fel, de a legkitűnőbbeknek járó külföldi magyar állami ösztöndíjakat nyerte el. És bár sűrűn pártfogolt fiatal történész

* Köszönöm Paksa Rudolfnak (MTA BTK TTI) a tanulmány első változatához fűzött megjegyzéseit.

1 A róla szóló irodalomban úttörő volt *Paksa Rudolf* összefoglalása: A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. Kommentár (2006) 5. sz. 69–79.

2 *Romsics Ignác*: Clio bűvöletében – Magyar történetírás a 19–20. században nemzetközi kitekintéssel. Osiris, Bp., 2011. 342–347.; *Romsics Gergely*: Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Új Mandátum, Bp., 2010. 319–324. Erős Vilmos legutóbbi, nagyszabású szintézisében (*Erős Vilmos*: Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története. Ráció, Bp., 2015. 196.: 620. jz..) Baráthot a turanizmustól ihletett alkotók közé sorolja be, ami talán megáll 1945 utáni működésére, de a harmincas évekbelire aligha, még akkor sem, ha legnagyobb terjedelmű művében valóban érthetetlenül hosszan foglalkozott egy nem különösebben alátámasztott elmélettel a „fajvédő-turáni" történetírói iskola létéről: *Tibor Barath*: L'histoire en Hongrie 1867–1935. Revue historique 177. (1936. jan.–jún.) 124–127. Mályusz megítéléséről újabban Gyáni Gábor és Romsics Ignác folytatott vitát. Ld.: Konzervatív gondolkodók a két világháború között – Egy akadémiai ülésszak előadásai. Szerk. Papp Gábor. Kossuth, Bp., 2016. 215–229., ill. 300–303.

lett, állásából következően a honi historiográfia nagyjainak állandó levelezőpartnere, majd alig harmincnégy évesen nyilvános rendes egyetemi tanár, az intézményesülő magyar történettudomány talán háromtucatnyi fontos posztjából az egyik birtokosa, igazán sohasem vált az elit részévé. Talán messzire mutató tévedése (a párizsi állásának kijáró udvariasság és a tudományos érdemek iránti tisztelet összekeverése) vitte őt később a nemzetiszocializmus felé. Arra Paksa Rudolf is rámutatott, hogy ennek az életpályának viszonylag csekély az összefoglaló művekben fennmaradt lenyomata.[3] Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a fennmaradt iratok: elsősorban levelezések, magyar és francia hivatalos iratok és csekély számú feldolgozás segítségével bemutassam Baráth útját, amely a teljesen céhszerű koraújkor-történetírástól elvezetett a negyvenes évek radikális, jelenkori népiségtörténetéig és „sorstudományáig". Alapfeltevésem az, hogy ezek a változások döntően a párizsi évek alatt zajlottak le, ugyanakkor következtetéseim levonásában óvatosságra kell hogy intsen az a tény: Baráth szélsőjobboldali fordulatában nem feltétlenül kell eszmetörténeti okokat keresnünk. Legalább olyan fontosak ebben az emberi és az egzisztenciális tényezők; és ha a magánlevelek módot is adnak személyi ellen- és rokonszenvek kibogozására, egyes döntések rekonstruálására, nyilván nem alkalmasak részletesebb lélektani fejtegetések megalapozására. Annyi mindenesetre elmondható: a levelekből és az iratokból egy, a professzoraival és általában a felsőbbséggel szemben rendkívül tisztelettudó, sőt – még a korszak hierarchizált viszonyai között is – már-már alázatos és végtelenül készséges alak bontakozik ki, akit azonban érzékelhetően komoly ambíció, időnként prófétai hevület fűtött, a magyar történettudomány megújításának szándéka; sérelmeiért, terveinek vélt vagy valós gáncsolásáért pedig hajlandó volt elégtételt venni nála nagyobb hatalmúakon is, ha azok közvetlenül nem veszélyeztették pozícióját. Ilyen esetekben pillanatok alatt lehullott róla a készséges ifjú tudós mája, és felvette a sértett, meg nem értett tehetség pózát.

Egy ambíció születése

A fiatal történész 1930. október 15-én, az esti órákban érkezett Párizsba. Volt már némi rutinja a külföldi ösztöndíjak kezelésében: az 1929/1930-as tanévet a bécsi Collegium Hungaricumban töltötte, ahol Angyal Dávid irányítása alatt ismerkedett a bécsi levéltárakkal. Doktori értekezése 1930 folyamán jelent meg a *Századok*ban.[4] Párizsi érkezése nem sikerült valami fényesen. Angyalnak még csak tapinta-

3 *Paksa R.*: i. m. (1. jz.) 73.

4 *Baráth Tibor*: A magyar állam adóügye 1605–1648. I–II. Századok 64. (1930) 607–655., 697–737. A mű később különnyomatban is megjelent. Elég kemény és néhol ironikus kritikáját ld.: *Fekete Nagy Antal*: Baráth Tibor: A magyar állam adóügye, 1605–1648. Levéltári Közlemények 8. (1930) 310–313. Tanulságos, hogy az alanti történet csaknem minden történész szereplője a báró Eötvös József Collegium neveltje volt, és innentől az olvasat lehetne egy értelmiség- és intézménytörténeti tanulmány is. Baráth indulását mindenesetre végigkíséri a volt collegiumi társak észre térítő szándékú kritikája és az egy-két generációval felette járók rokon- vagy ellenszenve.

tosan annyit írt, hogy a számára lefoglalt szállást nem tudta elfoglalni, mert oda „tulajdonképpen csak bepillantottam, mert ott már egyéb körülmények miatt vált tárgytalanná lakásom”.[5] Aztán évekkel később, amikor olyan mértékben megromlott a viszonya Molnos (Müller) Lipóttal, a párizsi Collegium Hungaricum feladatait ellátó Francia–Magyar Egyetemi Tájékoztató Iroda, majd Magyar Tanulmányi Központ vezetőjével, hogy fegyelmi vizsgálatra került sor, elejtett egy megjegyzést arról: azért kellett távoznia a szállásról, mert Molnos azt – figyelmetlenségből – két másik, akkor érkező ösztöndíjas hölgynek is lefoglalta; az elsőnek a lovagias Baráth átengedte a szobát.[6] A malőr miatt Baráth párizsi tartózkodása első hónapjaiban állandó szállásváltoztatásra kényszerült, ami emlékezetében idővel valóságos sivatagi vándorlássá változott.

A minden ösztöndíjas számára kötelező nyilvántartó lapon semmi különöset nem jegyeztek fel róla: űzött sportként az úszást írta az erre szolgáló rubrikába, és jelezte, hogy ambíciója elsősorban a tanári diploma megszerzése, nem a francia doktorátus irányába mutat. Párizsi tartózkodásának céljaként pedig elsősorban a francia nyelvben való elmélyülést jelölte meg.[7] Párizsi tartózkodását nagyon sokáig – legalábbis a levelezésében – ideiglenesnek tekintette: Londonba vagy akár az Egyesült Államokba szeretett volna továbbmenni, elmélyülni az angol nyelvben. És párizsi létének első éveiben – nem tudni, nyomásgyakorlásként vagy komolyan – rendszeresen jelezte levelezőpartnereinek, hogy Bécsbe szeretne visszatérni, „akár francia nyelvmesterként is”.[8] Utóbbi terv már csak azért is bátorságra vallott, mert a szándék kinyilvánításának időpontjában alig három hónapja tartózkodott Párizsban, és kezdetben francia nyelvtudása saját bevallása szerint sem volt jó. Később a Bécsbe való visszatérés szándéka arra módosult, hogy már nem lehetséges állami ösztöndíjasként tekintett magára, hanem mint a Bécsi Magyar Történeti Intézet tisztviselőjére, sőt tanárára: ha ott kap kiképzést az új magyar történésznemzedék „ismeretelméleti” tekintetben, akkor készen áll arra, hogy ebbe beszálljon, és az intézet „kívül is, belül is, kissé elevenebb szervezetté alakíttassék át”.[9]

---

5 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (= MTAKK), Ms 800/174. Baráth Tibor Angyal Dávidnak. Párizs, 1930. november 17.

6 MTAKK Ms 4253/151. Válaszirat Molnos Lipót vádjaira. Párizs, 1937. január 7. (Köszönöm Kövér Györgynek, hogy figyelmemet az iratra felhívta és más utalásokkal is segítségemre sietett az anyaggyűjtés során.) Hozzá kell tenni, hogy a lovagiasság kifizetődött: a birtokon belül maradó ösztöndíjas, a debreceni születésű Kiszely Magdolna középiskolai tanár, bölcsészdoktor néhány évvel később Baráth Tibor felesége és három gyermekének (Tibor Ferenc, Magdolna és Jolán) anyja lett.

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), K 757 A Párizsi Magyar Intézet és Diákegyesület iratai, 36. cs. 7/6. t., 143. f. Baráth Tibor adatlapja.

8 MTAKK Ms 4180/29. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1931. január 31. Bécsbe való visszatérési szándékának dokumentumai számosak, főleg 1932-ből akad jó néhány, s ekkor már a Bécsi Magyar Történeti Intézetben is lát a maga számára pályát, amint erre félreérthetetlenül utal Domanovszkynak és Hóman Bálintnak írott leveleiben (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [= OSZKK], Fond 15/250. Baráth Tibor Hóman Bálintnak. Párizs, 1932. november 22.).

9 MTAKK Ms 4523/104. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1932. december 13.

Ez a közlés egyúttal azt is jelezte, hogy korábbi, gazdaságtörténeti érdeklődése már ekkor abba a maga választotta irányba fordult, amely későbbi kutatói érdeklődésének meghatározó eleme lesz.

Egyelőre azonban szorgosan látogatta a Sorbonne óráit és részt vett az ekkoriban sokszor költözködő Francia–Magyar Egyetemi Tájékoztató Iroda ösztöndíjasoknak szervezett alkalmain. Lakásviszonyai is lassan rendeződtek: 1931 februárjában már Párizs V. kerületébe tudott költözni a távoli Saint-Mandéból, közel az egyetemhez és a magyar tanulmányi központhoz. Ugyanekkor már jelezte pártfogójának, hogy a következő tanévre is Párizsban kíván maradni, ha máshogy nem megy, Zala vármegye ösztöndíjával.[10]

A források tanúsága szerint Baráth második ösztöndíjas évében, 1931 őszétől kapcsolódott be élénken nemcsak a Francia–Magyar Egyetemi Tájékoztató Iroda, hanem a párizsi magyar közösség életébe is. Az 1927-ben, a Collegium Hungaricummá fejlesztés szándékával létrehozott magyar kormányzati intézmény sűrű időszakot élt: 1932-ben változtatta a nevét Magyar Tanulmányi Központra, 1931-ben és 1934-ben is új helyre költözött. 1931 folyamán, a világgazdasági válság hatására radikálisan megnyirbálták a költségvetését (és vele az ösztöndíjasok ellátmányát is), sőt időről időre a bezárása is felmerült.[11] Az élesedő belpolitikai légkör és a kormányhű (a kor szóhasználatában „politikamentes") Párizsi Magyar Egyesület, illetve a kommunista irányítású magyar munkásság fizikai erőszakig jutó rendszeres konfliktusai és az emiatt jelentősen megnövekedett munkaterhelés arra indította Molnos Lipótot, a tanulmányi központ igazgatóját, hogy 1931 nyarán végleg megváljon a magyar szervezet ügyvezető alelnökségétől, és erejét részben intézetére, részben a Keleti Nyelvek Főiskoláján (a Langues'O-n, mai nevén Inalcón) Aurélien Sauvageot irányítása alatt beindított magyar órákra koncentrálja.[12] A megnövekedett terhelésben 1931 őszétől már Molnos Lipót oldalán találjuk Baráthot, aki 1930 és 1932 között a Párizsi Magyar Diákegyesület elnökeként jelentett a tanulmányi központnak a szervezete elnökválasztásán induló (ellen)jelöltekről, sőt figyelmeztette az igazgatót egy párizsi székely kör alakulására és a kijelölt elnök személyének alkalmatlanságára.[13] 1932 májusától a vallás- és közoktatás-

10 MTAKK Ms 4523/101. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1931. február 23.

11 Az intézet történetére vonatkozóan ld.: *Romsics Ignác*: Francia–magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi Magyar Intézet a két világháború között. In: Magyarságkutatás 1989. Szerk. Juhász Gyula–Kiss Gy. Csaba. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1989. 193–204., ill. *Ablonczy Balázs*: A Párizsi Magyar Intézet kezdetei. Molnos Lipót igazgatósága (1927–1943). In: Fehér Lovag: tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára. Szerk. Gálffy László–Száringer János. Lazi Könyvkiadó–SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, Szeged, 2015. 403–421.

12 Molnos lemondásának motívumairól: MNL OL K 757 30. cs., 1930. évi pallium, 2058/1930 sz. Müller Lipót levele Böszörményi Lászlónak. Párizs, 1930. december 1.: „irányító szerepemet ellenfeleink mindinkább felhasználják arra, hogy követségünk hivatalos képviselőjének tüntessenek fel. Egyetemi küldetésemnek ez súlyos kárt jelent, mert az itteni érzékeny és bonyolult francia szellemi kapcsolatainkat feszélyezi a hivatalos színezet vagy annak mesterségesen terjesztett közhangulata." Ugyanott külön kitért a kommunisták „sebesítő támadásaira" is.

13 MNL OL K 757 10. cs. 2/a t. Vegyes levelezés, 1931: 2120/1931 sz. Baráth Tibor jelentése. Párizs, 1931. október 21.

ügyi miniszter Baráthot hivatalosan is beosztotta a tanulmányi központ segéderői közé, ahol mindennap kettőtől hétig könyvtári és adminisztratív munkát végzett, majd 1934 júliusában a kultuszminiszter hivatalosan is kinevezte gyakornokká a Magyar Nemzeti Múzeumhoz, a párizsi Magyar Tanulmányi Központ rendelkezésére bocsátva. Egyéb elfoglaltságaira hivatkozva 1935 elején munkaidő-kedvezményt is kapott. 1935 nyarán múzeumi segédőr lett, és 1936–1937-ben már csak heti 12 órát kellett dolgoznia a központban.[14] Ezeket a könnyítéseket és előlépéseket, úgy tűnik, elsősorban Domanovszky Sándor, Lukinich Imre és Szily Kálmán VKM-államtitkár jóindulatának köszönhette. Emellett előadásokat tartott vidéken, különböző egyesületekben, az ösztöndíjasokat gardírozta és kutatásokat végzett (pénzért vagy szívességből) magyar historikusok számára: Markó Árpádnak például 120 frankot számlázott ki 1932-ben a Rákóczival kapcsolatos búvárlatokért. És néha segítségére sietett Magyarországgal foglalkozó francia historikusoknak bibliográfiák összeállításával, fordításokkal: így például a magyarbarátnak tekintett Louis Villat besançoni professzornak soha el nem készülő Magyarország-története számára.

Érdeklődésének, saját karrierképének változását egyéves párizsi tartózkodás után Szekfű Gyulának írott levelében foglalta össze:

> „Az itteni történettudomány állapota nem túlságosan épületes. Éppen a vezető személyek, a tanárok, túlságosan befolyásoltak a szűk körű szocialista és szabadkőműves gondolatoktól. Szinte megdöbbentő, hogy az ancien régime szereplőit milyen torzított formában mutatják be. Kiemelve őket saját környezetükből, természetesen nevetséges figurákká zsugorodnak. Nevet is a hallgatóság, átlag 8-10-szer óránként. Az előadók folyton nem odavaló megjegyzéseket is tesznek. Természetes következménye ennek az, hogy történetileg szólva, merev és hamis szemléletű ifjúságuk van."[15]

Ugyanekkor vált érzékelhetővé történeti érdeklődésének módosulása. Szekfűnek megírta, hogy Fekete Nagy könyvéről írott recenzióját „egészen nyugodtan várta", mert cikke koncepciójának helyessége felől bizonyos volt. Ebben a levélben először szól arról, hogy a francia historiográfia Közép-Európa-szemlélete vonzza: „Professzor Úr említi levelében, a könyvjegyzékkel kapcsolatban, hogy túlságosan német hatás alatt vagyunk. Éppen erre nézve van néhány feljegyezni való észrevételem." Majd így folytatta: „[…] egy ilyen cikkecskére gondolok:

14 A beosztásról: OSZKK Fond 15/250. Baráth Tibor Hóman Bálintnak. Párizs, 1932. november 22. A gyakornokságról: OSZKK Fond 116/416. 13. sz. Baráth Tibor Lukinich Imrének. Párizs, 1934. július 19. A munkaidő-kedvezményről: MTAKK Ms 6398/305. Baráth Tibor Mályusz Elemérnek. Párizs, 1935. február 12. A segédőri kinevezésről: Hivatalos Közlöny (43.) 1935. július 15. 216. Majd egy évvel később I. osztályú segédőr lett: Hivatalos Közlöny (44.) 1936. július 15. 256. A munkaidő hosszáról: MNL OL K 648 A párizsi főkonzulátus iratai, 120. cs. 40/4. t., III. rész, 120–140. f. Jelentés a Párizsi Magyar Tanulmányi Központ 1936–1937. évi működéséről.

15 Egyetemi Könyvtár (Budapest), Kézirat- és Ritkaságtár (= EKK), G 628 Szekfű Gyula hagyatéka. Baráth Tibor Szekfű Gyulának. Párizs, 1931. december 17.

Francia történetírók és problémáik. Komoly is, aktuális is, de mégis fázom a publikálástól; a hazai viszonyok mintha nem lennének elég kedvezők." Hozzátette még:

> „Most [Louis] Eisenmann-nal [a Sorbonne professzorával, az Institut d'Etudes Slaves főtitkárával, a francia kormányzat Magyarország-szakértőjével – A. B.] foglalkozom. Ez az ember rengeteget árt nekünk. Legutóbb »L'Europe centrale d'aujourd'hui« címen jelent meg neki három füzete. Hallatlan, hogy mi van benne történelem cégére alatt. Megpróbálom egy kicsit közelebbről megnézni. Nagyon érzik a hiánya, hogy francia nyelven nincs nekünk semmiféle részletesebb történelmi kiadványunk. Nagyon fontos volna tanulmányoznunk a kisántánt államok politikai irodalmát (a francia nyelvűt). Világosan láthatnók, milyen volt az a propagandamunka, amivel a Monarchiát szétrobbantották, és láthatnók azt is, hogyan igyekeznek a szláv szemléletmódot a francia köztudatba bevinni."

E levél, mely egyébként kettejük levelezésében hosszúságával eléggé egyedül áll, a fiatal Baráth szemléletének három, kialakulófélben lévő elemére világít rá: 1. a francia szellemi hatások óhajtása a magyar történettudományban a német helyett, 2. külső, objektív megfigyelőként, a „párizsi őrhelyről" elégedetlenség a honi tudományosság szemléletével, 3. a diszciplína határozottan instrumentalizált felfogása, amely pusztán politikai-ideológiai előnyszerzés lehetőségeként tekint tárgyára. És mindezt áthatotta az a magyar közéletben akkortájt elterjedt meggyőződés, hogy Trianon reparációjának legcélravezetőbb módja a szomszédállami minták követése.

A levélben megidézett, magyarul egyébként jól beszélő francia történészprofesszorról egyre több olyan megjegyzést találunk Baráth egykori tanárainak írott leveleiben, amelyek révén a Magyarországon a párizsi békekonferencia előkészítésében és a magyar nemzetiségpolitika denunciálásában játszott szerepe miatt nemzeti ellenséggé stilizált történészt igyekezett közelebb hozni budapesti jóakaróihoz.

> „E[isenmann]-vel folytatott legutóbbi, több mint egyórás beszélgetésem folyamán úgy tapasztaltam, hogy irányunkban is több rokonszenvet mutat, mint korábban. […] arra kért, mondjam meg az »enyéimnek«, azaz a magyar historikusoknak, hogy ő még nem felejtett el bennünket teljesen. Professzor Úr bizonyára jobban érti ezt a kifejezést, mint én."[16]

Előbbi megjegyzés ismét szépen mutatja Baráth propagandaközpontú történetfelfogását. Ami abban is meglátszott, hogy egy Eisenmann-könyvről írott recenzió kapcsán Baráth megjegyezte: azt egyfajta captatio benevolentiae-nek szánta a francia történész irányában. Eisenmannra ugyanis nemcsak mint a francia

16 OSZKK Fond 1/201. 2150. sz. Baráth Tibor Balogh Józsefnek. Párizs, 1934. március 17. Vö.: *Tibor Baráth*: Etudes historiques sur la Russie. Nouvelle Revue de Hongrie 53. (1935. jún.) 118–120., ill. OSZKK Fond 116/416. 3. sz. Baráth Tibor Lukinich Imrének. Párizs, 1933. december 28.

történettudomány befolyásos személyiségére és a Sorbonne professzorára, illetve a *Revue historique* felelős szerkesztőjére volt Baráth ráutalva, hanem sokkal prózaibb okokból is. Amikor bajba került, nem habozott rá hivatkozni. 1937–1938-as fegyelmi eljárása során kedvvel idézgette, hogy Eisenmann egy ízben őt a „magyar történelem konzuljának/nagykövetének" nevezte. Ennél is nagyobb szívességet tett azonban neki: 1933-ban a francia rendőrség Baráthot francia munkavállalási engedélyekkel való visszaélésen kapta, és ki akarta utasítani az országból. Helyben maradásában nemcsak a magyar követség segített, hanem Eisenmann ajánlólevele is. Baráthot egyéb segítségek elfogadásában sem vezette sziklaszilárd elvhűség: nemcsak a sokat csepült, emigráns Emberi Jogok Magyar Ligája segítségét fogadta el az ügyben, hanem Marius Moutet francia nemzetgyűlési képviselő pártfogását is, aki nemcsak hogy szocialista volt, de ügyvédként ő védte 1926-ban a Bethlen Istvánt Genfben felpofozó Justh Iványt.[17] Bár befolyásos pártfogói sikerrel jártak, a történésznek 1933 és 1939 között három-tizenkét havonta meg kellett újítania a tartózkodási engedélyét, ami nyilván nem használt sem az önérzetének, sem a létbiztonság iránti igényének.

A Baráth prioritásainak lassú módosulásáról írottakat szépen kiegészíti a feltámadó ambíció bizonyítéka, Mályusz Elemérnek írt levele néhány hónappal a Szekfű Gyulának eljuttatott közlések után:

> „A pályán való elindulás módja […] engem sokat foglalkoztat. Minduntalan azonban arra a megállapításra jutok, hogy elhelyezkedésem és új környezetem fogja megszabni az első 10–15 évi munkásságomat. Ez bizonyos megalkuvás, de anyagi forrásaim elégtelensége arra a könyvtárra és levéltárra utal, amelyiket épen közelemben találom. Vágyaim azonban különlegesek, célkitűzéseim magasak – [ezt] Franciaországnak köszönöm."[18]

17 Bár az ügy pontos tartalma nem teljesen világos (Baráth több más magyarral és lengyellel együtt szerzett volna pénzért tartózkodási engedélyeket külföldiek számára a párizsi prefektúra egy inkompetens/korrupt hivatalnoka segítségével), és a delikvens mélyen hallgatott róla magyar nyelvű levelezésében, az esetnek elég kiterjedt dokumentációja van. Baráth személyére egyébként a francia rendőrhatóságok már korábban felfigyeltek szlovák autonomistákkal fenntartott kapcsolatai miatt. Vö. Archives Nationales (Pierrefitte-sur-Seine; = AN), Sûreté Nationale – Fichier central, 19940434/75, art. 5986. A dosszié, amelyben Baráth rendőrségi fotója is megtalálható, része annak a hatalmas iratanyagnak, amelyet „Moszkvai fondok" (Fonds de Moscou) néven ismer a francia historiográfia: a rendőrség, a hadsereg és az egyes minisztériumok dokumentumaiból álló együttesre a németek tették rá a kezüket a II. világháború alatt, majd 1945 után a szovjet hadsereg az anyagot a Szovjetunióba szállította, és csak több részletben került vissza Franciaországba a kilencvenes években. A Baráth Tibor személye iránti szovjet állambiztonsági érdeklődést jelzi a dossziéban ma is megtalálható orosz nyelvű kérőlap 1965-ből. A fondok történetéről ld. *Sophie Coeuré*: La mémoire spoliée – Les archives des Français, butin de guerre nazi puis soviétique. Payot et Rivages, Paris, 2013. Bethlen felpofozásáról ld. *Zeidler Miklós*: A Móres, avagy Bethlen István megpiricskeltetése. Múltunk (2013) 3. sz. 168–206.

18 MTAKK Ms 6398/296. Baráth Tibor Mályusz Elemérnek. Párizs, 1932. február 3.

Eszmék és feladatok

Ám míg Szekfűnek írott levele még csak átlagos, újkonzervatív idegenkedést mutatott a Harmadik Köztársaság egyetemi világától, az 1932 őszén Molnos Lipóttal közösen írott hosszas feljegyzései már erős antiszemita hangütésről és a rá későbbiekben is jellemző, kényszeres szakszógyártásról tanúskodnak. Az 1933 februárjában írott, *A franciaországi magyar ifjúsági mozgalmakról* szóló műnél – a szóhasználat, a gondolatmenet, a csomópontok alapján – sejdíthető a szerzősége, de két másikat, *A franciaországi magyar emigráció mozgalmai*t és *A francia közvélemény irányítása* címűt már névvel jegyezte, az előbbit Molnos Lipóttal társszerzőségben, az utóbbit egyedül.[19] E szövegekben megalkotta a „zsidó–magyar emigráció" fogalmát, amely teljesen kezében tartja szerinte a franciaországi magyar sajtót, s ennek központja a „világnak talán legnagyobb magyar pornográf könyvkereskedése" a rue Mazarinen. Ezeknek az összefoglalóknak nemcsak gyűlölködő hangneme tanulságos, hanem szerzőjüknek két másik vonása is: egyrészt a műfajtól kissé szokatlanul, meglehetős szószátyársággal kapcsolja össze a pornográfiát és a „nemzetellenességet", másrészt a velük együttműködő (mellékesen: kereszténynek számító) újságírók teljes nacionáléját is megadta, ami nyílt felhívás volt az esetleges retorziókra. Hogy árnyalható legyen a kép: miközben Baráth magánleveleiben az általa intézendő ügyekben általában félreérthetetlenül utalt a szóbahozott egyének származására („Igaz ugyan, külső alakja azt mutatja, hogy valamikor Mózes hitén élt, ma azonban szenvedélyes katolikus, aki a nagyhetet Rómában szokta tölteni" – írta Stephen d'Irsay magyar származású tudománytörténészről),[20] de ezt még tehette abban a hitben, hogy levelezőpartnerei az ilyes figyelmeztetéseket el is várják. Párizsi tartózkodása végén, a második zsidótörvény előtti hónapokban azonban igyekezett például interveniálni a Párizsban megismert irodalomtudós, francia filológus érdekében nagy hatalmú professzoránál:

> „Végül Győry János barátomról szeretnék néhány szót szólni. Ama bizonyos törvényjavaslat értelmében, amely otthon olyan nagy port vert fel, János ugyanis abban a szomorú helyzetben van, hogy jövőjét egészen reménytelennek látja. Édesanyja t. i. csak házassága után keresztelkedett ki. Mint több más ösztöndíjas, ő is a kivándorlás gondolatával foglalkozik. Egy ilyen embert elveszíteni, aki sosem volt nem-asszimilált, aki a magyar tudománynak egyik reménysége, s akinek neveltetésére az állam tandíjmentesség és ösztöndíjak alakjában ezreket fordított, valóban vétek. Nem lehetne rajta valahogyan segíteni, amíg ennek útját a törvény el nem zárja?"[21]

19 MNL OL K 757 24. cs. 3. t. 1933-as pallium, fol. 180–199.

20 MTAKK Ms 6398/298. Baráth Tibor Mályusz Elemérnek. Párizs, 1933. november 10. Ugyanezt a megjegyzést Szekfűnek már így ejtette el: „azt hiszem ő <u>már</u> [aláhúzás az eredetiben – A. B.] az r. k. vallásban született". Ld. OSZKK Fond 7/109. (A Magyar Szemle Társaság iratai). Baráth Tibor Szekfű Gyulának. Párizs, 1934. május 24.

21 MTAKK Ms 4180/45. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1939. február 1.

Harmincas évekbeli megnyilvánulásai alapján nem lehet egyértelműen a későbbi szélsőjobboldali történészt látni benne: ha egyáltalán írt politikáról, az inkább Bajcsy-Zsilinszky Endre mozgalmához és a Nemzeti Radikális Párthoz kötötte őt. Az általa szerkesztett, 1935-ben kiadott *A franciaországi magyarság* című munkában Baráth – több más cikk mellett – közölt egy írást, amelyben kategorizálni igyekezett az akkoriban meglehetősen népes, mintegy 30–50 ezer főre rúgó franciaországi magyar kolóniát. Írásában a „független" (azaz baloldali) magyar közösségtől megkülönböztette a „hivatalos kolóniát", amelynek olyan ideológiai karaktert tulajdonított, ami aligha fedte a valóságot. Ady és Szabó Dezső mellett Bajcsy-Zsilinszky Endrét nevezte meg ideológiai vezérfonálként a „hivatalos kolónia" vezetői számára, kik „derékig gyökereznek fajunkban", ellenben nem kenyerük az otthoni keresztény-nemzeti ideológia, távol áll tőlük a hazai „spirituálisvallásos felbuzdulás" és a Széchenyi-kultusz, és ha a múltból valakihez szívesen fordulnak, az Kossuth Lajos és Tisza István. E furcsa párosítást Baráth még megfejelte azzal, hogy e közösség fiataljai már a húszas években „új népies ízű nemzeti demokráciáról álmodtak, a munkás és paraszt emberi jogainak visszaadásáról. […] A szellemieket illetőleg pedig olyan kultúrát sürgettek, amit nem kölcsönvett, hanem magyar metafizika lengne át."[22] Levelezésében vannak még elszórtan utalások arra, hogy szívesen látta volna magát az amúgy is francia orientáltságú Bajcsy-Zsilinszky párizsi exponenseként.[23] Részben ez volt az oka a d'Irsayval szembeni idegenkedésének, akinél hasonló szándékokat orrontott.[24] És Lukinich Imre közvetítésével a frontharcos-szervezetből kinőtt „francia fasiszta" tűzkeresztesek brosúráit juttatta el Bajcsy-Zsilinszkynek, jelezve, hogy a jobboldal Franciaországban is erősödik, és „itt a közeljövőben változás lesz", mégpedig nagy horderejű irányváltás. Jelezte, szívesen küld további füzeteket, mert „jó lenne ezekkel kapcsolatban valamelyikünknek, akinek tudományos-történeti műveltsége van, megszólalni és a magyar viszonyok szemszögéből kijelölni e nemzetközi áramlattal kapcsolatos tennivalókat".[25] Komoly kételyeink nem lehetnek afelől, hogy a párizsi magyar követségen, vagy akár Baráth közvetlen főnökei körében miként vélekedtek a „népies ízű nemzeti demokráciáról", valamint a „munkás és paraszt

22 *Dr. Baráth Tibor*: Franciaországi honfitársaink magyarsága. In: A franciaországi magyarság – egy fejezet a külföldi magyarok életéből. Szerk. Uő. Párisi Magyar Diákegyesület, Párizs, 1935. 21–22., ill. 25.

23 Bajcsy-Zsilinszky ez irányú nézeteiről ld. *Vigh Károly*: Adalékok Bajcsy-Zsilinszky Endre francia orientációs külpolitikai koncepciójához. Századok 105. (1971) 736–752. Külpolitikai nézeteihez újabban: *Bartha Ákos*: „Organikus rend" az „önvédelmi övezet"-ben. Bajcsy-Zsilinszky Endre birodalmi regionalizmusa. Kommentár (2016) 3. sz. 68–84.

24 OSZKK Fond 116/416. (Lukinich Imre hagyatéka), 3. sz. Baráth Tibor Lukinich Imrének. Budapest, 1933. december 28.: „Politikai orientációi is vannak, B-Zs frakciója felé. Annak errefelé való kulturális kapcsolatait szeretné kézbe venni."

25 Uo. 12. sz. Baráth Tibor Lukinich Imrének. Párizs, d. n. [1934?]. Hogy Lukinich miképpen állt kapcsolatban Bajcsy-Zsilinszkyvel, az nem teljesen világos: talán Kolozsvárról ismerték egymást, ahol a későbbi politikus történelmi kurzusokat is hallgatott, a hat évvel idősebb, de ugyanott végzett Lukinich Imrét pedig 1909-ben ott habilitálták egyetemi magántanárrá, Bajcsy-Zsilinszky kolozsvári tartózkodása idején pedig a nem olyan távoli Dés gimnáziumában tanított.

emberi jogainak visszaadásáról"; nem véletlen, hogy a kötet kapcsán kirobbant perpatvar előkelő helyen szerepelt Baráth gravamenjeinek listáján, amikor kenyértörésre került sor közte és a Párizsi Magyar Tanulmányi Központ között.

Népi alapú, tagadhatatlanul a fajvédelem bizonyos elemeit őrző, Bajcsy-Zsilinszky szellemében fogant társadalmi reform, francia szellemi orientáció, szelektív, bár nem éppen indulatoktól mentes antiszemitizmus, a fennálló elittel szembeni, hivatali okokból gondosan palástolt kritika: ez volt az a szellemi közeg, amely a harmincéves kor körüli Baráth ideológiai hátterét adta. Ezzel az alapállással vágott bele abba a munkába, amelyre egyre inkább elhivatottnak érezte magát: a magyar történettudomány elméleti alapú reformjába.

Tervek, művek

Ehhez egészen egyedülálló lehetőség nyílt számára: 1932 nyarától, először csak ideiglenesen, majd állandó szerződéssel a Történettudományok Nemzetközi Bizottságának (a ma is létező Comité International des Sciences Historiques-nak) lett titkársági munkatársa. Levelezéséből eddig nem derültek ki szerződtetésének pontos körülményei, de alighanem itt is a Bizottság főtitkárával, Michel Lhéritier-vel jó viszonyt ápoló Domanovszky Sándor lobbitevékenységére kell gyanakodnunk.[26] Ráadásul a magyar gazdaságtörténész megnövekedett renoméjára utal, hogy az 1933-as varsói kongresszus után tagja lett a bizottság szűkebb vezetésének is, a Harold W. Temperley cambridge-i történész vezette bürónak.[27] A háború előtti gyökerekkel rendelkező szervezet 1926-ban létrejött formájában a húszas években divatos népszövetségi kooperáció szellemét kívánta átültetni a nemzetközi történetírásba és annak társtudományaiba. A Carnegie Alapítvány támogatásával Párizsban működő szervezet lehetőséget nyújtott a vesztes államok történészeinek a nemzetközi tudományos életbe való visszatérésre, folyóirata és az általa kiadott bibliográfiák segítették az eligazodást az egyes nemzeti tudományok termésében, ötévente megtartott nemzetközi konferenciái pedig a tudományos eszmecsere mellett a harmincas évek kontextusában egyre gyakoribb politikai pozicionálást is szolgálták. A közép-európai kisállamoknak az 1933-as varsói vagy az 1938-as zürichi konferencia egyedülálló lehetőség volt arra, hogy történetpolitikai prioritá-

26 Domanovszky, Molnos Lipót és a minisztérium ezzel kapcsolatos levélváltásait ld. MTAKK Ms 4522/6. Molnos Lipót Domanovszky Sándornak. Párizs, 1932. június 7. (mellékelve Lhéritier ezzel kapcsolatos levele) és Ms 4522/9. Átirat a VKM-nek Baráth alkalmazásával kapcsolatban. [1932. június.]

27 A CISH történetéről alapmunka: *Karl Dietrich Erdmann*: Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987. Az újabb irodalomból hasznos összefoglaló, főleg a német kérdésre exponáltan: *Agnes Blänsdorf*: Une collaboration scientifique „dans un esprit vraiment oecuménique et international". Les congrès internationaux d'historiens et le Comité International des Sciences Historiques dans l'Entre-deux-guerres. Revue Germanique Internationale 12. (2010) 209–228.

saikat érvényesítsék, és pozicionálják magukat a nemzetközi tudományos térben. Ezeken a konferenciákon, ha a résztvevők számát és az elfogadott előadások, jelentések számát nézzük, Magyarország a harmincas években jól teljesített: a szomszédos országok közül Romániával és Csehszlovákiával volt egy súlycsoportban; megelőzte Jugoszláviát és Ausztriát.[28] Bár a titkárság munkatársaként elvileg semlegesnek kellett lennie, Baráth a háttérből rendszeresen szervezte a magyar részvételeket, szorgalmazta a mindig késésben lévő éves nemzeti bibliográfiák megírását, új irányokra (bibliográfia, Kelet-Európa fogalmának kutatása, történeti képkutatás) igyekezett felhívni támogatói figyelmét, és maga is publikált a CISH *Bulletin*jében. És nagy előszeretettel levelezett a Comité levélpapírján, akkor is, amikor egyáltalán nem a nemzetközi szervezet ügyeiben írt.

1932-ben még fizetés nélkül dolgozott, 1933-tól már évi 10 ezer frank javadalmazásért (a korszakban ez 2500–3000 pengővel volt egyenértékű), ami, ha nem is volt krőzusi összeg, hasznosan egészítette ki a tanulmányi központban kapott apanázst. Időnként külön támogatásokat kapott hazulról a nyári franciaországi tartózkodásokra,[29] a Comité külföldi eseményein való részvételre, főként utazási költségekre és a *L'histoire en Hongrie* című háromrészes cikksorozatának könyv alakban való kiadására.[30] A comitébeli munka számos ismeretséget hozott számára, feltehetően emiatt gondolta 1937-ben, hogy esélye lehet megörökölni az akkor elhunyt Eisenmann tanszékét a Sorbonne-on, és ennek kapcsán kellette magát egy kicsit legfőbb pártfogója előtt:

> „Szerény véleményem szerint ennek a három kritériumnak – politikai megbízhatóság, ismert név és sorbonne-i doktorátus – magyar ember is megfelelne. […] Egyébként a sorbonne-i doktorátus nem olyan elérhetetlen dolog. Lukinich úr biztatására magam is gondoltam rá, de kilátástalanul érdemes ilyenbe belevágni?"[31]

Más, Baráthtal kevésbé rokonszenvező leírások szerint konkrét lépéseket is tett a tanszék elnyerése érdekében, amelyet azonban végül más kapott meg (akiről Baráth szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy nemcsak maga zsidó, hanem pártfogói is azok). Párizsi tartózkodásának vége felé pedig még élt benne a remény, hogy Lhéritier (akit levelezésében néha csak „francia gazdám"-nak nevezett, szemben például Lukinich Imrével, akit csak jelző nélküli „Gazdám"-nak; erre valószínűleg azért vetemedett, mert a professzor volt a CISH magyar nemzeti bizottságának elnöke) leköszöntével főtitkárhelyettesnek választják és Párizsban maradhat.[32] Hogy milyen szerepfelfogásban dolgozott a CISH-ban, arról levelezé-

28 *Erdmann, K. D.*: i. m. (27. jz.) 462–472.

29 MTAKK Ms 4522/13. Domanovszky Sándor Hóman Bálintnak. Budapest, 1934. április 21. De hasonló segélyt kapott 1933-ban is, mert az Ösztöndíjtanács 10 hónapos ösztöndíjakat adott, amelyek a nyári tartózkodásra nem bizonyultak elégségesnek.

30 MTAKK Ms 537/34. Baráth Tibor Lukinich Imrének. Párizs, 1935. december 20.

31 MTAKK Ms 4180/40. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1937. október 14.

32 MTAKK Ms 4180/44. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1938. szeptember 17.

se elég pontos képet ad: nem a történelmi tudás átadásának magasztos eszméje és a nemzetközi konszenzus megteremtése fűtötte, hanem – részben nyilván jogosan – a nemzetek közötti versengés terepének látta a szervezetet, ahol a magyar érdekeket a szomszéd államokkal szemben igyekezett megjeleníteni. A CISH *Bulletin*jének egyes számairól jegyezte meg, hogy mintha azok szinte kizárólagosan a „francia kultúrfölény" kidomborításának irányába mutatnának. Nem a nemzetközi együttműködés szelleme dominál, hanem a „nacionalista" hangütés. „Mintha a nemzetközi szervek nagy tribünökké változtak volna át, ahonnan univerzális ködmenben nagyon is partikuláris érdekeket terjesztenek." Majd hozzátette:

> „Mai meggyőződésem mindenesetre az, hogy kultúrpolitikában bármiféle univerzális kategóriát – ha egyáltalán el akarunk érni – csakis a nacionális szellemen keresztül érhetünk el. Tudományunk ködmenébe burkolva újabban ismét igen erős kisantant s általában, szláv mozgalom észlelhető itt Párizsban. A történettudomány történetét s a magyar nemzetkép franciaországi változatait élénkebben figyelve, megdöbbenve látom, hogy a szláv kultúra milyen hatalmas erővel és nagy céltudatossággal halad előre. Mi teljesen elszíntelenedtünk és mintha »útban lennénk«."[33]

Saját szerepét a bizottságban igyekezett nemzeti „őrhellyé" stilizálni és saját munkájának ebben a versengésben országos jelentőséget adni. Ez nemcsak Magyarország és a magyarság utódállamokkal szembeni lemaradásainak, tudományszervezési gyengeségeinek szüntelen taglalásában állt, hanem érvként jelent meg otthoni cikkeinek publikálásánál, hangvételénél is.[34] „A magyar történetírás francia frontján mondhatni teljesen egyedül küzdök" – írta panaszosan Balogh Józsefnek, a *Nouvelle Revue de Hongrie* szerkesztőjének, amikor művéről érdes kritika jelent meg.[35] Számtalan esetben indokolta azzal írása hangvételét, hogy arra franciaországi állása miatt van szükség, nehogy kikezdhessék. Sőt volt, hogy „itteni működésem további zavartalansága érdekében" Lathó István álnéven jelentetett meg recenziót Emile Haumant Jugoszlávia kialakulását bemutató művéről.[36] Saját szerepének a nemzeti érdekkel való azonosítása jelezhet egyszerű érvényesülési stratégiát, de annyiszor ismétlődik, hogy olvasóját méltán gondolkodtatja el a személyiség átalakulásáról.

Voltak olyanok, akik átláttak működésén: Eckhardt Sándor, a honi francia filológia egyik választófejedelme valószínűleg sohasem kedvelte Baráthot, és mivel Molnos Lipóttal kitüntetett viszonyt ápolt, érthető nehezteléssel nézte Baráth nyo-

33 MTAKK Ms 4180/36. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1935. február 6.

34 „[…] azt vagyok bátor megemlíteni, hogy visszalépésem esetén főleg görög, román és cseh részről remélhető az új titkár, akit ezúttal a közép-európai államokból fognak megválasztani." OSZKK Fond 15/250. Baráth Tibor Hóman Bálintnak. Párizs, 1932. november 22.

35 OSZKK Fond 1/201. Baráth Tibor Balogh Józsefnek. Párizs, 1937. május 25.

36 *Lathó István*: Haumant, Emile: La formation de la Yougoslavie XV-XXème siècle. Századok 69. (1935) 352–357. Vö. MTAKK Ms 6398/306. Baráth Tibor Mályusz Elemérnek. Párizs, 1935. február 21.

makodását. Baráth – panaszai szerint – egy nyílt és – véletlenül, szándékosan? – szeme előtt hagyott levelezőlapból értesült arról, hogy Eckhardt az eltávolításán mesterkedik. Ezt annál is rosszabbul élhette meg, mert ő maga kezdetben viszonylagos őszinteséggel írt neki saját motivációjáról. 1937 folyamán polémiába bonyolódtak: Eckhardt kritikát írt a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ba Baráth francia nyelvű historiográfiai összefoglalójáról.[37] A munkát hasznosnak ítélte ugyan a külföldi olvasó számára, de némi joggal vetette fel Baráth fogalomhasználatának öntörvényűségeit, elfogultságát a szellemtörténettel kapcsolatban, és harcosan védelmébe vette a szerinte teljesen félreértett Szekfűt. Baráth a kritikán halálosan megsértődött, és Balogh József szerkesztő minden ellenkező irányú igyekezete dacára válaszolni is kívánt rá. Baráth érvelésében megint csak totálisan azonosította magát a magyar történettudomány külföldi megítélésével, és annak nevében kívánt elégtételt: „Könyvem idekünn olyan nagy elismeréssel találkozott és odahaza a magyar kultúra legfőbb őre, Hóman ő excellenciája, olyan meleg hangon nyilatkozott róla" – írta első dühében, majd Balogh vonakodását tapasztalva, némi szerkesztői pedagógiát is vitt későbbi válaszaiba. Szerinte eleve nem volna szabad egymás munkáit világnyelven ócsárolni, vagy hallgatni kell róla, vagy a vitát otthon elintézni, vagy jobbat írni. „Ez a norma egyébként olyan közismert, hogy a legutolsó rangú francia nyelven megjelenő balkáni folyóiratok szerzői is hozzátartják már magukat" – jegyezte meg némi éllel. Eckhardt a jegyzeteiben egyáltalán nem tartotta magát ehhez, szerinte

> „vicclapba illő stílusban ír és az ő szokványos gunyoroskodásával dorongol le olyan munkákat, amelyek itt a magyar névnek becsületet szereztek. […] Az én szerény munkám, amely a világirodalomban első kísérlet arra, hogy egy nemzet történetírását szerves elméleti, módszertani és gyakorlati összefüggéseiben mutasson be, amely tehát unikum a maga nemében és amit több országban máris mintaképül választottak – a magyar történetírásnak idekint nagy becsületet szerzett."

Eckhardt ezt az erőfeszítést szerinte lefitymálta, és európai helyett divatjamúlt balkáni hangnemben vitatta az ő munkáját, állította Baráth „francia barátaira" hivatkozva.[38] Némi huzakodás után a szerkesztőség az 1937. júliusi számban, másfél sűrűn szedett oldalon lehozta Baráth válaszát, majd a budapesti egyetem professzorának viszonválaszát, és ezzel a vitát lezártnak tekintette.[39] Baráth jobbára elvetette Eckhardt felvetéseit, és ha el is fogadta őket (például a „szellemtörténet" hazai genezisét illetően), azt csak mellékesen tette. Önérzetesen kérte ki magának a szakirodalom ismeretének hiányát, a fogalomalkotásairól meg csak annyit jegyzett

37 *Alexandre Eckhardt*: Chronique du mois. Nouvelle Revue de Hongrie (1937. ápr.) 351–354.

38 OSZKK Fond 1/201. 2158. sz. Baráth Tibor Balogh Józsefnek. Párizs, 1937. április 19.; uo. 2159. sz. Balogh József Baráth Tibornak. Budapest, 1937. május 14. és uo. 2160. sz. Baráth Tibor Balogh Józsefnek. Párizs, 1937. május 25. (az idézet ez utóbbiból való).

39 *Tibor Baráth*: Réponse à M. Eckhardt. Nouvelle Revue de Hongrie (1937. júl.) 82–83.; *Alexandre Eckhardt*: Réponse à M. Baráth. Uo. 84.

meg, hogy arra „komoly oka volt". Eckhardt válaszában némiképp elveszítette a türelmét, és – miközben Szekfű *Három nemzedék*ének méltó helyét hiányolta, és mintegy mellékesen beleszúrt az éppen ezekben a napokban elhunyt Eisenmannba is – zárásként annyit jegyzett meg: „Összefoglalom: Baráth Úr túl fiatal ahhoz, hogy összegezze a magyar történetírás új szellemi áramlatait, hiányzik neki a távlat, amit csak egy hosszú élet pozitív kutatásai adhatnak meg" – jóllehet az összefoglalás hasznosságát továbbra is elismerte.[40] De hogy az affér Eckhardtban is mélyebb nyomokat hagyott, azt jelezte Balogh Józsefnek az affér után írott levele, ami leleplezte Baráth álláspontjának hamisságát.

> „B[aráth] levele jellemző emberi dokumentum. Neked hízeleg, Mülleren üt, de azért nem adja meg, amit kérsz, mert fél, hogy most folyamatban lévő sorbonne-i dolgát elronthatná, ha valamelyik [Jacques] Ancellal [a francia geopolitikai iskola egyik alapítója, szláv-szakértő, a Sorbonne tanára 1938-tól] vagy akár csak régibb elődjeikkel szembe kerülne. Ez az a sokat hangoztatott őrállás! Mert ha állásba kerül, akkor sem fog tudni csinálni semmit ellenük, ugyanezen okokból. A nemzetiségi kérdésre nézve »bocsátkozz csak tárgyalásokba« vele, talán eléred »nagyvonalúságát«. Nagyon jó okoskodás az is, hogy amit magyarul megír, azt nem lehet franciául megírnia. Mintha az oláhok, csehek nem tudnának magyarul és nem adhatnák be a franciáknak a nekik kellemetlen dolgokat."[41]

Az „őrállás" önáltatása mellett a levél átvezet egy másik, Baráthtal kapcsolatos problémához: a be nem teljesített ígéretekhez. Baráth 1931–1932-től tele volt tervekkel. Részben tudományszervezésiekkel: francia nyelvű magyar történész folyóiratot akart (ami annál is nehezebben volt emészthető közvetlen főnöke számára, mert a tanulmányi központban éppen Baráth volt megbízva a harmincas évek elején Genfből Párizsba költöztetett *Revue des Etudes Hongroises* szerkesztőségi ügyeivel), a tanulmányi központtól különböző párizsi magyar történeti intézetet, új diszciplínák meghonosítását a magyar történettudományban, könyvsorozatot a „magyar sorsproblémákról", magyar történetírók kiközvetítését francia gyűjteményes kötetekbe. Ebből született az egyik leghosszabban elhúzódó és végül kudarccal végződő ügye: Mályusz felkérése a Gustave Glotz szerkesztette *Histoire générale* című összefoglaló műhöz. Másrészt folyamatosan cikk-, tanulmány- és könyvtervek foglalkoztatták: „a világtörténet új szemléleti módjáról szeretnék írni" (1932. február),[42] a „Magyar Történet" gondolkodóiról és a francia közélet Magyarország-képéről (1932. november),[43] a franciaországi magyar emigráció történetének feldolgozása, kritikai tanulmány az új magyar történelemszemléletről (1933. február),[44] *A mai Franciaország* című kötetre készült a Magyar Szemle Kincsestára sorozatban,[45] a magyaror-

40 *Eckhardt, A.*: i. m. (39. jz.)
41 OSZKK Fond 1/878. 8356. sz. Eckhardt Sándor Balogh Józsefnek. Budapest, 1938. március 30.
42 MTAKK Ms 6398/296. Baráth Tibor Mályusz Elemérnek. Párizs, 1932. február 3.
43 OSZKK Fond 15/250. Baráth Tibor Hóman Bálintnak. Párizs, 1932. november 22.
44 MTAKK Ms 4180/34. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1933. február 23.
45 OSZKK Fond 7/109. 5. sz. Baráth Tibor Máriássy Ferencnek. Párizs, 1934. október 10.

szági nemzetiségi kérdés történetéről szóló „400 oldalas könyv" (1938 tavasza) járt a fejében.[46] És a személyes építkezésében is hasonlóan burjánoznak a nem vagy csak félig megvalósult tervek: szeretett volna megtanulni románul és csehül, jól megtanulni angolul, állami szolgálatba jutni vagy éppen a Sorbonne-on doktorátust szerezni. Szervezőmunkájának minőségét természetesen nem a kudarcok vagy a félbehagyott munkák mutatják. Ám amit ezzel szembe lehet állítani, ami valóban megszületett: az nem túl sok. Mintegy másfél tucatnyi recenzió, ismertetés és beszámoló a *Századok*ban (például a francia tankönyvek magyarságképéről), programadó tanulmányok a *Debreceni Szemlé*ben, egyes emlékkönyvekben (Szentpétery- és Domanovszky-emlékkönyv), és összefoglaló írások a magyar történettudomány egyes diszciplínáiról a CISH folyóiratában.[47] Hozzá kell tenni, a két tisztelgő kötetben Baráth fontos témákkal foglalkozott: egyrészt Kelet-Európa fogalmáról tett lényeges megállapításokat, másrészt bemutatta, hogy amit a magyar történettudományban pozitivizmusnak tekintettek, az nagyon kevés ponton illeszkedik a francia tudományosság comte-i hagyományához. Ebben az időszakban összesen két nagyobb műve született, mindkettő többrészes folyóiratcikk formájában: az egyik a már említett *L'histoire en Hongrie* című munka, a másik a hasonló módszerrel készült *A dunai táj a francianyelvű történetírás tükrében*.[48] Mindkettő voltaképpen a szerző személyes meglátásaival díszített, az általa megalkotott kategóriákra osztott bibliográfiai ismertetés a tárgyról.

A magyar történetírást ismertető, csaknem 160 oldalas munkában a lehető legszélesebb értelemben vette témáját, és a szociológiától a művészettörténet-íráson át az irodalomtörténetig egy sor témával foglalkozott, ami nem feltétlenül tartozott a tárgyhoz. A jelzők és az írás egyéb apró jelei pontosan kirajzolják Baráth támogatói körét (az első lábjegyzetet Domanovszky kapta, az utolsót saját magának osztotta ki, hivatkozott Eisenmann kiegyezésről szóló művére mint „alapműre"), míg az általa túlzottan németesnek tekintett szellemtörténeti iskola megítélése jóval ambivalensebb a munkában. Baráth az írásban egyértelműen a magyar nemzeti történelem letéteményeseként pozicionálta magát: erre utal a többes szám első személy használata („nálunk", „a mi történetíróink" stb.), 1918, illetve 1920 „katasztrófaként" való megidézése és a történetpolitikával kapcsolatos pozitív jelzőknek a jelenkorhoz közeledve egyre erősebb burjánzása, főleg mestereihez vagy a tudománypolitika irányítóihoz kötődően. A mű másik figyelemre méltó vonása, hogy a történeti gondolkodók közül legnagyobb mértékben láthatóan a szegedi klasszika-filológus, Hornyánszky Gyula elméleti munkái hatottak rá, akit egyúttal

46 OSZKK Fond 1/201. 2161. sz. Balogh József Baráth Tibornak. Budapest, 1938. március 21., valamint Baráth válasza: uo. 2162. sz. Párizs, 1938. március 24.

47 *Baráth Tibor*: Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Egyetemi Ny., Bp., 1937. 23–43., ill. *Uő*: Comte pozitivizmusa és a magyar pozitivizmus. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Dunántúl, Bp., 1938. 5–30. Ezeket ismerteti *Paksa R.*: i. m. (1. jz.) 71–73.

48 *Baráth Tibor*: A dunai táj a francianyelvű történetírás tükrében. Századok 71. (1937) 55–85., 203–230.

a két háború közötti „történetkritikai iskola” alapítójának tett meg.[49] A mű két nagy, kronologikusan tagolt részből áll (1918 előtti és utáni fejezetek). A szerző általában intézmény- és kiadványtörténettel indít, ismerteti a történetírói iskolákat, majd az egyes életműveket, illetve kitér a segédtudományoknak tekintett kutatási ágakra, a statisztikától az irodalomtörténetig.

Baráth – aki magát a társadalom- és gazdaságtörténészek új nemzedékében helyezte el[50] – élénken bírálta a magyar tudományosság illeszkedését a német szakirodalom sokszor homályos nyelvezetéhez,[51] ragaszkodását az öncélú adatgyűjtögetéshez; kárhoztatta a nyelvi elszigeteltség fenntartása és az egyetemes történelem művelésében tapasztalható hiátusok miatt. A legtöbb morgolódást vélhetően kategorizációja váltotta ki. Az általa adott nevek az egyes történeti iskoláknak („szocialista-nyugatos”, „naturalista”, „fajvédő-turanista”, „újidealista” stb.), és főleg vezéralakjaik munkássága, illetve azok elhelyezése magyar közegben némi vitára adott okot. És ez a kritika annyiban mindenképp jogos volt, hogy míg a „nyugatosságot” egyértelműen a polgári radikális értelmiségiekhez és a *Nyugat* folyóirathoz kötötte, de történészi munkát meglehetősen keveset tudott mellékjük rendelni, és maga a fogalom („occidentaliste”) idegen volt és maradt a francia történetírásban (kivétel a szlavisztika egy szegmense, amely azonban gyakran idézőjelben használja a fogalmat – és teljesen másra is érti). Hasonló a helyzet a „turanista-fajvédő” történészekkel: Márki Sándoron kívül csak olyan kiadványokkal tudta igazolni ennek létét francia olvasója előtt, amelyek vagy nem történészi munkák (Lechner Jenő, Teleki Pál vagy Huszka József füzetei-könyvei), vagy egészen egyszerűen nem mennek túl a kegyes filozofálgatáson (Paikert Alajos). És Márki elképesztő méretű munkásságát aránytévesztés csak a turanizmus felől megközelíteni, még ha az eszmekör meg is érintette őt. Az még önmagában időtállóvá tehetné művét, hogy Baráth más szemmel mér, mint az elmúlt időszak magyar történettudománya, de az 1920 és 1935 közötti időszakról olvasva sorait, mintha nem tudna különbséget tenni centrális művek (*Három nemzedék, Magyar történet,* a klebelsbergi–hómani tudománypolitika minőségi vállalkozásai) és saját művei vagy barátai-évfolyamtársai készülő írásai között. Ettől a mű sok esetben – néhány valóban inspiráló állítás mellett – elegye a rosszul fókuszált (mert a francia és a magyar olvasóra egyaránt sandító, illetve a „történettudomány” fogalmát túl szélesen értelmező) pőre adatsorolásnak, a felsőbbség irányában tett látványos hódolatnyilvánításoknak és az erőltetett kategóriaalkotásoknak. Ráadásul a mű végéről kínzóan hiányzik valamiféle, a francia karteziánus gondolkodásban mindig is fontos szintézis, összefoglalás: a külföldi magyarok történeti feldolgozásáról szóló összefoglalók megemlítése (Mályusz Elemér, Kende Géza és természetesen Baráth Tibor könyvei) után a mű egyszerűen félbeszakad.

A munka nagyon sokáig készült, már 1932-ből vannak nyomok a levelezésében arra, hogy ilyesmivel foglalkozik, 1934 májusában Szekfűnek azt jelentette,

49 Meglátásaira több helyen visszatér, a leghosszabban: *Barath, T.*: L’histoire en Hongrie i. m. (2. jz.) 110–114., ill. 633.

50 *Tibor Barath*: L’histoire en Hongrie 1867–1935. Revue historique 178. (1936. júl.–dec.) 27.

51 *Barath, T.*: L’histoire en Hongrie i. m. (2. jz.) 635.

hogy már egy éve a szövegen dolgozik, az azonban csak 1936-ban jelent meg a *Revue historique* hasábjain. (Úgy tűnik viszont, hogy a Budapesten, az MTA támogatásával kiadott francia nyelvű könyvváltozat már 1935-ben megjelent, az impresszuma legalábbis erre utal. Baráth 1935 végén mondott köszönetet Lukinich Imrének a támogatás megadásáért.)[52] A megjelenés után szétosztott különnyomatokat a francia szellemi életben megszokott, szépen megfogalmazott köszönőlevelek viszonozták – ezekből Baráth bőven idézett, amikor szüksége volt rá, de történeti hivatkozásként alig találkozunk vele (a *Revue historique* későbbi cikkeiben például nem bukkan fel utalás a műre). A háború megtépázta Baráth renoméját, 1945 után pedig Kelet-Európa és benne Magyarország történetírása is háttérbe szorult a francia tudományosságban, így a citálásának alkalma sem adódott.

A francia politika- és földrajztudomány, illetve történetírás Magyarországgal foglalkozó irodalmának áttekintése tükörképe az első munkának. Míg az *Histoire* a francia közönségnek igyekezett bemutatni a magyar történettudomány kialakulását, intézeteit és áramlatait, addig a *Dunai táj* a magyar közönséget igyekezett megismertetni a francia történetírás Monarchiával és az utódállamokkal foglalkozó irodalmával. A hatvan oldal terjedelmű, két részletben közölt írás meglepően keveset, alig hat lapon foglalkozott az 1871–1914 közötti, a térségre vonatkozó francia irodalommal, és fókuszát az 1920 utáni másfél évtized historiográfiai, földrajzi, illetve politikatudományi termése jelentette. (Történelemről és politikáról – egyébként lényeglátóan – Baráth megjegyezte, hogy a francia szakirodalomban szorosan együtt jár.) A téma természeténél fogva a szerző itt kevésbé élhetett fogalomgyártó szenvedélyével, amennyiben a francia szakirodalom korábban jól bejáratott fordulatait kellett használnia, legfeljebb azok fonák voltára hívhatta fel olvasója figyelmét (így például a korszakban egyre elterjedtebb Magyar–Hongrois különbségtételre). Baráth, aki megengedte magának azt a csínyt is, hogy rezzenéstelen arccal hivatkozzon saját, a *Századok*ban álnéven közölt Haumant-recenziójára, e munkájával érezhetően magyar patrónusai felé akart gesztust tenni: írása minden fontosabb ponton illeszkedik a kortárs magyar történetpolitikai beszédmód elemeihez. A Kárpát-medence politikai egysége gondolkodásának vezérfonala, a szétrombolása a zsákmánypolitika diktálta geopolitikai hiba, utóbbi bekövetkezte pedig szűk értelmiségi csoportok aknamunkájának eredménye stb. Fókuszváltásában beszédes, hogy ugyanarról a könyvről miképpen nyilatkozik a francia és a magyar közönség számára készült művében: az 1919 utáni magyar emigráció egyes műveinek értékelése az, ahol a két téma érintkezik. Így Diner-Dénes József *La Hongrie. Oligarchie, nation, peuple* (Párizs, 1927) című könyve a francia összefoglalóban jobbára semleges említéseket kapott, az 1937-es cikkben a kontextus már egyértelműen elítélő.[53] Baráth a szövegben skrupulusmentesen használta az „oláh", „tót" megnevezéseket, amit egy francia nyelvű összefoglalóban aligha tehetett volna meg. Ezzel is jelezve, hogy komolyan gondolja régi tézisét a magyar és a francia történeti piac inkompatibilitásáról: láthatóan nem tartott hátránytól a

52 OSZKK Fond 7/109. 1. sz. Baráth Tibor Szekfű Gyulának. Párizs, 1934. május 24.
53 Ld. *Baráth T.*: A dunai táj i. m. (48. jz.) 208., 210–211.

tanulmány közlése miatt. Mivel azonban tisztában volt a Magyarországon leírtak súlyával, határozottan elzárkózott attól, hogy a tanulmányt vagy annak kivonatát franciául is közreadja.[54]

Búcsú Párizstól

A *Századok*-beli írás megjelenésének időpontjában már vizsgálat zajlott ellene a Párizsi Magyar Tanulmányi Központban, részben a párizsi magyar követség munkatársainak közreműködésével. Baráth 18 oldalas válasziratot szerkesztett Molnos igazgató állításaira, amelyben cáfolta az őt hanyag munkavégzéssel, a történeti munkásságában hazafiatlansággal és a Párizsi Magyar Diákegyesületben gondatlansággal vádoló főnökét, sőt ellentámadásba is lendült. Molnosnak felrótta felületes munkafegyelmét, személyzeti politikájának következetlenségeit, a kollégáival szembeni állítólagos illojalitását, sőt darabos modorát is. Viszonyuk megromlását 1933 őszére datálta, és nem riadt vissza az inszinuációtól sem, amikor álláspontját kellett megvédeni. Nemcsak megemlítette, hogy a Magyarországon az egyetemekről kommunista szervezkedésben való részvétel miatt kizárt Mód Péter „titkár" lehet a Központban és bizalmas természetű feladatok vannak rábízva, de megjegyezte azt is, hogy „mióta ő intézeti »titkár« lett, azóta a helybeli kommunista sajtó, mely korábban M. L.-ot különös szeretettel támadta, egy rossz szót sem szól róla".[55] Molnost ezenfelül „ottomán deszpotizmussal" vádolta, utalt Molnos frontszolgálatból származó „ideggyengeségére", sőt irodalmi ízlésének fogyatékosságait is felrótta: „irodalmi kritikájára jellemző, hogy Mécs Lászlót tartja a legnagyobb magyar költőnek […] ugyanakkor, amikor Babits Mihály és Áprily Lajos még életben van" – osztotta meg a maga értékrendjét válaszirata olvasóival.[56] Védekezésében többször felbukkant az a tény, hogy Molnos nem védte meg őt a „feljelentésekkel" szemben, sőt azok létének hírét maga terjesztette Budapesten, ami félreérthetetlenül utal arra, hogy léteztek ilyen feljelentések, amelyeknek azonban az intézeti dokumentációban nincs nyoma.

Kiutat az jelenthetett volna neki, ha történeti kutatásokkal foglalkozó Párizsi Magyar Kultúrintézetet hoztak volna létre számára.[57] Domanovszky kezdetben érzékelhetően támogatta a tervet. Ezzel az elképzeléssel párhuzamosan erősödött meg a sorbonne-i kinevezés ideája 1937 őszén–1938 tavaszán, ezek a törekvései azonban gyengítették is egymást. Eckhardt a vele szövetségben lévő Molnos mellett Aurélien Sauvageot-t, a Langues O' magyar tanszékének vezetőjét is mozgósította Baráth intézetterve ellen. Ahogy láthattuk, nem habozott a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ba sem kritikát írni, és hadjáratával egészen Szily Kálmán VKM-államtitkárig ment, aki előtt kijelentette, hogy Baráth történelemszemlélete nem alkalmas

54 OSZKK Fond 1/201. 2162. sz. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1938. március 24.
55 MTAKK Ms 4523/151. Baráth Tibor válaszirata Molnos Lipót vádjaira. Párizs, 1937. január 7. oldalszám nélkül, 37. jz.
56 Uo. 47. jz.
57 MTAKK Ms 4180/39. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1937. október 5.

a magyar történetírás külföldi képviseletére, különösen úgy nem, hogy a turbulens ifjú történésznek a Sorbonne van kilátásba helyezve, ezért kinevezése éppenséggel fölösleges is.[58] 1938 tavaszán néhány hónap leforgása alatt kiderült, hogy mindkét terve kudarcot vallott: Jacques Ancel jóval esélyesebbnek tűnt a sorbonne-i katedrára (amit végül meg is kapott), és Eckhardtnak és barátainak a támadása is sikerrel járt: Baráth maga is kész tényként kezelte a tanulmányi központból való távozását is.[59] Ezt jelezte az is, hogy megpróbálta elérni: kilépése után tovább használhassa a könyvtárt, mert tartott tőle, hogy Molnos igazgató azt lehetetlenné teszi számára.[60] Felmentésére valószínűleg azért nem került sor, mert Budapesten nem akarták veszélyeztetni az ország sikeres részvételét a CISH zürichi kongresszusán. Levelei tanúsága szerint ősszel még táplált bizonyos reményeket azzal kapcsolatban, hogy a nemzetközi szervezetben előrébb léphet főtitkárhelyettesnek. Az év végére már elég reményvesztettnek tűnt, bár a tanulmányi központban meg tudott kapaszkodni:

> „M. L. idegbaja fokozódik, s ennek következtében a »rendszer« mind elviselhetetlenebbé válik. […] Most már én is azzal a gondolattal foglalkozom, hogy ha a helyzet nyárig nem változik meg, hazahelyeztetésemet fogom kérni, bár teljesen tudatában vagyok annak, hogy ezzel mit veszíthetek."[61]

Bár az áldozathozatal, a saját veszteség hangsúlyozása hazafelé folytatott kommunikációjának folyamatosan része volt, ezúttal valószínűleg komolyan gondolta a leírtakat. A mindinkább élesedő francia bel- és külpolitikai helyzetben, ahol állandóan feje fölött lebegett a kiutasítás, és saját egzisztenciális tervei sorra hajótörést szenvedtek, komolyan el kellett gondolkodnia jövőjén. Immár nemcsak magáért felelt, hanem családjáért is: 1935-ben Párizsban fia született. Két héttel a hazahelyezést fontolgató levele megírása után hosszú időre ágynak esett.[62] Sárgaságot kapott, majd – saját leírása szerint – máj- és gyomorhurutot. Nagyon legyengült és lefogyott, ilyen körülmények között kérelmezte hazatérését.[63] Vízumkérelmét azonban még látszólag azzal a szándékkal adta be, hogy visszatér Franciaországba.[64] A vízumot megkapta, időközben azonban a francia biztonsági

58 Erről az intervencióról, valószínűleg magától az államtitkártól vagy Nagy Iványtól, a VKM külföldi kulturális kapcsolatokkal megbízott miniszteri tanácsosától, a Párizsi Magyar Diákegyesület volt elnökétől és a Baráth által szerkesztett évfordulós kötet szerzőjétől az érintett is tudomást szerzett: MTAKK Ms 4253/173. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1937. december 29.

59 MTAKK Ms 4180/42. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1938. február 10., ill. MTAKK Ms 4253/175. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1938. március 4.

60 MTAKK Ms 4180/42. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1938. február 10.: „utolsó kívánságom csak az volna, adjon utasítást a VKM a központnak, hogy feladataim eredményes ellátása céljából a könyvtárt a legnagyobb szabadsággal bocsássa rendelkezésemre. Tartok attól, hogy esetleg ezen a téren erős megszorításban lesz részem, mihelyt az intézettől eltávozom."

61 MTAKK Ms 4180/45. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1939. február 1.

62 Az orvosi igazolást ld. AN 19940434/75, art. 5986. Párizs, 1939. május 8.

63 Betegségéről Domanovszkynak is írt: MTAKK Ms 4523/186. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1939. április 16.

64 AN 19940434/75, art. 5986. Kézzel írt vízumkérelem. Párizs, 1939. május 19.

szolgálat, a Sûreté sem tétlenkedett: mivel úgy ítélték meg, hogy Baráth „hitlerista eszméket terjeszt" és a „magyar követség ügynöke", újabb információkat igyekeztek szerezni róla. Ennek az lett az eredménye, hogy az 1933-as határozatot immár végérvényesnek tekintették, és 1939. július 20-án az ekkor már távol lévő Baráthot kiutasították az országból. Az elutazás előkészületei azonban azt mutatták: Baráth maga is tisztában lehetett vele, hogy távozása, legalábbis a magyar tanulmányi központból, végleges lesz. Átadta ügykörét, a rá bízott iratokat és elszámolásokat Molnos igazgatónak, aki annak ellenére nem engedett a személyes átadás-átvételből, hogy beosztottja levélben jelezte neki: fizikailag gyengének tartja magát a személyes találkozóra.[65] Május végén tehát hazatért Magyarországra, és nem sokkal később munkába állt a Magyar Nemzeti Múzeumban. Párizsi életének lezárásaként, egy évvel később, 1940 nyarán a kultuszminisztérium még 1856 pengőt utalt át számára „hivatalból történt áthelyezésével kapcsolatosan felmerült költségeinek fedezésére", amit azonban a Párizsi Magyar Tanulmányi Központ költségvetéséből vontak le.[66]

Mire hazaért, a magyar történettudomány nagyjaihoz írott levelei elapadtak: nem írt többet Szekfűnek, Mályusznak, Lukinichnak, se a befolyásos Balogh Józsefnek (Mályusszal és Lukinichcsal kapcsolata kolozsvári egyetemi tanárként támadt fel néhány udvariassági formula erejéig, ám Lukinichnak írott válaszából már nem nehéz kihallani a budapesti professzor távolodását és a neheztelés hangsúlyait), a korábban megnyerni kívánt Hómanról 1943-ban már elég rossz véleménye volt. Mályusz magyar történettudományról írott művét így nyugtázta:

> „Kedves Barátom! Folyó hó 5-én kaptam kézhez a magyar történettudomány szomorú helyzetét nagyszerű elmeéllel feltáró művedet. Hát bizony gondolkodóba kellene, hogy ejtse ez a tableau mindazokat, akik a sors kegyéből immár 10–15 esztendeje állnak nagy intézményeink élén, de legfőképpen H. B. [Hóman Bálint] barátunkat. Az ember bármely szektorát nézi a mai magyar életnek, mindenütt ugyanazt a benyomást nyeri: valóban egy újabb ancien régime utolsó hónapjait éljük."[67]

Bár korosztálya néhány történészére (Komoróczy György, Komjáthy [Kring] Miklós, Jánossy Dénes vagy az erdélyi Mikó Imre) barátjaként hivatkozott, egyazon középiskolába jártak vagy a Collegiumban voltak barátai, de Komoróczy kivételével többségükről nem tudni, milyen mélységű kapcsolata volt velük. Bécsbe küldött, hálálkodó leveleinek címzettje, Angyal Dávid a negyvenes években a Baráthot övező viták kapcsán nem feltétlenül pozitív tartalmú iróniával „ifjú óriás-

65 MNL OL K 757 3. cs. 2/1. t. 1928–1938, Személyzeti ügyek, kinevezések és jegyzőkönyvek. Baráth Tibor Molnos Lipótnak. Párizs, 1939. május 11., ill. Molnos Lipót Baráth Tibornak. Párizs, 1939. május 13.

66 Uo. Költségvetések, 1928–1938, 1938–1939. Utalványozás dr. Baráth Tibor részére.

67 MTAKK Ms 6398/317. Baráth Tibor Mályusz Elemérnek. Kolozsvár, 1943. január 12. (aláhúzás az eredetiben).

nak" aposztrofálta őt.[68] Ez azonban korántsem jelentett számára elmagányosodást: Domanovszky és a minisztériumi pártfogók ott álltak mögötte, a párizsi évtized bizonyos ismertséget és magabiztosságot hozott számára. Ha a levelekből, jelentésekből, iratokból elénk táruló képet nézzük róla: egy erős ambícióktól fűtött, a magyar történettudomány megváltására készülő alakot látunk, aki aktuális helyzetéből (franciaországi tartózkodásából) kiindulva, mestere bátorítását maga mögött tudva magától értetődően a francia tudomány felől bírálja a honi történetírás meghatározó áramlatát, a szellemtörténetit.

Hogy az alapvetően németellenes szerző[69] miképpen fordult át nemzetiszocialistába, majd nemzeti-ezoterikusba? A fordulatot az emberi motívumokon túl (sértettség, frusztrált ambíciók, az 1942–1943-as nagy *Századok*-vitát[70] megelőlegező Eckhardt-kritika a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ban, amit Baráth Sorbonne-ra vonatkozó reményeinek meghiúsításaként élt meg) három ponton lehet felfedezni. Egyrészt tér és nemzet szoros egymás mellé rendelése – nyilván földrajzi stúdiumai nyomán – már korai tanulmányaiban is jelen van, nem volt idegen a francia, majd (nyilván másképpen) a német geopolitikai iskolától sem. (A francia geopolitikai iskola egyik előfutára egyébként épp Jacques Ancel volt, a riválisa a sorbonne-i katedráért folytatott versenyfutásban.) Másrészt a honi viszonyok reformjának igénye, a modernizációnak mint *conditio sine qua non*nak a beállítása: gondolkodásban, terminológiában és eszmerendszerben a harmincas években jelenthette a francia tudományos paradigmák igenlését a magyar történetírás megújításában, míg a negyvenes években éppenséggel a német nemzetiszocializmus terminológiájának követését. Harmadrészt a tudományos öncélúság kezdettől való elvetése és az állami céloknak, akaratnak – a szomszédállamokkal való versengésnek – való megfeleltetése pedig a negyvenes évek Baráth-cikkeiben felbukkanó „irányított tudományosságot" előlegezte meg.[71] E tekintetben viszonylag keveset számított az egykori Eötvös-kollégista, Horváth János-tanítvány történész Babits vagy Áprily iránti elkötelezettsége, népi-plebejus, bajcsy-zsilinszkyánus politikai szimpátiája, vagy a korban egyáltalán nem egyedülálló szelektív, bár az átlagnál kétségkívül virulensebb antiszemitizmusa. A modernitás radikális igenlése, a tér és nemzet egymásrautaltsága és a tudomány állami, nemzetpolitikai irányú célkijelölésének hármassága rajzolja meg Baráth Tibor eszmei arcélét a harmincas évektől kezdve. A párizsi évek, így vagy úgy, mindhárom érzékenységét erősítették és fordították őt a szélsőjobboldaliság felé.

68 „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen." Angyal Dávid naplófeljegyzései. Közread. Schweitzer Gábor. Századok 135. (2001) 715.

69 „E dolgozatok, főként a kritikai értekezés, célja az, hogy bebizonyítsam a tarthatatlanságát és veszedelmes voltát az egyoldalúan német irányzatnak, amely valósággal átfűti a szellemtörténészeket" – írta egyik meg nem valósult tanulmányterve kapcsán. MTAKK Ms 4180/34. Baráth Tibor Domanovszky Sándornak. Párizs, 1933. február 23.

70 Erről legutóbb ld.: *Pál Lajos*: Egy folyóirat a történészviták kereszttüzében: Századok (1931–1943). Századok 149. (2015) 71–79.

71 *Paksa R.*: i. m. (1. jz.) 74–75.

BALÁZS ABLONCZY

ON THE TUMBLEWEED

THE PARIS YEARS OF TIBOR BARÁTH (1930–1939)

Tibor Baráth (1906–1992) is an oft-cited yet rarely analysed figure of Hungarian historical scholarship. His importance from the perspective of Hungarian historiography resides in the fact that, although an alumnus of the best educational institutions, as a university professor at Kolozsvár (1940–1944) he turned decisively towards national socialism, and after his emigration to France and then to Canada, he propagated ezoterical ideas of ancient Hungarian history. The present study explores the ideas that influenced Baráth during his almost ten-year-long sojourn at Paris, and the ways in which the thinking of a man who had originally disliked the Germans took a radical shift. It also examines the works written during the Paris years, the personal network Baráth created around himself, and the program he aimed to accomplish then. While the number of his works was not in keeping with his ambitions, Baráth maintained correspondance with a number of renowned Hungarian historians, and functioned as a permanent fellow of the Comité International des Sciences Historiques. On the basis of Hungarian and French archival and other unpublished material, the study reveals the constant features of Baráth's thinking (the modernization of Hungarian historical scholarship, the use of history as propaganda, the close interrelation betwen state and geographical space), which had been present since the 1930s, and, fuelled by the disillusionment and successive attacks against Baráth, gradually drove the historian of wounded ambitions towards the Hungarian national socialists.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Műhelyek, pályák, módszerek

Szempontok a két világháború közötti falukutatók vizsgálatához

A közelmúltban jelent meg Bartha Ákosnak az 1931 és 1951 között működő sárospataki faluszemináriumot működését bemutató kötete.[1] Tekintve hogy a pataki törekvésekről s az ezekkel szétválaszthatatlanul egybeforrott Újszászy Kálmán munkásságáról mindeddig nem született monografikus igényű feldolgozás, örömmel vettem kézbe a könyvet, amely megtörte a falukutató mozgalom vidéki műhelyei körüli csendet. Bartha inspiráló kötete azonban több olyan kérdést is felvet, amelyeket tágabb kontextusba helyezve is érdemes megvizsgálni, elvonatkoztatva az általa vizsgált sárospataki faluszemináriumtól. Az úgynevezett népi mozgalmat, s az e csoporttal csak részben közösséget alkotó szociográfusokat és falukutatókat – minden, a mozgalmon belüli, jól dokumentált feszültség ellenére – leggyakrabban közös platformon álló csoportként szokás megjeleníteni. A megoldatlan földkérdés, a majdani, de körvonalaiban már látszó demográfiai válság, az elcsatolt nemzetrészek sorsa mint paraszt- és nemzetsors, továbbá a vidéki társadalom emancipációjától elzárkózó középosztályokkal és az elitekkel szemben megfogalmazott kritika kétségkívül olyan elemek, amelyek egyöntetűen visszaköszönnek valamennyiük munkásságában. A kutatói-írói célok, a vizsgált problémákhoz választott módszerek és a világképek különbségei mindazonáltal szét is tördelik e vélelmezett egységet. Az újabb szakirodalom ennek ellenére – a szociografikus érdeklődést megkérdőjelezhetetlenül egy generációsan is meghatározott csoport törekvéseihez társítva – továbbra is az eszmetörténetként felfogott népiség és az egyéni életművek mentén közelít a problémához. Bartha könyve is rávilágít arra, hogy a műhelyek kérdése eleddig vagy elsikkadt, vagy épp csak említésre került,[2] jóllehet az elmúlt évtizedekben megjelent memoárokban és az egykori szereplőkkel készített

1 *Bartha Ákos:* Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai. Hernád Tiszáninneni Református Kiadó, Sárospatak, 2013.

2 Vö. *Bognár Bulcsu*: Erdei Ferenc szociológiája. Loisir, Bp., 2010.; *Uő*: Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről. Loisir, Bp., 2011.; *Papp István*: A magyar népi mozgalom története. 1920–1990. Jaffa, Bp., 2012. A Bethlen Gábor Kör, majd az ebből kinőtt Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma szerepét vizsgálta Lengyel András több tanulmányában, s szintén Szegedhez kapcsolódóan úttörő munkának ígérkezik Lencsés Gyulának az SZFMK egykori tagjai által szervezett 1937-es dudari falukutatásról írott, megjelenés előtt álló monográfiája. *Lengyel András*: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumáról; Illyés és a Szegedi Fiatalok; Féja Géza és a Szegedi Fiatalok. In: *Uő*: Törésvonalak. Tanulmányok az 1919 utáni negyedszázad művelődéstörténetéhez. Tekintet, Bp., 1990. 43–104.;

interjúkban általában szóba került, hogy kinek-kinek mi is volt az a meghatározó szocializációs környezete, ami őt a vidéki társadalom problémáinak feltárása irányába orientálta.[3] Forrásoknak tehát bővében vagyunk, mégis jobbára mindmáig tisztázatlan, hogy 1. miként szerveződtek, kikből rekrutálódtak a két világháború közötti falukutató műhelyek? A nemzedéki összetartozáson túl melyek voltak a műhelyszerű működést elősegítő egyéb tényezők? 2. A tudományos/politikai elit két reprezentáns alakja, Sík Sándor és Teleki Pál által vezetett magyarországi cserkészmozgalom mennyiben kínált védőburkot a Horthy-kor társadalmi és gazdasági rendjét feszegető falukutatói érdeklődéshez? 3. Miként magyarázható, hogy a jobbára közös célok ellenére – különösen 1945 után – politikailag a legkülönfélébb irányokban tájékozódtak a falukutatók? 4. Végül: mi is a falukutatás, s miként viszonyul a szociográfiához? Paraszti emancipációt sürgető ifjúsági mozgalom vagy vidékfókuszú társadalomtudomány?

Nem áll módomban e kérdések megválaszolása, arra azonban törekszem, hogy – a Bartha-féle problematikát szem előtt tartva – legalább röviden reflektáljak ezekre.

A politikai szocializáció műhelyei

A falukutató mozgalom reprezentáns alakjainak életrajzaiban, memoárjaiban meghatározó momentum az ifjúkori politikai szocializációnak intézményes keretet adó egyházak által fenntartott kollégiumi vagy népfőiskolai lét, illetve az egyházi beágyazottságú ifjúsági szervezetekben való tagság (a teljesség igénye nélkül lásd Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Fodor Ferenc, Gunda Béla, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Mikó Imre, Venczel József, Bözödi György). Mindez rávilágít a felekezeti mező és a szocializációs háttérül szolgáló intézményi keret megjelenítette értékrend vizsgálatának fontosságára, amelyben az egyéni sorstapasztalatok falukutatói, s általában: népi értelmiségi szereppé erősödhettek. Ez a felismerés ugyan nem új, a kutatói érdeklődés azonban mindeddig a későbbi Nékosz-bázisként szolgáló Bolyai-, majd Györffy-kollégiumra koncentrált, a párhuzamos kezdeményezéseknek jobbára csak a feltérképezése történt meg.[4]

Lencsés Gyula: Dudar angol szemmel. Az Institute of Sociology 1937-es magyarországi falukutatásának története és dokumentációja. (Kézirat.)

3 A citálható tételek bősége miatt csak a források típusaira utalok röviden. Elsőként a korabeli programadó, helyzetértékelő írások csoportját emelem ki. Másrészt az elmúlt fél évszázadban – elsősorban a baloldali tradícióba illeszthető szerzők tollából – rengeteg memoár jelent meg, amit szerencsés módon egészít ki az emigrációban született visszaemlékezések sora. Ide kell sorolnom a két világháború között a húsz- és harmincévesek nemzedékéhez tartozókkal később készített interjúkat is, végül a személyi hagyatékok eleddig alig feltárt vagy éppen lappangó iratainak körét.

4 A hatalmasra duzzadt Bolyai/Györffy-kollégium- és Nékosz-irodalom szétfeszíti a lábjegyzet kínálta kereteket. A fővároscentrikus hagyományba illeszkedő összegzésként újabban ld. *Papp István*: A népi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet? Napvilág, Bp., 2008. (Politikatörténeti Füzetek 26.) A meghatározó protestáns népfőiskolai hálózat kataszterét – benne Sárospatakkal – rövid történeti áttekintéssel ld. *Kovács Bálint*: Protestáns népfőiskolai mozgalom Magyarországon (1936–1948). Magyar Népfőiskolai Társaság–Püski, Bp., 1994.

Vélhetően az erőteljes egyházi szálakkal magyarázható, hogy a műhelyek problémája eleddig nem kapott jelentőségéhez méltó figyelmet. A marxista és az általa évtizedeken át kisajátított „haladó" hagyománnyal nehezen fért össze, hogy az egyházi kötődések mind az egyének, mind a műhelyek esetében súlyuknak megfelelő teret kapjanak. Bár részleteiben sokat tudunk róluk, műhelyként mindmáig feldolgozatlan maradt a Fiatal Magyarság, a Pro Christo Diákok Háza, a Bethlen Gábor Kör, de az Erdélyi Fiatalok működése is. Sárospatakról e tekintetben még kevesebbet tudhattunk. A hosszú életű Újszászy Kálmán legendássá nemesedett alakja ugyan önmagában is hidat képezett a háború előtti és a rendszerváltozás utáni időszak között, de ettől még az alapkutatások hiányoztak. Jóllehet a háború előtti szemleirodalom, ha nem is súlyának megfelelően kezelve, de a kortárs műhelyek között számon tartotta a pataki faluszemináriumot,[5] az 1960-as évektől újra engedélyezett társadalomtudományos gondolkodás már alig reflektált a Patakon elvégzett munkára.[6] A történeti irodalomban Salamon Konrád jellemezte elsőként jelentőségéhez mérten a falukutatás és az egyházi – köztük a sárospataki – műhelyek kapcsolatát: „Az első népfőiskola a népi-falukutató mozgalom hatására alakult sárospataki faluszemináriumból fejlődött ki, de a népfőiskolai mozgalom országossá válása csak úgy valósulhatott meg, hogy a református és katolikus ifjúsági szervezetek az ügy szolgálatába álltak."[7] A sárospataki műhely fontosságára azután Orosz István írásban is megjelent előadása[8] hívta fel a figyelmet, ez azonban nem kisebbíti Bartha könyvének jelentőségét, tudniillik hogy általa az első műhelyrekonstrukció készült végre el.

---

5 Ld. *n. n.*: A sárospataki Főiskola Faluszemináriuma. In: Honismeret könyve. Szerk. Bodor Antal. Magyar Társaság Falukutató Intézete, Bp., 1935. 149–151.; *Szabó Zoltán*: A magyar ifjúság mozgalmai. [1935.] In: Válasz 1934–1938. Szerk. Széchenyi Ágnes. Magvető, Bp., 1986. 230–247., különösen 241.; *Dr. Kertész János*: Magyar szociográfia. Tömörkény Irodalmi Kör, Bp., 1943. 40. Rézler Gyula közismert áttekintése ugyanakkor nem említi meg Újszászy műhelyét. *Rézler Gyula*: Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben. Faust, Bp., [1941., ill. 1943.]

6 A falukutatókat és szociográfusokat elsősorban a néprajz és a szociológia tartja számon a szellemi elődök sorában. Markáns különbség mutatkozik azonban abban, hogy míg az etnográfusok módszeresen feltérképezték és – mint társadalomnéprajzi törekvéseket – integrálták a harmincas évek eredményeit, addig a szociológia a legutóbbi időkig jobbára csak a progresszívnak tekintett hagyományba illeszthető életművekre fókuszált. Vö. *Kósa László*: A magyar néprajz tudománytörténete. Gondolat, Bp., 1989. 198–240.; *Sárkány Mihály*: A társadalomnéprajz kibontakozása. In: Magyar néprajz VIII. Társadalom. Szerk. Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós. Akadémiai, Bp., 2000., különösen 45–50. Az eszmetörténeti megközelítés első szintézise ellenben nem tesz említést Újszászy Kálmán és a református teológus Szabó Zoltán munkásságáról. Vö. *Borbándi Gyula*: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. Püski, New York, 1983. Némedi Dénes a patakiak működését néhány – meglehetősen sommás – mondattal jellemzi, míg újabban Bognár Bulcsu is csak a magyar szociológiatörténetben már kanonizált szerzők munkásságára koncentrál. Vö. *Némedi Dénes*: A népi szociográfia 1930–1938. Gondolat, Bp., 1985., különösen 61–62., ill. *Bognár B.*: Népi szociográfia i. m. (2. jz.).

7 *Salamon Konrád*: A harmadik út kísérlete. Eötvös, Bp., 1989. 101.

8 *Orosz István:* A debreceni és sárospataki falukutatás. In: A falukutatás fénykora. Szerk. Pölöskei Ferenc. OPKM, Bp., 2002. 137–144., különösen 140–142.

A cserkészet szerepe

A kötetben hangsúlyos szál a pataki cserkészet története, a cserkészet volt ugyanis az az intézményi keret, amely integrálta a formális iskolai képzésbe nem illeszthető falukutatói, népnevelői, szociális munkás tevékenységeket. A cserkészet esetében azonban jóval többről volt szó, mint pusztán lelkes fiatalok szabadidejét megszervező tanáremberek passziójáról. Ennek alátámasztására két nem pataki vonatkozású cserkész ars poeticaként is tekinthető vallomásából idézek. 1934-ben Szabó Zoltán szociográfusi programadó írásában így fogalmaz: „úgy hisszük, ez a [szociográfusi] megismerési munka az egyedüli pozitív és tiszta politika, mellyel a fiatalság nem szennyezi be a kezét és egyedül ez az a munka, mely politikai vonalon összefér a cserkészszellemmel. […] A cél, a végső cél egy olyan generáció nevelése, mely állandóan ott tartja kezét a szociális állapot ütőerén.”[9]

Kovács Imre pedig a Táj- és Népkutató Intézet 1938. őszi kiállításának Teleki általi bezárását követően így reagál: „Miniszter Úr Kemsét említette a parlamentben, mint az igazi, a célnak megfelelő falukutatás példáját. […] Az első kollektív falukutatás volt Magyarországon és mint öregcserkészek mentünk le ebbe a kis ormánsági egykés községbe. A cserkészruha kötelezett. Mi a cserkészetből egy nagyon terhes és súlyos törvénnyel léptünk ki az életbe: a cserkész feltétlenül és minden körülmények között igazat mond. […] A cserkésznek igazat kell mondani a politikai, gazdasági, szociális és társadalmi kérdésekben is. Hiszen Nagyméltóságod azért szervezte meg a cserkészférfiak mozgalmi egyesületét, a Fiatal Magyarság Szövetségét, mert nagyon jól tudta, hogy a cserkészeten felnőtt férfiak egyetlen politikai pártban sem éreznék jól magukat: azoknak külön »párt« kell.”[10]

A magyarországi cserkészet élén álló konvertita családi hátterű irodalomtudós piarista rendfőnök és az erdélyi arisztokrata földrajztudós – aki ráadásul 1924-ben megalapította a Szociográfiai Intézetet – személyükben egy olyan, valláserkölcsi alapon álló, a társadalmi integrációt nemzeti keretek között képviselő szervezetet jelenítettek meg, amely hozzásegíthetett a harmincas évekre mind markánsabb felekezeti törésvonalak meghaladásához is. De a cserkészetnek ez az első látásra véltnél jóval jelentősebb hatása[11] csak az egyik olyan faktor, amely további beható vizsgálatra érdemes.

---

9 *Szabó Zoltán*: Társadalomkutatás. [1934.] In: A régi szociográfia. Dokumentumok 1934–1940. Szerk. Némedi Dénes. Népművelési Intézet, Bp., 1984. 24–25.

10 *Kovács Imre*: A magyar falukutatás zárófejezete. Korunk (14.) (1939) 2. sz. 155–156. A kemsei kutatást mint cserkészprojektet Kovács részletesen is felidézi. A cserkész-falukutatásra Kemse kapcsán ld. *Uő*: A Márciusi Front. Magyar Öregdiák Szövetség–Bessenyei György Kör, New Brunswick, 1980. (Tanúk – Korukról) 33–35. Erdeivel kapcsolatban ugyan nincs forrásunk arról, hogy közelebbi kapcsolatban állt volna a cserkészettel, mégis megakadt a szemem Féja rá emlékező írásának néhány során: „Ama nehéz esztendőkről is közölt néhány szót életének egyik legnagyobb válságának idején: »Tudod, mi tartott meg akkoriban? Az, hogy sohasem mulasztottam el a napi jó cselekedetet.«” *Féja Géza*: Csillaghullás. Erdei Ferenc emlékezete. [1971.] In: *Uő*: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp., 1978. 422.

11 Későbbi pályája fényében például nem feltétlen társítanánk Boldizsár Iván személyéhez a következő sorokat: „Fiatalkorom atyai barátja, második apám, Sík Sándor volt, előbb tanárom a piaris-

A politikai orientációk komplexitása

A falukutatók hazai recepciója – amennyiben e személyekre csoportként tekint – nem igazán tud mit kezdeni változatos, személyes kapcsolatokban is megnyilvánuló politikai orientációjukkal. Nem egy pálya kapcsán beleütközünk a pálfordulás fogalmába is, a különböző irányokba történő „tolódásokba". Nem vitatva, hogy az életkorral a felgyülemlett tapasztalatok hatására változhat az ember értékrendje, meglátásom szerint félreértésekre ad okot, hogy szinte automatikusan csak egy baloldali–jobboldali politikai értéktengelyen igyekszünk e szereplőket elhelyezni. Ezzel szemben egy többdimenziós, univerzálisan használható értékmátrix esélyt kínálhat az első látásra nehezen értelmezhető politikai mozgások megértésére. Javaslatom szerint amennyiben három tengely mentén, 1. az államhoz, 2. a piachoz és 3. a közösséghez való viszony alapján igyekszünk megérteni a harmincas években meghatározó tájékozódási pontokat, úgy közelebb jutunk a falukutatók politikai értékorientációinak, illetve az ezen belüli mozgások megértéséhez (*1. ábra*). Az ábrával azt kívánom érzékeltetni, hogy akár egy személy közéleti megnyilatkozásaiban mutatkozó látszólagos ellentmondások, akár a történészi gyakorlatban egymáshoz képest távolra helyezett személyek közötti kapcsolatok nem feltétlenül megmagyarázhatatlan, filológiailag alig kibogozható jelenségek, sokkal inkább az előbbi értéktengelyek kijelölte mátrixban előállt találkozási mezők.

Mint alapdimenziót ábrázolom a felekezeti mezőt, a felszínen kevéssé domináns, a háttérben azonban annál nagyobb jelentőségű egyházrendi hovatartozást.[12] (Utóbbi alatt – Tóth Zoltán nyomán – azt értem, hogy miként a rendiség társadalmi kategóriái tovább éltek – a rendi korszakban formálisan, majd mint értékhagyomány a polgári kor mindennapi distinkcióiban –, úgy a protestáns, illetve izraelita felekezeti kötődés az össztársadalmi presztízsskálán nemcsak a felekezetiség, hanem az

táknál, azután manuductorom, kézvezetőm az irodalomban, azokban a legfogékonyabb fiatal években. Egyik-másik mondását újra meg újra hallom magamban. Az egyik az, hogy »ez a világ nem az én világom, újat akarunk helyette teremteni«, a másik pedig egy mondat, valóságos jelszava: »Emberebb embert és magyarabb magyart akarunk«." Faragó Vilmos interjúja Boldizsár Ivánnal. [1977. 11. 20.] In: Válaszolni nehezebb. Írók a képernyőn. Szerk. Bihari Sándor. RTV-Minerva, Bp., 1980. 361. A cserkészszál Weis István *A mai magyar társadalom* című könyvének előszavában is előkerül: „Ez a könyv minden rendű, hivatású és társadalmi állású olvasóhoz szól. […] Különösen várja ezt a szerző azoktól az olvasóktól, akik a magyar ifjúsághoz tartoznak és akiknek cserkész és levente szervezeteiben a magyar jövő zálogát üdvözöljük." *Weis István*: A mai magyar társadalom. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1930. 8–9.

12 Ennek jelentőségére Tóth Zoltán alapvető tanulmányai hívják fel a figyelmet. *Tóth Zoltán*: A rendi norma és a „keresztyén polgáriasodás". Társadalomtörténeti esszé. Századvég (1991) 2–3. sz. 75–130.; *Uő*: A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásairól. In: Rendiség és polgárosodás. Szerk. Tóth András. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp., 1991. (Előadások a polgárosodásról 1.) 13–25.; *Uő*: A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás. In: Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Orosz István–Für Lajos–Romány Pál. Mezőgazda Kiadó, Bp., 1996. 141–172.; *Uő*: „A magyar középosztály megteremtése". Századvég 7. (1998) 46–72.; *Uő*: Távlati kép a történelmi parasztságról. In: Magyar Néprajz VIII. i. m. (6. jz.) 67–116.

1. ábra. Politikai értéksíkok mint individuális identitáselemek

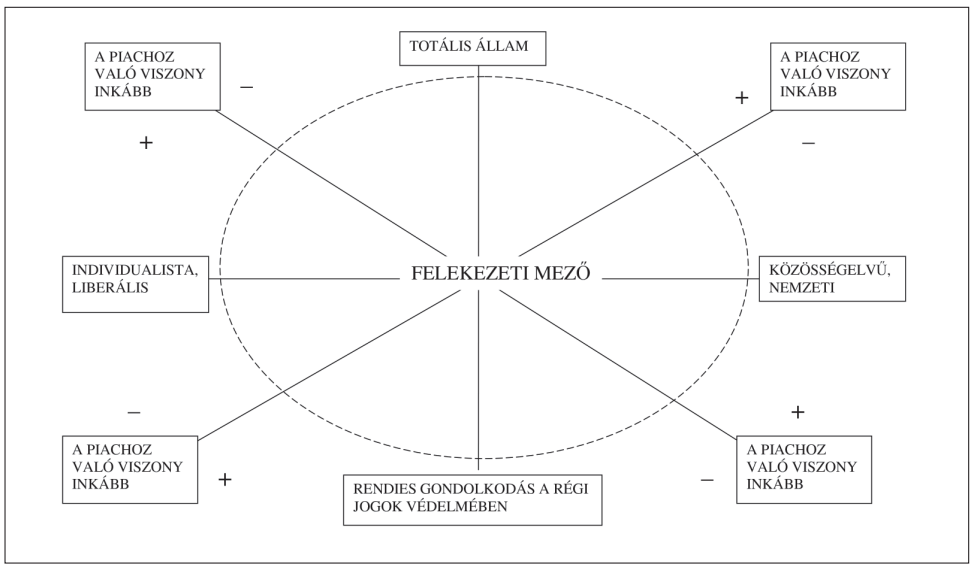

egyéni státus szempontjából is másodrangúságot jelentett az államegyházi pozíciójú katolicizmushoz képest.) Az egyéni gondolatokban és tettekben feltárható a szűkebb, felekezetileg is meghatározott közösség értékrendje, sorstapasztalata. A népi mozgalomban elkötelezett személyek körében feltűnő a reformátusok erőteljes jelenléte. E szubjektív tapasztalást újabb vizsgálat is megerősíti: a további prozopográfiai kutatásokhoz is rendelkezésre áll a népi mozgalom 376 életrajzot számláló almanachja, amely lehetőség szerint feltünteti a felekezeti hovatartozásra vonatkozó adatokat is.[13] Így tudható, hogy a felekezetét tekintve ismert 300 személy közül 147 fő református, ami – tekintve a reformátusoknak a két világháború közötti 21 százalékos arányát az összlakosságon belül – hozzávetőleg két és félszeres felülreprezentáltságot jelent, míg a római katolikusok 108 főnyi csoportja a magyar társadalomban képviselt 64 százalékos súlyukhoz képest itt közel 50 százalékos alulreprezentáltságot mutat.[14] Kiindulópont tehát az elsődleges családi, majd iskolai szocializációs keretet jelentő felekezeti mező, amely az egyetemi évekig meghatározó jelentőségű. A politikai ideológiák erre az értékalapra rétegződnek, oly módon, hogy az államhoz való viszonyt megjelenítő tengely egyik végpontja a régi, szerzett jogok védelmével jellemezhető rendies gondolkodás, míg a másik a két világháború között előretörő állami beavatkozás gondolata, végpontként a totális állam víziójával. A harmincas évek sajátossága, hogy miközben Trianon még inkább láthatóvá tette a magyar társadalomszervezeti örökségnek a modern korhoz kevéssé adaptálható elemeit, az akkor színre lépő, erőteljes állami szerepvállalást szorgalmazó ideológiák közül még egyik sem diszkreditálódott végérvényesen. Miközben a piac önszabályozó képességébe vetett hit a

13 *Benkő Péter*: A magyar népi mozgalom almanachja, 1932–1962. Deák, Bp., 1996.
14 Uo. 9.

világválság hatására az egész világon csökkent, a piac állami beavatkozás általi megregulázását (kikapcsolását) célzó politikák megerősödtek. Az 1930-as években egymás mellett élt a szovjet kommunizmus, a német nemzetiszocializmus, az olasz fasizmus és a New Deal keretében újjászervezett amerikai piacgazdaság.[15] A korabeli hazai diskurzusban nagy visszhangot kaptak még a kisantant-államok – nemegyszer a magyar kisebbség rovására végrehajtott – szociális reformjai és a dán demokratikus parasztállam modellje is.[16]

Az állam tengelyt keresztbe metsző, a társadalomképet megjelenítő tengely végpontjai az individualista, liberális felfogás, illetve a közösségben gondolkodó, a saját nemzeti közösséget idealizáló álláspont. E négy, eszmetörténetileg is elkülönülő irányt tovább bontja a piaci verseny szerepének inkább pozitív vagy inkább negatív megítélése (teljes elutasítást a gyakorlatban csak a Szovjetunió produkált, míg a vegytiszta szabad verseny a gazdaságban sehol sem fordult elő, mindig maradt valamennyi tere a közösségi/állami kontrollnak).

Vegyünk két közismert példát! Egyfelől Veres Péter fajelmélettel kacérkodó szocializmusa és piacellenessége, amennyiben egyetlen politikai értéktengelyen igyekszünk ennek helyét kijelölni, meghatározhatatlan. Nincs olyan pont, ami lefedhetné a Veres-jelenséget. Másrészt ott van a Kovács Imre túratársaként is ismert Matolcsy Mátyás és Kovács professzora, gróf Teleki Pál. Amennyiben az általam javasolt mátrixban ábrázoljuk kapcsolatukat, a közöttük lévő távolság már messze nem olyan nagy, mint azt elsőre gondolnánk. Mindhárman bizalmatlanok voltak a piaci önszabályozással szemben, és felfogásukban a társadalom – mint nemzet – megóvandó és alakítható entitást képezett. Lényeges eltérés a társadalomreform mikéntjét s az ennek vezérfonalául szolgáló ideológiát tekintve volt csak közöttük: a szerves fejlődést propagáló, kis lépésekben gondolkodó konzervatív elgondolástól a népi radikális földreformpárti mozgalmon át a nyilas közösségeszméig három, egymással nem kompatibilis utat találunk.

A szociográfia: módszer vagy tudomány?

A falukutatás episztemológiai hátterét már a kortársak részéről is számos kritika érte, elég ha Rézler Gyula, Fodor Ferenc vagy Reitzer Béla megjegyzéseire gondolunk.[17] Nyolc évtized távlatából azonban sokkal inkább az előremutató közös pontok látszanak, mintsem a zömmel húszas éveik elején járó kutatók következet-

15 A gazdaság megszervezésére irányuló új állami politikák modelljeit az alábbi címszavak mentén írhatjuk le: Szovjetunió: tervgazdaság és a magántulajdon felszámolása; USA: New Deal – állami megrendelések a piac dinamizálására; Olaszország: korporációk rendszerébe szervezett társadalom; Németország: fajvédelem és korporáció.

16 Utóbbira ld. *Pogány József*: Dánia a paraszteldorádó. Athenaeum, Bp., 1918.; *Boldizsár Iván*: A gazdag parasztok országa. Franklin, Bp., é. n.; *Hilscher Rezső*: Az északi népfőiskola. Magyar Társadalompolitikai Társaság, Bp., 1941.

17 *Rézler Gy.*: i. m. (5. jz.), különösen 18–30.; *Fodor Ferenc*: A falukutató mozgalom kritikája. Magyar Szemle (1937) 1. sz. 23–33.; *Reitzer Béla:* A szociográfia módszertani problémája.

lenségei. A szociográfiát ma jobbára szépirodalmi elemeket is tudatosan használó társadalomábrázolási műfajként határozzák meg. A két világháború közötti időszakban azonban még más volt e szó jelentése. Hasonlóan a geográfiához és az etnográfiához, amelyek földrajz és néprajz néven is intézményesültek, a szociográfia önálló diszciplínaként, elemző társadalomrajzként kívánta definiálni magát. E felfogásban a szociológia mint törvénytudomány a társadalom működési sajátosságainak univerzálisan érvényes szabályszerűségeit tárja fel, míg a szociográfia konkrét társadalmak vagy közösségek tényleges működését mutatja be.[18] Teleki Pál intézményesítési törekvéseiben, a Magyar Szociográfiai Intézet 1924. évi létrehozásában tehát többről van szó, mint hogy egy másik fogalom alatt igyekezett integrálni a recens társadalomkutatásokat – a forradalmakban baloldali elköteleződését nyíltan kimutató szociológia kiváltására. A szociográfia mint tudomány koncepciója Magyarországon legkésőbb 1913-tól, Rudolf Steinmetz fordításban megjelent cikkét követően vált ismertté: „[a] szociográfia kellőképpen úgy határozható meg, hogy az egy nép minden viszonyának és állapotának bizonyos időpontban minden lehetséges eszközzel való leírása".[19] Érdemes e tanulmány további kulcsgondolataiból is hosszabban idéznünk. Az egyik ilyen a tudományos specializáció problémáját tárgyalja. A modern tudomány szakosodik, ez nem kérdés Steinmetz számára sem, ugyanakkor jól érzékeli az abból fakadó kihívást, hogy az egyre szűkülő szakterületek jelensége a gyakorlatban épp egy konkrét társadalom vagy közösség működésének a maga komplexitásában történő megértését lehetetleníti el. „Az összes társadalmi jelenségek kivétel nélkül a legszorosabban összefüggenek. Szétválasztásuk csak az analízis szempontjából tehető s akkor is csak ideiglenesen s a legnagyobb óvatossággal eszközlendő. […] Tehát mivel minket a népek és államok, mint élő és szét nem darabolt egységek érdekelnek s mivel a szétdarabolt részek holtak és érthetetlenek, azért kell minden egyes nép leírásának egy szét nem darabolt egésznek lennie."[20] A steinmetzi program nagy teret ad a személyes benyomások, tapasztalatok érvényre jutásának is: „Nem szabad elfelejteni, hogy a statisztika ezen a téren nem helyettesítheti az egyéni észlelést, ennek minden hibaforrása dacára sem. Az észlelő ítélete gyakran az egyetlen lehetséges mérték. Ezért okvetlenül szükséges, hogy a kutató magát a legérzékenyebb mérőeszközzé képezze ki, és hogy volna ez másként lehetséges, mint folytonos összehasonlítás által?"[21] A harmincas évek hazai szociográfiai programjaihoz nagy lökést adott még Ferdinand Tönnies, a német szociológia akkor még élő klasszikusának1928-ban megje-

[1934.] In: Reitzer Béla válogatott írásai. I. Szerk. Lengyel András. Orsz. Közművelődési Központ, Bp., 1986. 79–85., különösen 82–83.

18 Vö. *Heller Farkas*: Sociológia és sociográfia. [1925.] In: Honismeret könyve i. m. (5. jz.) 25–26.

19 *S. R. Steinmetz*: A szociográfia helye a szellemi tudományok sorában. Huszadik Század (14.) (1913) 7–8. sz. (23. k.) 2.

20 Uo. 7. Vö. uo. 6.: „A szociográfusnak pedig az államtudományban, a közgazdaságtanban és a szociológiában kell szakembernek lenni és jól felkészültnek az antropológiában, a speciális vagy alkalmazott pszichológiában és ethnográfiában, ha nem akar kontár maradni."

21 Uo. 8.

lent írásának fordítása a *Városi Szemlé*ben 1929-ben.[22] A Tönniest foglalkoztató kérdés Steinmetzéhez hasonló: a sok részadat, ahol a statisztikai adatsorok ráadásul az objektivitás illúzióját is keltik, egyre jobban eltávolítanak a módszeres elemzéstől, ami ráadásul nagyfokú terepismeretet is feltételez. „Én a magam részéről nyíltan megvallom, hogy […] alapvetőnek a szociográfiát ismerem el, amennyiben tények és összefüggésük kikutatásáról, tehát okok és okozatok megállapításáról van szó, mert hisz éppen ez a megismerés végső célja. […] Legyen elég e helyt csak az általános és mindenütt érvényes alapelvre figyelmeztetnem, hogy a javítás és gyógyítás [ti. a társadalmi problémáké – H. G. K.] csak úgy lehetséges, ha előbb a baj okait fölismertük és hogy ez a diagnózis nemcsak az orvos művészetében, hanem a szociálpolitikusében is a legbajosabb feladat. A »statisztika« ebben az irányban már régóta sok értékeset hozott létre, de kritikátlan használata által sok bajt és zavart is okozott. Szociográfiává való átalakulása ezt sokkal jobban fogja elhárítani, mint eddigi képviselői tehették. Ha a statisztikusok a szociográfia fogalma és neve köré csoportosulnak, ez nemhogy kisebbítené és lefokozná hivatásukat és tekintélyüket, hanem ellenkezőleg, feljebb fogja fokozni."[23]

A szociográfiának tehát nemcsak összefüggéseiben kell magyaráznia a rendelkezésre álló statisztikai adatokat, de interdiszciplinárisan tájékozottan és a terep valóságának személyes megfigyelésen alapuló ismeretében kell eljárnia. Így már jól érthető, hogy a falukutatás valójában a szociográfia egyik feltáró módszere volt, nem pedig, mint gyakran olvashatjuk, a falukutatók által létrehozott irodalmi műfaj. A korszakban a szociográfiák közé számítottak Weis István munkái éppúgy, mint Rézler Gyula üzemszociológiai vizsgálatai.[24] Kétségkívül igaz azonban, hogy a szociográfia idehaza máig rögzült jelentése a falukutatók működése nyomán alakult ki, ők maguk módosítottak a fogalom eredeti diszciplináris értelmén. Az ő céljuk ugyanis az volt, hogy – mai kifejezéssel élve – résztvevő megfigyelésen alapuló, az objektív életviszonyokat feltáró, de a bemutatás során a riportszerű közlés figyelemfelrázó hatását tudatosan alkalmazó kutatásaikban a tudományosan érdekelt körökön túl a széles közvéleményt is elérjék.[25] A falukutatók politikai, elméleti és módszertani útkeresése a fentieken túl ráadásul más szálakon is elin-

22 *Dr. Tönnies Ferdinánd*: Statisztika és szociográfia. [1928.] Városi Szemle (1929) 1. sz. 114–127.

23 Uo. 125–127.

24 Weis a *Mai magyar társadalom* előszavában többször is hangsúlyozza, hogy műve leíró jellegű, s nem a statisztikai adatok közlésére helyezi a hangsúlyt. *Weis I*.: i. m. (11. jz.) 7. Rézler saját és szerzőtársai munkásságát „ipari szociográfia" cím alatt ismerteti. Ld. *Rézler Gy*.: i. m. (5. jz.) 49–50.

25 Konszenzus mutatkozik abban (az irodalmároknál bizonyosan), hogy a startjelet idehaza Illyés kötete, *A puszták népe* adta meg 1936-ban, jóllehet ő maga Márainak az 1934–1935-ben megjelent *Egy polgár vallomásai*t tartja a szociografikus módszer inspirálójának. E két kötet azonban a saját család sorsát társadalomtörténeti kontextusban bemutató memoár, azaz nem egy külső közösségre mutató, rendszeres adatgyűjtésen alapuló munka. Illyés a maga szerepéről Veres Péter *Számadás* című könyvéről írt bírálatában a következőképp nyilatkozik: „Kínálkozó lesz irodalmunk történetében ezt a könyvet befejező végére állítani annak a falu- és városkutató vonalnak, melyet nem a Puszták népe, hanem Márai vallomásai indítottak meg." *Illyés Gyula*: Veres Péter útja. In: Gorombaságok könyve. Szerk. Nyerges András. Helikon, Bp., 1999. 304. Jellemző –

dult, elég csak felidéznünk Szabó Dezső 1923-as felszólítását,[26] majd a Bartha Miklós Társaságban Fábián Dániel és József Attila felhívását,[27] vagy a Fiatal Magyarság 1934-ben megjelent szociográfia-számát. Amennyire jelen volt e törekvésekben az intuitív útkeresés, legalább annyira jellemző a tudatos elméleti-módszertani tájékozódás is. Véleményem szerint a falukutató szociográfusok elméleti és módszertani szempontból felvértezettebbek voltak, mint ahogy feltételezzük róluk, vagy mint amennyit e tudásból munkáikban láthatóvá tettek.

Az, hogy az erőteljes mozgalmár-attitűd képe rögzült velük kapcsolatban, legalább két okra vezethető vissza. A legnagyobb hatású, politikai vihart is kavaró munkákban a szerzők tudatos döntésének eredménye, hogy a „száraz" társadalomtudományos szempontokat háttérben hagyva a közvéleményt felrázó elemeknek adtak elsőbbséget (*A tardi helyzet, Viharsarok, Néma forradalom*).[28] Arra is hozhatunk azonban példát, hogy a kibontakozó írói hivatásban a társadalmi problémák iránt megnyilvánuló érzékenység szűknek találta a társadalomtudomány részéről akkoriban kínált elemzési módokat, s maradt az írói hitelességet megőrző saját útnál (*Puszták népe, Az Alföld parasztsága, Baranyai utazás*).

Keveset tudunk viszont a falukutató szociográfusok – ismertségüket tekintve – másod- és harmadvonaláról. Nemcsak az akkori államhoz alkalmazotti minőségben kötődő gimnáziumi tanárokra, szociális tanácsadókra, kutatóintézeti dolgozókra gondolok, hanem azon szerzőkre, akiknek dolgozatait szerencsésebb esetben a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában vagy éppen – Újszászy Kálmán és a teológus Szabó Zoltán hatásának lenyomataként – a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben őrzik. Lokális társadalomtörténeti vizsgálatokhoz megkerülhetetlen információkat találunk írásaikban, ehhez képest még az egykor létrehozott tudáskincs katasztere is hiányzik. Kik voltak ők, merre tájékozódtak, milyen hatások alatt születtek műveik?

---

miként arról a szerkesztő Nyerges hírt ad –, hogy Illyés ezen, a *Nyugat* 1942. március 1-jei számában megjelent írása egyetlen későbbi Illyés-kötetbe sem került be. Uo. 345.

26 „Menjetek szét a magyar falvakba. Járjatok szét a magyar paraszt között. Éljétek mindennapját, beszéljétek beszédét, figyeljétek meg élete minden rezdületét." *Szabó Dezső*: A magyar paraszt. [1923.] In: *Uő*: Az egész látóhatár. Magyar Élet, Bp., 1939. I. 283.

27 „Felszólítunk minden magyar egyetemi főiskolai hallgatót, éppúgy, mint a középiskolák érettebb tanulóit, hogy teljesítse a magyar közösséggel szemben való kötelességét: menjünk a faluba! […] A magyar faluban nincsenek Collegium Hungaricumok, – tegyétek azzá mindegyiket!" Ugyanitt részletes problémakatalógust is közzétettek. *Fábián Dániel–József Attila*: Ki a faluba! [Hódmezővásárhely, 1930.] In: *József Attila*: Tanulmányok és cikkek 1923–1930 (Szövegek). Szerk. Horváth Iván. Osiris, Bp., 1995. 308.

28 Vö. pl. Szabó Zoltánnál: „A kötelesség egy volt: minél mélyebben nyúlni ujjaimmal a sebekbe, hogy a sebekből ismerhessem meg a szerszámokat, amikkel ütötték őket. […] De az élmény után választás nem volt: a kutatót alá kellett rendelnem az embernek, a szociológiát a helyzetnek." *Szabó Zoltán*: A tardi helyzet. 2. kiad. Cserépfalvi, h. n., é. n. 13. Továbbá Féja ars poeticája: „minden lépésünknél az élet eleven sodrával érvelünk, a magyar élet és táj képei suhannak, mint vádak és mint bizonyítékok. […] mi a lényegeset hozzuk s így könyveink anyaga már maga is kritikai állásfoglalás, a mulandó és lényeges dolgok kérlelhetetlen szétválasztása, értékek gyűjtése és őszi tűz az égni valókból." *Féja Géza*: Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe. Athenaeum, Bp., [1937.] 9.

Steinmetz és Tönnies programadó írásai mellett a nyugat-európai és a tengerentúli műhelyek, irányzatok közül a kölni professzor Leopold von Wiese falukutatásnak tág teret engedő viszonyszociológiája, a Hajnal István által is alkalmazott Hans Freyer-féle Wirklichkeitswissenschaft, a Bécsben működő, majd pályáját 1933-at követően az USA-ban folytató, az empirikus társadalomkutatás paradigmatikus jelentőségű megújítójaként számon tartott Paul Lazarsfeld és iskolája említhető, valamint a szintén egyesült államokbeli rural sociology.[29] Lazarsfeldék Szabó Zoltán által recenzeált könyvének, az alsó-ausztriai Marienthal munkanélkülijeinek világát bemutató munkának sajátossága, hogy műfaját szintén szociográfiaként határozza meg.[30] A műhelyekbe tömörülő, az önképzésre nagy hangsúlyt fektető falukutatók minden bizonnyal ismerték az e törekvésekről beszámoló írásokat, ha eredetiben nem is olvasták őket.

Ezek mellett a román Dimitrie Gusti szociológiai iskolája gyakorolt előbbieknél vélhetően erőteljesebb hatást a hazai törekvésekre. Gusti ugyanis nemcsak egy erőteljesen tereporientált, a szociális munka szempontjait is érvényesítő parasztemancipáló és nemzetépítő módszert kínált,[31] de magyarországi követői az egymásra kölcsönösen nyitott népismereten keresztül a Kelet-Közép-Európát sújtó kisnemzeti nacionalizmus meghaladását és a Duna-völgyi népek összefogását is beleláttá iskolája törekvéseibe.[32] Jól ismert, hogy a Gusti alapította román monografista iskola szempontrendszerét erdélyi-partiumi egyetemisták,[33] az 1935 augusztusában romániai tapasztalatszerzésre indult Németh László és társaságában Szabó Zoltán, Boldizsár Iván és Keresztury Dezső,[34] valamint a Csángóföldön kutató Lükő Gábor ismertette meg idehaza.[35] A Gusti-iskolának a korabeli törekvé-

29 *Ortutay Gyula*: A magyar falukutatás új útjai. Vigilia (1935) 2. sz. 109–125.; *Szeibert János*: A német, orosz és amerikai falukutatás. Magyar Társaság Falukutató Intézete, Bp., 1935.

30 Szabó Zoltán nemcsak recenzeálta Lazarsfeldék 1933-ban megjelent *Die Arbeitslosen von Marienthal* című kötetét, de a táplálkozás jelentőségére vonatkozó szempontokat maga is beépítette a tardi kutatásba. Vö. *Némedi Dénes*: Tard és Marienthal. Valóság (1987) 4. sz. 100–113.

31 Fontosabb elméleti írásait összefoglalóan ld. *Dimitrie Gusti*: A szociológiai monográfia. Kriterion, Bukarest, 1976.

32 Ez leginkább Németh László és Szabó Zoltán munkáiban érhető tetten.

33 *Venczel József*: A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom. [1935.] In: *Uő*: Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből. Szerk. Imreh István. Kriterion, Bukarest, 1980. 53–73.; A falukutatás módszerének vázlata. [1941.] In: *Uő:* A falumunka útján. Válogatott írások. Szerk. Székely András Bertalan. Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, Székelyudvarhely–Bp., 1993. 30–56. A Gusti-szeminárium egy nagyszalontai diákjának, Pócsy Ferencnek összefoglaló írása jelent meg a *Fiatal Magyarság* 1936. márciusi számában *Monografikus szociológia* címmel (67–70.).

34 Az út visszhangja elsősorban Németh életművében lelhető fel. Vö. *Németh László*: Magyarok Romániában. [1935.] In: *Uő*: Sorskérdések. Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1989. 336–408. A román falukutató iskoláról: uo. 362–364. Kevésbé ismert, hogy Szabó Zoltán egy később önálló kötetként is napvilágot látott cikksorozatban foglalta össze élményeiket. Vö. *Szabó Zoltán*: A Vaskapun túl (Balkáni utikönyv). Az „Élet" Szépirodalmi Folyóirat kiadása, h. n., é. n. Bukaresti élmények alapján a Gusti-iskola rövid bemutatása: uo. 57–60.

35 *Lükő Gábor*: A román „monografisták" falukutató munkája. In: Honismeret könyve i. m. (5. jz.) 117–124.

seken belüli jelentőségét mutatja Mályusz értékelése: „Sajnos, mi nagyon el vagyunk maradva a románoktól, nálunk nincs egyetemi szociológiai intézet s nincs tudományos falukutatás. A falut ugyan most divat felfedezni, sokan írnak a falusi élet problémáiról az újságokban, ehhez azonban a tudománynak nincs köze."[36]

Miben állt Gustinak és iskolájának vonzereje, ha még a szigorú és a román tudományossággal szemben máskülönben tartózkodó Mályusz is példaként állította? A pályáját a Gusti-iskolában kezdő Henri H. Stahl visszatekintése saját háború előtti munkásságára segíthet ezt megértenünk. „Bizonyos szánalommal tekintettem azokra a »kutatókra«, akik csak a nyomorúságos, előre elkészített, száraz és szegényes »kérdőívvel« felfegyverkezve vágtak neki a határtalan és tőlük idegen világnak, abban a hiú reményben, hogy az »igen« vagy »nem« válaszokon keresztül valamennyi kérdésre feleletet kapnak, s közben azt hitték, hogy ezzel nagy dolgot csináltak, míg valójában csak halott s a való élettől idegen dolgokat gyűjtöttek egybe. Számomra az igazi szociológiai kutatás titkának inkább a kutatás és a részvétel összekapcsolása látszott. A könyvtárival párhuzamosan végzett terepmunka, »terep« alatt értve azt az életet, amelyet olyan emberek között élünk, akiket segíteni, megérteni szeretnénk, igen, ez különbözteti meg a szociológust a tudóstól: olyan ember ő, aki élete nagy örömét az emberiség megértésében találja meg."[37]

Gustiékat tehát a társadalmi totalitás megragadhatóságának problémája izgatta, más kérdés, hogy az általa szorgalmazott széles körű és rendkívül minuciózus adatgyűjtés inkább csak a majdani szintézist nehezítő cédulahegyet, illetve alig befogadható terjedelmű monográfiákat eredményezett. Ezzel együtt talán nem túlzás állítani, hogy jóllehet érdeklődésében jelenorientáltan, s ezáltal más tudományterületen, de a román monografista iskolát hasonló kérdések foglalkoztatták, mint történészként Mályuszt vagy a formákban a lüktető élet után kutató Hajnal Istvánt. A társadalom életét kutató tudományterületek közötti kapcsolatok feltárása, a máskülönben feszült harmincas években a nemzeti iskolák egymásra hatásának mechanizmusai, továbbá a falukutató szociográfusok munkásságának további vizsgálata így nemcsak árnyalja eddigi tudásunkat, hanem akár a sztereotípiákká kövült, hittézisszámba menő megállapítások meghaladásához is hozzásegíthet.

36 *Mályusz Elemér*: Szociológia. [1936/37.] In: *Uő*: Népiségtörténet. S. a. r. Soós István. MTA TTI, Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 13.) 152.

37 *Henri H. Stahl*: A nerej-vranceai gyűjtőút (1927). [1981.] In: *Uő*: A régi román falu és öröksége. Vál. és szerk. Miskolczy Ambrus. ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Bp., 1992. 147–148.

GERGELY KRISZTIÁN HORVÁTH

ATELIERS, CAREERS, METHODS

NEW PERSPECTIVES FOR THE STUDY OF VILLAGE RESEARCHERS IN THE INTERWAR PERIOD

The unsolved problem of agrarian society and the grave social problems of peasant society loomed large over the public opinion of interwar Hungary. In the early 1930s young university students, then in their twenties, launched a movement with the aim of exploring the real situation of village society. Their movement came to be known as the „village research". In the past seventy years scholarship has mainly integrated those aspects of the research which seemed compatible with the leftish traditions. The present study formulates four questions with regard to the village research movement, proposing suggestions for the reassessment of the connected problems. 1) Research has so far concentrated on the activities of individual persons, neglecting the issue of ateliers: who formed, and under what kind of influences, those communities and colleges from which the career of any given village researcher started? What role did the church play? The importance of provincial centres, such as Sárospatak, Szeged or Kolozsvár, has received no attention at all, or their assessment has begun only recently. 2) Little is known about the role of scouting, although many among the key figures of village research were simultaneously scouts as well (Zoltán Szabó, Imre Kovács, Kálmán Újszászy). As the leader of Hungarian scouting, the role of the conservative Pál Teleki has likewise to be reassessed, as he frequently legitimated with his authority those approaches of the village researches among his disciples which overtly questioned the legitimacy of the Horthy regime. 3) The effort at locating contemporary public figures, among them the village researchers, mechanically along a political value axis ranging from right to left is regarded by the author as unfruitful. Instead, he proposes the introduction of a value matrix where one endpoint of the y axis is constituted by the defence of old feudal rights, and the other by the totalitarian state. This axis is intersected by another one of individualist/liberal vs communitarian/nationalist. The negative or positive attitude towards the regulating role of market is introduced as a third level. 4) Questions of genre and terminology connected to the village research also present several problems in the Hungarian specialist language. The author draws attention to the fact that, in the wake of Steinmetz and Tönnies, sociography originally started as field-based analytical-descriptive science, as opposed to statistics and sociology, which define themselves as nomothetic. Yet precisely the activity of the village researchers brought about a change in the meaning of sociography, which is still understood in Hungary as a genre which, consciously operating with report-like elements, borders on literature.

PÓSÁN LÁSZLÓ

A Német Lovagrend megítélése Magyarországon II. András korában

Amikor 1211-ben II. András magyar király (1205–1235) a Német Lovagrendnek adományozta az Erdély délkeleti részén fekvő, mintegy 1200–1300 km^2 nagyságú „puszta és lakatlan” (*deserta et inhabitata*) barcasági területet (*terra Borza*),[1] hogy a királyságot védelmezze a pogány kunok támadásaival szemben, és előrenyomulva a kunok földjére azt meghódítsa, a német szerzetes lovagok jövőbeni tevékenységéhez komoly reményeket fűztek, magát a lovagrendet pedig pozitívan ítélték meg. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszhatott az a körülmény, hogy a 12. század közepe táján, II. Géza uralkodása (1141–1162) idején a Szentföldön alapított nagy egyházi lovagrendek (templomosok, johanniták) már megtelepültek Magyarországon.[2] A szerzetes lovagrendek iránti megbecsülést, jóindulatú hozzáállást tanúsítja az is, hogy II. Géza király nemcsak támogatta a szentföldi lovagrendek magyarországi megtelepedését, hanem az 1150-es években egy magyar „keresztes” rendet is alapított, a Szent István király ispotályos kanonokrendet, akiket röviden stefanitáknak neveztek.[3] Szerzetes lovagrendet alapítani vagy támogatni a keresztes eszme szempontjából éppoly aktív cselekedetnek számított, mint tevőlegesen keresztes hadjáratra vállalkozni. A templomosok például 1205 és 1235 között, II. András uralkodása idején kapták a legtöbb adományt Magyarországon.[4] Hasonlóképpen komoly támogatásban részesültek a johanniták is, akikhez kifejezetten szoros szálak fűzték a királyt, mert a Szentföldre vezetett keresztes hadjárata idejére még a rend féltestvére (*confrater*) is lett.[5] 1211-ben a magyar király számos politikai körülményt figyelembe véve hívta be országába a Német-római Birodalom Stauf-párti előkelőinek támogatásá-

1 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Bearb. Franz Zimmermann–Carl Werner et al. Verein für Siebenbürgische Landeskunde et al., Hermannstadt–Köln–Wien–Bucureşti, 1892–1991. (= UGDS) I. 11.; *Horst Glassl*: Der deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien (1211–1225). Ungarn-Jahrbuch 1. (1971) 26.; *Marian Tumler*: Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400. Mit einem Abriß der Geschichte von 1400 bis zur neuesten Zeit. Panorama Verlagsgesellschaft, Wien, 1955. 183.

2 *Stossek Balázs*: A templomosok Magyarországon. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József–Majorossy Judit–Zsengellér József. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 186.; *Zsolt Hunyadi*: The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387. CEU, Bp., 2010. 24.

3 *Györffy György*: István király és műve. Gondolat, Bp., 1977. 303.; *Hunyadi Zsolt–Pósán László*: Krisztus katonái. A középkori lovagrendek. TKK, Debrecen, 2011. 121.

4 *Stossek B.*: i. m. (2. jz.) 184.

5 *Hunyadi*, *Zs.*: i. m. (2. jz.) 36.

val alig egy évtizede alapított[6] Német Lovagrendet, és a már itt lévő templomos és johannita rend birtokait meghaladó nagyságú, összefüggő, egységes (igaz, szinte néptelen) területet alkotó adományban részesítette. A Német Lovagrend magyarországi behívása minden jel szerint összefüggésben volt András lányának, Erzsébetnek és Hermann türingiai tartománygróf (1190–1217) fiának, Lajosnak az eljegyzésével, mert az elkötelezetten Stauf-párti tartománygróf és a Német Lovagrend nagymestere, Hermann von Salza baráti kapcsolatban állt egymással.[7] Az 1211. évi adománylevélben a lovagrend számára meghatározott határvédelmi feladat lényegében hasonló volt, mint a II. Géza király idején Erdélybe behívott német telepeseké, azaz a határok őrzése és védelme. Nagyszeben város pecsétjén például „a korona megőrzése" (*ad retinendam coronam*) felirat olvasható, ami egyértelműen mutatta a 12. századi magyarországi betelepítések egyik fontos célját.[8] A Német Lovagrend erdélyi behívása azonban nemcsak a királyság védelmét szolgálta (*ad munimen regni contra Cumanos*), hanem a magyar uralkodó hatalmának a Balkán felé történő kiterjesztése szándékát is (*ut regnum per conversationem eorum propagatam dilatetur*).[9] II. András az elődei által megkezdett délkeleti irányú expanzív politika folytatását tervezte,[10] amelyhez a 12. század végén és a 13. század elején a Balkánon bekövetkezett hatalmi-politikai változások (a bolgár cárság létrejötte, Bizánc bukása, a Latin Császárság megalapítása) kedvező feltételeket kínáltak.[11] A barcasági birtokadományon és a különböző gazdasági kiváltságokon (vásártartás, vámszedés, nemesfém-kitermelési jog, adómentesség) túl az 1211.

6 A Német Lovagrend alapításáról és korai történetéről ld. Narratio de primordiis Ordinis Theutonici. In: Scriptores rerum Prussicarum. I–V. Hrsg. Theodor Hirsch–Max Toeppen–Ernst Strehlke. Hirzel, Leipzig, 1861–1874. (= SRP) III. 710–712.; *Marie-Louise Favreau*: Studien zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens. Klett, Stuttgart, 1974. 41–48.; *Udo Arnold*: De primordiis Ordinis Theutonici narratio. Preußenland 4. (1966) 17–30.; *Uő*: Entstehung und Frühzeit des Deutschen Ordens. Zur Gründung und innerer Struktur des Deutscher Hospitals von Akkon und des Ritterordens in der ersten Hälfte des 13. Jahrhundert. In: Die geistliche Ritterorden Europas. Hrsg. Josef Fleckenstein–Manfred Helmann. Thorbecke, Sigmaringen, 1980. 81–108.; *Pósán László*: A Német Lovagrend alapítása és korai története. Századok 129. (1995) 145–156.; *Jürgen Sarnowsky*: Der Deutsche Orden. Beck, München, 2007. 11–17.

7 *Glassl*, *H*.: i. m. (1. jz.) 28.

8 Uo. 26–28.; *Harald Zimmermann*: Die deutsch–ungarischen Beziehungen in der Mitte des 12. Jahrhunderts und die Berufung der Siebenbürger-Sachsen. In: Von Schwaben bis Jerusalem. Facetten staufischer Geschichte. Festschrift für Gerhard Baaken. Hrsg. Sönke Lorenz–Ulrich Schmidt. Thorbecke, Sigmaringen, 1995. 83–101.

9 UGDS I. 11.

10 Erről ld. *Jürgen Schmitt*: Die Balkanpolitik der Arpaden in den Jahren 1180–1241. Ungarn-Jahrbuch 17. (1989) 25–52.; *Bárány Attila*: II. András balkáni külpolitikája. In: II. András és Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia–Smohay András. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2012. 132–139.

11 *Moritz Wertner*: Margarethe von Ungarn, Kaiserin von Griechenland und Königin von Thessalonich. Vierteljahrschrift für Wappen, Siegel und Familienkunde 18. (1890) 219–255.; *Géza Érszegi*: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarich–ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Boril. Bulgarian Historical Review 2. (1975) 91–97.; *Borislav Primov*: The Third and Fourth Crusades and Bulgaria. Études historiques 7. (1975) 43–67.; *John V. A. Fine*: The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the late Twelfth Century to the Ottoman Conquest.

évi adománylevél engedélyezte, hogy a Német Lovagrend fából várakat és városokat építsen (*castra lignea et urbes ligneas construere eos permisimus*).[12] Közép-Kelet-Európában ekkor még széles körben elterjedtek voltak a sáncokkal, cölöpfalakkal, fatornyokkal épített várak, erősségek[13] (sőt még a 13. század második felében is),[14] így az erre vonatkozó építési engedély korántsem jelentett csökkentett vagy korlátozott jogkört. Ahogyan a korabeli Európa más területein, úgy Magyarországon is az uralkodói kegy különös megnyilvánulásának számított a várépítés engedélyezése.[15]

Azt követően, hogy a Német Lovagrend fegyveresei megjelentek a Barcaságban, rövid időn belül gyors sikereket értek el a kunokkal vívott harcokban, mert 1212-ben II. András egy újabb oklevelében, amelyben mentesítette a lovagokat a pénzváltóktól és a pénzváltási terhektől, méltatta a lovagrend kunokkal szembeni hősies helytállását és előrenyomulását. Az oklevél ugyanis újabb földeket adományozott a lovagoknak az általuk épített Kreuzburg várának környékén, ami kívül esett az 1211. évi adománylevélben megállapított barcasági birtok határán.[16] 1213-ban Vilmos erdélyi püspök is méltatta a Német Lovagrendnek Isten és a hit szolgálatában végzett katonai tetteit, és a pogány kunok ellen vívott harcokban szerzett érdemeik elismeréseképpen átengedte nekik a Barcaság lakói által fizetett egyházi tizedet (kivéve az oda költözött magyar és székely telepesekét), valamint a barcasági plébániák feletti patrónusi jogot, de fenntartotta megyéspüspöki hatalmát.[17]

Az 1213 és 1222 közötti időkből viszont egyetlen királyi vagy hazai egyházi oklevél sem szól a Német Lovagrend erdélyi tevékenységéről, ami az előző három évvel és az akkori oklevelek elismerő szavaival összehasonlítva érthetetlennek és furcsának tűnik. Igaz, ekkoriban II. András előbb az ország belső békéjének biztosításával volt elfoglalva, mert nem sokkal korábban egy főúri összeesküvés során meggyilkolták Gertrúd királynét (1213),[18] majd pedig – egyik 1214-ben III. Ince pápához írt levelének tanúsága szerint – az apjától örökölt, s mindeddig halogatott

University of Michigan, Ann Arbor, 1987. 10–51.; *Zdzisław Pentek*: Cesarstwo lacinskie 1204–1261. Kolonialne panstwo Krzyzowkow czy Neobyzancium? Wydawn. Poznanskie, Poznań, 2004.

12 UGDS I. 11.

13 *John E. Kaufmann–Hanna W. Kaufmann*: Középkori várak. Szukits, Szeged, 2004. 119–124.; *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1977. 18–30.; *Bóna István*: Az Árpádok korai várairól. 11–12. századi ispáni várak és határvárak. Ethnica, Debrecen, 1995. 19–21.

14 *Fügedi E.*: i. m. (13. jz.) 31.; *Juan Cabello*: A nyírkarászi Árpád-kori vár régészeti kutatása. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. Argumentum–PPKE, Piliscsaba, 2004. 19–25.

15 *Horváth Richárd*: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor–Rácz György. MTA Történettudományi Intézete–PPKE, Bp.–Piliscsaba 2009. 89–95.

16 UGDS I. 14.

17 UGDS I. 16.

18 Erről ld. pl. *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Magvető, Bp., 1986. 82–87.; *Kristó Gyula*: Az aranybullák évszázada. Gondolat, Bp., 1976. 43–47.; *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2005. 127., ill. a legújabban: Egy történelmi gyilkosság

keresztes fogadalma teljesítésére készült.[19] De hiába tervezte, hogy a következő évben elindul a Szentföldre, a vállalkozás időpontját a IV. lateráni zsinat (1215. november 15–30.) a jeruzsálemi királyság és az egyiptomi szultán közötti fegyverszünet lejártának évére, 1217-re hirdette meg.[20] A balkáni események ugyancsak leköthették a magyar király figyelmét, mert a Latin Császárság uralkodójának, Henriknek fiúörökös nélküli halála (1216) után komolyan szóba került II. András jelölése a konstantinápolyi trónra, ami – az ottani bárók és a pápa támogatásának megszerzése érdekében – még inkább a keresztes hadjáratra ösztönözte a királyt.[21] Az 1213 és 1222 közötti időszakból csak egy olyan oklevelet ismerünk, amely a Német Lovagrend erdélyi tevékenységére vonatkozott: 1218. április 19-én a pápa megerősítette Vilmos püspök 1213. évi kiváltságlevelét, s ennek révén közvetve az 1211. és 1212. évi királyi adományokat is, mintegy garantálva azok sérthetetlenségét.[22] Az a tény, hogy egy ilyen megerősítő oklevélre csak az eredeti kiadását követően 5 évvel később került sor, azt jelzi, hogy a lovagrend valamiért szükségesnek érezte a Szentszék támogatását. Arra következtethetünk, hogy 1218-ra már egyértelműen megváltozott a Német Lovagrend és a magyar király viszonya, s a lovagok korábbi, pozitív megítélése ekkorra már számottevően megkopott. Források hiányában ennek okairól csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Egyesek úgy vélik, hogy a lovagok nemcsak a kun földekre nyomultak előre, hanem a Barcaság szomszédságában fekvő, szintén határőrző feladatokat ellátó székely területeken is stratégiai fontosságú helyeket vettek ellenőrzésük alá. Mindezt arra alapozzák, hogy a lovagrend 1225. évi kiűzése után birtokának egy részét a Székelyföldhöz csatolták. Véleményük szerint a lovagok Magyarországról történt kiűzésének is egyik oka éppen az lehetett, hogy fenyegették a Székelyföldet, és ez magyarázza azt is, hogy a keresztes hadjáratból hazaérkező II. András miért csak a templomos és johannita lovagokat dicsérte meg, és a Német Lovagrendről meg sem emlékezett.[23] A német szerzetes lovagok megítélésének rosszabbá válását jelzi az a tény is, hogy 1222 első hónapjaiban, az Aranybulla kiadását követően II. András a kiváltságlevél egy-egy példányát a johanniták és a templomosok őrzésére bízta, a Német Lovagrend szóba sem került.[24] De az sem lehetetlen, hogy II. András már 1216-tól egyre nagyobb fenntartással tekintett a német lovagokra, mert ebben az évben a

---

margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Szerk. Majorossy Judit. Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2014.

19 Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Typ. Univ., Budae, 1829–1844. III/1. 163.

20 *Adriányi Gábor*: Az egyháztörténet kézikönyve. Szent István Társulat, Bp., 2001. 214.; *Steven Runcimann*: A keresztes hadjáratok története. Osiris, Bp., 1999. 749–750.

21 Vetera monumenta historice Hungariam sacram illustrantia. I. Ed. Augustin Theiner. Typ. Vaticanis, Romae, 1859. 4–5.

22 UGDS I. 16–17.

23 *Fejér Ignácz*: A német és templomos lovagok Haralyban. Eger, 1894. 15–18.; *Gábor Adriányi*: Zur Geschichte des Deutschen Ritterordens in Siebenbürgen. Ungarn-Jahrbuch 1. (1971) 20.

24 The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. I. 1000–1301. Transl. and ed. János M. Bak–György Bónis–James Ross Sweeney. Charles Schlacks, Bakersfied (Cal.), 1989. 36.

pápa – a templomosokhoz és johannitákhoz hasonlóan[25] – a Német Lovagrendnek is megtiltotta, hogy világiaktól feltételhez kötött, hűbéri jellegű adományokat fogadjon el. A már ilyen módon birtokolt adományok sem jelenthettek világi értelemben vett függőséget, azok után semmilyen világi kötelezettséget sem volt szabad teljesíteni (*interdicimus, ne ulla ecclesiastica secularisve persona a magistro et fratribus eiusdem domus exigere indebite audeat fidelitates, hominia seu iuramenta vel reliquas securitates, que a secularibus frequentantur*).[26] Ez a pápai intézkedés a Német Lovagrend barcasági adományának jogi státusát is bizonytalanná tette, és megkérdőjelezte a királyi fennhatóságot. 1220-ban III. Honorius pápa megismételte ezt a tiltást.[27] A magyar király és a Német Lovagrend közötti viszony elmérgesedéséről II. András 1222. május 7-én írt oklevelében olvashatunk. Az oklevél szövege szerint a király ismét a lovagrendnek adományozta a Barcaságot, amit a lovagok provokációi miatt korábban haragjában elvett (*quia ira nostra contra eos provocata eo tempore, cum terram sepedictum eis praeceperamus aufferi*).[28] Talán éppen az 1220. évi újbóli pápai megerősítés, mely megkérdőjelezte a Német Lovagrend függőségét a magyar koronától, adta a végső lökést ahhoz, hogy II. András 1221-ben visszavette a Barcaságot a rendtől. Ez a lépés összefüggésben lehetett az elidegenített királyi birtokok felülvizsgálatával és visszavételével is.[29] Az 1222. évi újabb adománylevél ugyanakkor azt bizonyítja, hogy ekkor még sikerült úrrá lenni az ellentéteken. Az indoklás szerint a lovagok életüket kockáztatják az ország védelmében, ezért döntött úgy a király, hogy visszaadja a Barcaságot a rendnek (*assiduos paganorum patientes insultus* […] *pro regno tamquam firmum propugnaculum*).[30] Emellett II. András további kiváltságokat és földeket is adományozott a lovagoknak. Engedélyezte, hogy kővárakat is építsenek a királyság határainak jobb védelme céljából s hogy jobban ellent tudjanak állni Krisztus ellenségeinek (*ut et inimicis Christi resistere valeant et persone nostre et heredibus nostris legitime nobis succedentibus ad coronam et honorem pateant, et munimen*).[31] A székelyek és a vlachok földjén történő közlekedés során mentesítette a lovagrendet és alattvalóit a vámfizetés alól, és engedélyezte, hogy az Olt és a Maros folyókon a lovagok 6 hajóval folytassanak sókereskedést. Mindezeken túl a király engedélyezte, hogy a Német Lovagrend uralmi területeit Kunföld egy részére, az Al-Dunáig és a brodnikok földjéig is kiterjessze (*quae vadit usque ad terminos Prodnicorum et ab indaginibus Almaye in parte altera vadit usque ad Danubium*).[32] Ugyanakkor a magyar uralkodó határozottan megtiltotta, hogy a lovagok az ország-

25 Papsturkunden für Templer und Johanniter. Vorarbeiten zum Oriens pontificus. I. Hrsg. Rudolf Hiestand, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1972. nr. 3.
26 Tabulae Ordinis Theutonici. Hrsg. Ernst Strehlke. Weidmann, Berlin, 1869. nr. 303.
27 Uo. nr. 306.
28 UGDS I. 20.
29 *Harald Zimmermann*: Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2000. 121.
30 UGDS I. 20.
31 UGDS I. 19.
32 Uo.

gon belül, királyi földekről toborozzanak a Barcaságba telepeseket („*si* […] *de nostris hominibus* […] *transmigraverint* […] *expellant*).[33] Ebből arra következtethetünk, hogy korábban ez minden bizonnyal előfordult. Az 1222. évi oklevél egyértelműen megtiltotta azt is, hogy a lovagok a Barcaságban saját pénzt verjenek, azaz korábban tettek ilyet (*nullam potestatem habeant cudendi* […] *monetam*).[34] A régészeti ásatások viszont Marienburgban (Földvár, Feldioara), a Német Lovagrend barcasági székhelyén csak a 12. század második feléből származó királyi pénzeket találtak, és egyetlen lovagrendi veretű pénzt sem ismerünk Erdélyből.[35] Ugyanakkor Lilienfeld (Alsó-Ausztria), Kerc (Magyarország) és Egres (Magyarország) ciszterci apátjainak 1225. évi jelentése szerint a Német Lovagrend valóban vert pénzt a Barcaságban,[36] s ezzel királyi felségjogot sértett.[37] Az 1222. évi adománylevélben II. András a lovagrendre vonatkozó 1216. és 1220. évi pápai rendelkezésekkel szemben leszögezte, hogy a német szerzetes lovagok Magyarországon „különleges királyi oltalom" alatt állnak (*sub nostra protectione suscipimus*), azaz megkérdőjelezhetetlenül a korona fennhatósága alá tartoznak.[38]

A Német Lovagrend egyházpolitikai lépései ugyancsak hozzájárultak ahhoz, hogy megítélése egyre rosszabb legyen. 1222-ben a rend arra kérte a pápát, hogy a Barcaságot vegye ki az erdélyi püspök joghatósága alól. 1223. január 12-én III. Honorius megbízta az egri püspököt, hogy a lovagrend földjére nevezzen ki egy dékánt, aki mindaddig irányítja az itteni egyházi ügyeket, amíg a szóban forgó területnek nem lesz saját püspöke (*quatenus idoneam personam tibi ab ipsis fratribus presentatam vice nostra in archipresbyterum vel decanum preficias* […] *donec* […] *eis de proprio possit episcopo provideri*).[39] A Barcaság exemptiója viszályt eredményezett a Német Lovagrend és Reinald erdélyi püspök között. 1223. december 12-én a lovagok panaszára a pápa megtiltotta az erdélyi püspöknek, hogy a lovagrendi területek felett egyházi joghatóságát gyakorolja.[40] Ezzel a lovagok a királyi udvarban nagy befolyással rendelkező ellenséget szereztek maguknak, mert éppen II. András protezsálásának köszönhetően választották meg Reinaldot erdélyi püspöknek.[41] Az egyre jobban elmérgesedő helyzetben a lovagrend azt kérte a pápától, hogy a Barcaságot és a kunoktól meghódított földeket vegye Szent Péter tulajdonába (*in ius et proprietatem Beati Petri*) és a pápaság különleges védelmébe (*sub speciali apostolicae sedis protectione ac defensione*), amelynek Honorius

33 UGDS I. 20.

34 Uo., vö. *László Pósán*: Die Münzprägung des Deutschen Ordens in Siebenbürgen. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 49. (2013) 75.

35 *Adrian Ioniţă*: Das Gräberfeld von Marienburg und die deutsche Siedlung in Siebenbürgen. Ein archäologischer Beitrag zur Geschichte des Burzenlandes im 12. und 13. Jahrhundert. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 19. (1996) 121–123.

36 UGDS I. 40–41.

37 *Adriányi*, *G.*: Zur Geschichte des Deutschen Ritterordens i. m. (23. jz.) 19.

38 UGDS I. 20.

39 UGDS I. 24.

40 UGDS I. 25.

41 *Zimmermann*, *H.*: Der Deutsche Orden im Burzenland i. m. (29. jz.) 124.; *Glassl*, *H.*: i. m. (1. jz.) 43.

pápa 1224. április 30-án eleget is tett.[42] A pápa már ebben az oklevelében, de ezt követően két újabb levelében is egyértelműen úgy fogalmazott, hogy a lovagrendi területek semmilyen püspöki fennhatóság alá sem tartoznak (*nullum preter Romanum pontificem habeat episcopum vel prelatum*).[43] A pápai uralom elismeréseként a Német Lovagrend évi 2 márka aranyat volt köteles fizetni a Szentszéknek (*in recognitionem autem domini et precepte a sede apostolica libertatis*).[44] A *ius et proprietas Beati Petri* kifejezés a 12–13. században egyfajta jogcímet, jogalapot jelentett a pápaságnak, hogy bizonyos területek felett legfőbb hűbérúri hatalmat is vindikáljon magának, amit az érintett területek évi cenzus fizetésével ismertek el.[45] Egyes vidékeken a pápai védelem alá kerülés azt is jelentette, hogy a szóban forgó terület elszakadt, függetlenedett a korábbi világi hatalomtól. Így például Portugália, mely eredetileg a kasztíliai–leóni királyság határőrgrófsága volt, azután, hogy 1143-ban a Szentszék védelme alá került, önálló királyság lett, és 1179-től évi 2 márka aranyat fizetett cenzusként Rómának.[46] A magyar király joggal tarthatott attól, hogy az 1224. áprilisi pápai oklevél a Barcaságnak a magyar királyságból történő kiszakítását készíti elő, éppúgy, ahogyan az előző évszázadban Portugália esetében is történt, ezért 1225-ben fegyveres erővel űzte ki a Német Lovagrendet Erdélyből.[47] Emellett a már korábban kifogásolt kérdések is újból napirendre kerültek, hogy a tiltás ellenére a lovagok pénzt vertek vagy a királyi földekről toboroztak telepeseket. Az 1225. szeptember 1-jén kelt pápai oklevél szerint a Német Lovagrendet ekkor olyannak tartották Magyarországon, „mint tűz az ölben, egér a tarisznyában, kígyó a kebelben" (*tamquam ignis in sinu, mus in pera, et serpens in gremio*).[48]

Ez a hasonlat egy pápai exemptio alatt álló szerzetes lovagrendre vonatkozóan meglepően durva és erős volt. A „mus in pera, serpens in gremio, ignis in sinu" kifejezést a 13. század elején III. Ince pápa tette ismertté a nyugati világban *Etsi Judaeos* kezdetű bullájával (1205), és a zsidókra alkalmazta.[49] Ezzel fejezte ki a zsidók hálátlanságát és gonoszságát a keresztények velük szemben tanúsított türelméért. A zsidókkal (és minden más vallásúval) szembeni ellenérzés, gyűlölet a 11. századi egyházi reformmozgalom és keresztes lelkesedés nyomán felerősödött

42 UGDS I. 29–30.

43 UGDS I. 29., 30–31., 32.

44 UGDS I. 30.

45 *Johannes Fried*: Der päpstliche Schutz für Laienfürsten. Die politische Geschichte des päpstlichen Schutzprivilegs für Laien (11.–13. Jh.). Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 1980. 301.; *Mihkel Mäesalu*: Päpstliche und kaiserliche Machtansprüche im livländischen Kreuzzugsgebiet im 13. Jahrhundert. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 62. (2013) 472.

46 *Carl Erdmann*: Papsttum und Portugal im 12. Jahrhundert. De Gruyter, Berlin, 1928. 10–12.

47 UGDS I. 36., 36–38., 38–39., 39., 40., 40–41., 42–43.

48 UGDS I. 41.

49 Rerum gallicarum et francicarum scriptores XIX. Ed. Pierre-Claude-François Daunon. Féchoz-Letouzey, Paris, 1883. 478.; *Simon Grayzel*: The Church and the Jews in the XIIIth Century. I. Kenneth R. Stow, New York, 1966. 114.; *Diego Quaglioni*: Das Inquisitionsverfahren gegen die Juden von Trient (1475–1478). In: Ritualmord. Legenden in der europäischen Geschichte. Hrsg. Susanna Buttaroni–Stanisław Musiał. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2003. 112.

vallásosság és vallási fanatizmus következménye volt. Sokan már a 12. században úgy vélték, hogy a kereszténység érdekében előbb a zsidókkal szemben kell fellépni, mert ők Krisztus gyilkosai, akik alázatosságot színlelve, képmutató módon a keresztények között élnek, laknak.[50] A zsidókkal kapcsolatos negatív képet a zsidó pénzkölcsönzés és kamatszedés is egyre jobban erősítette, s a 12–13. század fordulójára összefonódott a keresztes eszme, az egyházi reformmozgalom, az uzsorával szembeni kritika és a zsidóellenesség.[51] A kor egyik nagy egyházi tekintélye, Petrus Venerabilis szerint a zsidók megingathatatlan makacssággal állnak ellen a keresztény tanok megismerésének és elfogadásának, márpedig az egyház tanításával szemben bármilyen ellenállás eretnekség. A zsidókra a *perfidia* (’álnokság, képmutatás, hitszegés’) fogalmat használta.[52] Ezeket a tartalmakat már az ókorban is (Cicero, Petronius) leggyakrabban a kígyó-hasonlattal fejezték ki, és ekkor fogalmazódott meg az a gondolat, hogy a kebelre ölelt kígyó, az ölben izzó tűz és az egér a tarisznyában a vendéglátó gazda veszedelme (*suosque hospites male remunerant serpens in sinu, ignis in gremio, mus in pera*).[53] A kígyó az álnokság és veszedelem jelképe volt, ahogyan az egér is a képmutatást, aljasságot, pusztítást szimbolizálta, a tűz pedig a megzabolázhatatlan ösztönöket, szenvedélyt, ami a Sátántól ered.[54] Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy az 1215. évi IV. lateráni zsinat örökös szolgaságra (*perpetua servitus*) ítélte a zsidókat, mert olyan kártékonyak és veszélyesek a keresztények számára, mint „egér a tarisznyában, kígyó a kebelben, tűz az ölben”.[55] Az, hogy egy évtizeddel a zsinat után Magyarországon – a pápai oklevelek beszámolója szerint – a legelítélőbb, zsidókra vonatkozó egyházi formulával fejezték ki a Német Lovagrendről kialakult véleményt, egyértelműen deklarálták, hogy ebből a helyzetből nincs visszaút, nincs megbocsátás, a

50 *Jonathan Riley-Smith*: The First Crusade and the Persecution of the Jews. In: Persecution and Toleration. Ed. William J. Sheils. Blackwell, Oxford, 1984. 51–72.; *Vera Milde*: „si entrunnen alle scentlichen dannen”. Christlich-jüdischer Disput in der Silvesterlegende der „Kaiserchronik”. In: Juden in der deutschen Literatur des Mittelalters. Religiöse Konzepte – Feinbilder – Rechtfertigungen. Hrsg. Ursula Schulze. De Gruyter, Tübingen, 2002. 17–22. – A témáról összefoglalóan ld. *Hans Liebeschütz*: Synagoge und Ecclesia. Religionsgeschichtliche Studien über die Auseinandersetzung der Kirche mit dem Judentum im Hochmittelalter. Wallstein, Heidelberg, 1983.

51 *John T. Noonan*: The Scholastic Analysis of Usury. Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 1957. 17–20.; *Christoph Cluse*: Zum Zusammenhang von Wuchervorwurf und Judenvertreibung im 13. Jahrhundert. In: Judenvertreibung in Mittelalter und früher Neuzeit. Hrsg. Friedhelm Burgard–Alfred Haverkamp–Gerd Meutgen. Hahn’sche Buchhandlung, Hannover, 1999. 137–144.

52 *Alexander Patschovsky*: Feinbilder der Kirche: Juden und Ketzer im Vergleich (11.–13. Jahrhundert). In: Juden und Christen zur Zeit der Kreuzzüge. Hrsg. Alfred Haverkamp. Thorbecke, Sigmaringen, 1999. 335.

53 Thesaurus Proverbiorum Medii Aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch–germanischen Mittelalters. X. Hrsg. von Kuratorium Singer der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften. De Gruyter, Berlin–New York, 2000. 129–130.

54 *Sibylle Hallik*: Sententia und proverbium. Begriffsgeschichte und Texttheorie in Antike und Mittelalter. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2007. 417–418.

55 *Quaglioni*, *D.*: i. m. (49. jz.) 112.

kiűzetés végleges. Azzal, hogy II. András udvarában az egyház ellenségeire vonatkozó formulával illették a pápa által támogatott lovagokat, egyértelmű üzenetet küldtek Rómába, hogy mit is gondolnak a *ius et proprietas Beati Petri*ről és a pápaság hatalmi törekvéseiről. Ez a szigorú, a kereszténység ellenségeire használt minősítés minden bizonnyal azzal a ténnyel állt összefüggésben, hogy a Német Lovagrend a pápaság támogatásával a Barcaságra támaszkodó és az Al-Duna vidékén fekvő, önálló egyházi uralmi terület, független szerzetesi-lovagi állam megteremtésére törekedett.[56] A Szentszék még éveken át próbálkozott, hogy a magyar uralkodók adják vissza a Német Lovagrendnek a Barcaságot.[57] 1245-ben a lyoni egyetemes zsinat is felszólította erre IV. Béla királyt,[58] aki azonban a német lovagok helyett a johannitákat részesítette nagy adományban 1247-ben.[59] Rómában és a Német Lovagrend vezetésében azonban ezt követően sem adták fel a Barcaság visszaszerzéséhez fűzött reményeket,[60] így a német szerzetes lovagok rövid erdélyi jelenlétének hosszú utótörténete lett.

LÁSZLÓ PÓSÁN

THE CHANGING IMAGE OF THE TEUTONIC ORDER IN HUNGARY DURING THE REIGN OF ANDREW II

Although the Teutonic Order spent hardly more than a decade in Transylvania (1211–1225), this period was enought to change decisively contemporary perceptions of them. When king Andrew II of Hungary invited them to his realm, he no doubt hoped earnestly that they would be able to fight off the Cumans with success. The charters issued over the first three years prove that the Order lived up to these expectations. Later, however, and up to 1222, no royal or other document refers to the activities of the Knights, a silence which, compared to the praising tone of the previous charters, seems difficult to explain. From this period, only a papal charter is known, which confirmed former royal grants, and shows that the Knight for some reason thought it necessary to secure the support of the Papcy. In other words, the relationship between the Order and the King of Hungary seems to have broken down by 1218. The reason was apparently the papal decision in 1216 to prohibit the Teutonic Knights, similarly to the Hospitallers and the Templars, to receive conditional grants from lay donators. This questioned both the legal status of the Transylvanian grant and the king's overlordship. After the prohibition had been repeated in 1220, Andrew II took the Barcaság region from the Knights in 1221, but restored it to them a year later, and even accorded new privileges. At the same time, he prohibited the Knights from minting coins and from recruiting settlers on royal lands. Petitioned by the Order, the

56 *György Györffy*: Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse. Archivum Historiae Pontificae 71. (1969) 82.; Erdély története I. Szerk. Makkai László–Mócsy András. Akadémiai, Bp., 1986. 298.

57 UGDS I. 51., 52., 52–53. (1231), 56–57. (1232), 59–60. (1234).

58 *Adolf Armbruster*: Nachspiel zur Geschichte des Deutschen Ordens im Burzenland. Revue Roumaine d'Histoire 18. (1979) 286–287.

59 UGDS I. 73–76.

60 UGDS I. 83. (1270), 134–135. (1278), 140–141. (1280), 323–324. (1317).

Pope exempted the Barcaság from the authority of the bishop of Transylvania, which raised the disapproval of the Hungarian clergy. After the Pope had subjected the Barcaság, and the lands taken from the Cumans, to the ownership of Saint Peter, and the special protection of the Holy See (1224), the Hungarian King feared that the Order would try to establish a state of their own under papal overlordship. Consequently, he drove them out of his realm, where they were regarded as „fire in the lap, a mouse in the bag, a snake in the bosom". This phrasing repeated verbatim the expression that Pope Innocent III used with regard to the Jews. By referring to the Order, supported by the Papacy, with a phrase applied to the enemies of the Church, the Hungarian court sent a clear message to Rome about its views of papal absolutism.

SUDÁR BALÁZS

A zsarnócai csata (1664) – török szemmel*

Az 1664. évi hadműveletek két fronton zajlottak: Délnyugat-Magyarországon, Kanizsa–Zrínyi-Újvár–Szentgotthárd térségében, valamint északon, Nyitra–Léva–Esztergom környékén. Ez utóbbi hadműveleti terület komoly ütközeteként, csataként tartjuk számon a Zsarnóca melletti, 1664. május 16-i összecsapást. Az esemény régóta jól ismert a magyar történetírás számára, Rónai Horváth Jenő a front harcairól írott művében hosszasan foglalkozott vele.[1] Megállapításai azután hosszú időre gyökeret vertek a magyar történeti irodalomban. Eszerint Louis de Souches báró komoly győzelmet aratott a Kücsük Mehmed váradi pasa vezette török haderő felett, s maga a muszlim vezér is elesett volna a küzdelemben. E kép máig is meghatározó, ezt találjuk például a Wikipédia vonatkozó szócikkében is, jóllehet Dávid Géza 1995-ben, Tóth Sándor László pedig 1999-ben felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy Kücsük Mehmed még évekig működött a hódoltságban, következésképpen aligha esett el a kérdéses csatában.[2] A korszak eseményeit török szempontból áttekintve bennem is némi kétkedés fogalmazódott meg az ütközettel kapcsolatban. A következőkben ennek eredünk nyomába.

A történtek értelmezéséhez át kell tekintenünk az addigi hadi eseményeket. 1663-ban Fázil Ahmed pasa nagyvezír Érsekújvár elfoglalásával merőben új helyzetet teremtett: Alsó-Magyarország kulcsvárát bevéve a hódoltatott – és részben ellenőrzött – területet a Kárpátokig tolta előre, Felső-Magyarországot pedig lényegében elszakította a Magyar Királyság még megmaradt részeitől. Ráadásul telelni sem vonult haza, hanem csapatait a határ közelében helyezte el, világosan kifejezve, hogy a háborút folytatni kívánja, mégpedig minél korábbi kezdéssel. Ennek következményei beláthatatlanok voltak. A Habsburg-hadvezetés megosztott stratégiát alkalmazott, és igyekezett átvenni a kezdeményezést. A nagyvezír alig indult el Belgrádból, de Souches báró már Nyitra alá vonult, és megkezdte a vár ostromát (április 15.). Ennek hírére Fázil Ahmed azonnal – április 17–26. kö-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 *Rónai Horváth Jenő*: A felső-magyarországi hadjárat 1664-ben. Hadtörténelmi Közlemények 7. (1894) 285–321.; *Uő*: További adatok az 1664-ik évi felső-magyarországi hadjárathoz. Hadtörténelmi Közlemények 7. (1894) 573–588.

2 *Dávid Géza*: Török közigazgatás Magyarországon. Akadémiai doktori disszertáció. Bp., 1995. 340.; *Tóth Sándor László*: Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez. Aetas (1999) 4. sz. 76–84. Mehmed újabb életrajza: *Sudár Balázs*: A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657–1665). Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 3. sz. 888–909.

zött kelt parancsában[3] – mozgósította a hódoltság helyi erőit: az Újváron tartózkodó budai pasa, Szári Hüszejn mellé rendelte Kodzsa Halíl egri, Dzserrah Kászim temesvári és Kücsük Mehmed váradi pasát, valamint a fehérvári szandzsákot birtokló Hadzsi Musztafa pasát és a tatárok egy részét is a jali aga vezetésével. Kücsük Mehmed a parancsot valamikor május elején kaphatta meg, mivel úgy emlékezett, hogy annak kézhez vétele után másnap már indult is. S minthogy május 5. előtt néhány nappal látták Debrecen felé elindulni, s tudták, hogy a Hortobágyon át a szolnoki Tisza-hídhoz tartott, indulására a hónap legelején kerülhetett sor.[4] A felmentő sereg mindenesetre elkésett: Nyitra május 3-án megadta magát. Mire az odarendelt csapatok Budára értek, új helyzet állt elő. De Souches néhány nap pihenő és Nyitra ellátása után Léva ostromára indult.[5] (A körülbelül 60 km-es út 3-4 napot vehetett igénybe.)[6] A kicsiny és gyenge erősség azonban viszonylag jól el volt látva: itt telelt Csatrapatra Ali adanai pasa a csapataival. Hogy mekkora lehetett ez az erő, nem tudjuk, de a hadjáratra vonuló tartományi vezetők 1000–2000 embert szoktak magukkal hozni. Ez esetben inkább a kisebb szám tűnik reálisnak. Ahhoz mindenesetre elegendően voltak, hogy komolyabb védekezésre gondoljanak, a mintegy 10 000 emberrel közeledő császári tábornoknak tehát komoly ostromra kellett készülnie. Ezt azonban nehezítette a rossz időjárás és a török hadak mozgása is.

Az összecsapás történetét a magyar történetírás elsősorban a nyugati leírások – a *Theatrum Europaeum,* Ortelius és a *Montecuccolis Feldzüge* – alapján adja elő. Eszerint a lévai táborba híre érkezett, hogy az esztergomi hídnál komoly haderővel átkelt Kücsük Mehmed váradi pasa. De Souches erre visszavonulót fújt, valószínűleg május 14-én, s 15-én érte el a Garam vonalát talán Kálnánál, hiszen Nyitrára igyekezett. Időközben azonban a török felmentő sereg is megérkezett: talán az esztergomi átkelés után a Garam völgyén vonultak északra a folyó jobb partján vezető úton Oroszkán és Zselízen keresztül. Az 55-60 km-es utat gyorsan – 2-3 nap alatt – küzdhették le, mivel de Souches még nem számított rájuk. 15-én azonban a két sereg, a visszavonuló keresztény és a beérkező török farkasszemet nézett egymással a Garam két partján. A császári tábornok kellemetlen helyzetbe került: nem tudott saját területére egyenesen visszajutni, hiszen a törökök elvágták az útját. Ezért döntött teljesen logikusan az északi elvonulás mellett. Egyrészt kereshetett egy újabb átkelési helyet, illetve minél északabbra ért, annál közelebb került a keresztények által birtokolt területhez. Elővédjét a Garam hídjánál hagyta, maga pedig elvonult. Kücsük Mehmed amint megértette a szándékot, szétverte a hidat tartó keresztény csapatokat, majd de Souches után nyomult, akinek utóvédjével többször is összecsapott. A keresztény sereg mindenesetre átkelt a Lévától 35 kmre lévő zsarnócai hídon, s amikor a törökök is odaértek, már csak az utóvédjük volt

3 *Fekete Lajos*: A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Szerk. Dávid Géza. Akadémiai, Bp., 1993. 276–277.

4 Török-magyar-kori államokmánytár. Szerk. Szilády Áron–Szilágyi Sándor. I–VII. Pest, 1868–1872. (= TMÁO) IV. 111., 124.

5 *Rónai Horváth J.*: A felső-magyarországi hadjárat i. m. (1. jz.); *Uő*: Újabb adatok i. m. (1. jz.)

6 A nagyvezíri sereg 1663-ban három nap alatt ért Lévára Érsekújvárról, ami körülbelül azonos távolság.

ott: az előcsapatok már a 12 km-re lévő Garamszentkereszten jártak. A hidat védő kereszténeket Kücsük Mehmed csapatai visszanyomták, akik Garnier ezredes vezetésével Zsarnócára vonultak vissza Zeiss ezredes 600 lovasával és 400 gyalogosával. Itt néhány kiemelkedést elfoglaltak, s várták de Souches segítségét. A törökök e magaslatokat próbálták több rohammal is bevenni, sikertelenül. Ekkor esett el állítólag Kücsük Mehmed pasa. A próbálkozás estig tartott, ekkor a törökök visszavonultak, a keresztények pedig rajtuk ütöttek és a Garamba szorították őket: állítólag ezer muszlim maradt a harcmezőn. A császári csapatok azonban sem az üldözést nem folytatták, sem pedig Léva megtámadására nem tettek kísérletet. A törökök ellenben porig égették a környéket.[7]

Az elsősorban nyugati röplapirodalomra és történetírókra támaszkodva előadott történet legalábbis több furcsaságot tartalmaz. Egyrészt nem esett el maga a sereget vezető pasa, s a téves tényközlés már csak azért is különös, mert a terepet állítólag a császáriak uralták. Különös a győztes fél passzivitása is: ha a török védelem összeomlott, akkor vajon miért nem aknázták ki a sikert? Lehetséges persze, hogy ebben az éjszaka akadályozta meg őket. De furcsa az időrend is: de Souches ostromágyúival hogy tudott volna leküzdeni egyetlen nap alatt ilyen tekintélyes távolságot? Zsarnóca ugyanis Lévától körülbelül 35 km távolságra van.

Vessünk azonban egy pillantást a török forrásokra is! Az eseményekről ugyanis ők is megemlékeztek. A főszereplő, Kücsük Mehmed maga írt a történtekről Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, igaz, nem tudósításként, inkább példaképpen.[8] Az, hogy a pasa kiemelten írja, hogy egészségben érkezett meg, azt sejteti, hogy még csak meg sem sebesült a küzdelemben. Ő maga a hadműveletet sikeresnek értékeli: elverte a kereszténeket, számos fejet szerzett, majd visszatért. Nyoma sincs annak, hogy bármiféle csapás érte volna, sőt újabb megmozdulásra készült. Tudnak az esetről a török krónikák is. Jó néhány kortárs forrásban ugyan egyáltalán nem szerepel az esemény: az egyébként jól értesült Nihádí teljes mértékben kihagyja a nyitrai eseményeket (a vár bevételét is!), Abdí pedig az egész magyarországi hadakozást egy-két mondattal intézi el. Megemlékezik azonban az eseményekről Erzurumlu Oszmán dede, aki Fázil Ahmed nagyvezír kíséretéhez tartozott, s egyébként támaszkodott Haszan aga pecsétőr – a nagyvezír bizalmi embere – feljegyzéseire is, az ő írása tehát különösen fontos. Szerinte 1664. május 19–22. között, talán 21-én érkezett meg a nagyvezírhez Szári Hüszejn pasa jelentése az eseményekről. Eszerint a tartományi erőket – a temesvári, a váradi, valamint az egri pasát és a tatárokat a jali agával – Újvárra rendelték, az akció vezetője pedig Szári Hüszejn budai beglerbég lett, aki amúgy is Újvárban tartózkodott. Mivel a sereg összegyűlésének idejére Nyitra elesett, de Souches pedig Lévát kezdte ostromolni, a török sereg utána indult. Ennek hírére a keresztények elmenekültek, Hüszejn pedig két napig üldözte őket, közben 1500 keresztényt levágtak. Ezek után a nagyvezír az egri és a váradi pasát hazarendelte. A leírást szinte szó szerint vette át a kor

7 A *Theatrum Europaeum,* Ortelius és a *Montecuccolis Feldzüge* alapján *Rónai Horváth J.*: A felsőmagyarországi hadjárat i. m. (1. jz.); *Uő*: Újabb adatok i. m. (1. jz.).

8 TMÁO IV. 124.

egyik legjelentősebb történetírója, Szilahdár Mehmed,[9] majd Mehmed Rasíd,[10] és a szöveget átfogalmazva, de tartalmi különbség nélkül közli Behdzsetí is. Úgy tűnik tehát, hogy a török krónikák egyetlen forrásra mennek vissza, Szári Hüszejn pasa emberének elbeszélésére. A török anyagból tehát az derül ki, hogy a hadműveletben több vezető is részt vett, gyors akciójukkal felmentették az ostromlott Lévát, az elvonuló keresztényeket két napig üldözték, közben számos ellenséget lekaszaboltak, a környék falvait pedig felégették. Komolyabb ütközetről nincsen szó: egyszerűen kellő távolságba szorították vissza az ellenfelet, majd hazavonultak.

A két történet, a keresztény és a muszlim lényegében azonos, a megítélés azonban homlokegyenest különböző: mindkét fél a saját sikereit domborította ki. A keresztények olvasatában nagy győzelem született az ellenséges vezér halálával, az oszmánok szerint viszont felmentették az ostromlott Lévát, a keresztényeket messzire űzték, miközben számosat megöltek közülük, magáról a csatáról viszont nem is tudnak. Mindebből eléggé valószínű, hogy maga az ütközet valójában nem volt túlságosan nagy horderejű, kimenetele nem volt egyértelmű, illetve mindenki másra emlékezett és emlékezhetett.

Kérdés, hogy valójában mi is történhetett. Úgy gondolom, a tényleges forgatókönyv körülbelül a következőképpen képzelhető el: a visszavonuló keresztény sereg Zsarnócánál felvette az ellenállást, megállította az üldöző törököket, akik némi sikertelen kísérletezés után – esetleg jelentősebb veszteségekkel – távoztak. A keresztények tehát arra emlékeztek, hogy sikeresen megakadályozták üldözőiket abban, hogy felmorzsolják őket, s többé-kevésbé rendben hagyhatták el az események színterét. A törökök meg úgy látták, hogy elsődleges céljuk nem az ellenséges had mindenáron való megsemmisítése, hanem Léva felmentése és az ellenség eltávolítása volt. Ezt elérték, nem csoda, hogy az akciót sikernek könyvelték el. Ez azonban két különféle látásmód: a keresztények egy hadművelet egyik epizódját emelték ki, a törökök pedig az eseménysor egészére figyeltek.

Az esemény némiképp a szentgotthárdi csatára emlékeztet: a keresztény sereg kétségtelen sikereket ért el a muszlimokkal szemben, anélkül azonban, hogy tényleges győzelmet aratott volna felettük. Ezt azonban a korabeli sajtó hatalmas diadalként állította be, s túlzó híreiknek a történészszakma is hitelt adott. Összességében úgy gondolom, Zsarnócát ki kellene iktatnunk a keresztény győzelmek sorából: de Souches csapatainak sikere abban állt, hogy megmenekültek, nem pedig abban, hogy az ellenséget elpusztították. E siker azonban hamarosan nagyon fontossá vált: az intakt állapotban maradt keresztény csapatok – kihasználva a váradi vár elleni támadás által okozott zavart a török hadvezetésben – hamarosan vissza tudtak térni Léva ostromához, s a várat bevették. Az ellentámadást indító török hadat pedig szintén Léva közelében, Garamszentbenedeknél immár ténylegesen is legyőzték.

9 *Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa*: Silahdâr târîhi. I–II. İstanbul, 1928. I. 331.

10 Vö. *Thúry József*: Az 1663–64-ik évi hadjárat – Rasid efendi, török históríkus művéből. Hadtörténelmi Közlemények (1890) 513.

Függelék

I. Erzurumlu Oszmán dede leírása

Újvár védőjétől, Hüszejn pasától egy ember érkezett. A hitetlenek Nyitra várának bevétele után Lévát is ostrom alá fogták, Hüszejn pasa pedig a mellé rendelt sereggel rájuk támadt, a hitetleneket megverte, két napon keresztül üldözte [őket], 1500 hitetlent lekaszabolt, és azt a környéket a tatárok összejárták, és számos foglyot ejtettek. „A váradi és az egri pasa tartományuk megvédése végett egy nappal később a tőlünk küldött határozat értelmében induljanak meg" – parancsoltatott, s az említetteket tartományukba küldték. Sevvál 26-án[11] Pécs közelében [a nagyvezír csapatai] letáboroztak.[12]

II. Behdzsetí leírása

Hüszejn pasa harca a hit rosszat cselekvő ellenségeinek szerencsétlen seregével

Amikor a Nyitra várának megsegítésére elküldött Hüszejn pasa szeraszker a mellé rendelt Halíl pasával és Kászim pasával, a végvidéki kulokkal és a tatár sereggel a vár közelébe érkezett, s hírt kapott arról, hogy a vár néhány nappal korábban feladás útján a hitetlenek zsákmányszerző kezébe jutott, és meghallotta, hogy az [ellenség az] ott lévő lévai palánk ostromára indult, mindenkivel megtanácskozta a dolgot, s úgy találták, hogy az ellenség nyomon követése lenne helyes. A szerencsétlen hitetlenek Léva palánkját megrohanták, és azon voltak, hogy elfoglalják azt, de abban az órában, amikor meghallották és megtudták, hogy a muszlim harcosok a közelbe érkeztek, felhagytak az ostromlással, elszaladtak, és egy biztonságos terület felé siettek. A muszlim hitharcosok pedig az átkozottakat két nap és két éjjel követték, 1500 hitetlent a csillogó kardok áldozatává tettek, és azon a környéken a hitetlenek falvait felégették. A nagyvezír őnagyságának a fent említett szeraszkertől, Hüszejn pasától egy [mindezt] magában foglaló levél érkezett.[13]

11 1664. május 22.

12 *Arslan Boyraz*: Köprülüzade fazil Ahmed Paşa devrinde (1069–1080) vukuatı tarihi. Transkripsyon ve değerlendirme. [Doktori disszertáció.] İstanbul, 2002. 23a–b.

13 *Mehmet Fatih Gökçek*: Behcetî Seyyid İbrahim Efendi: Târîh-i sülâle-i Köprülü. Transkripsiyon ve tahlil. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2006. 162.

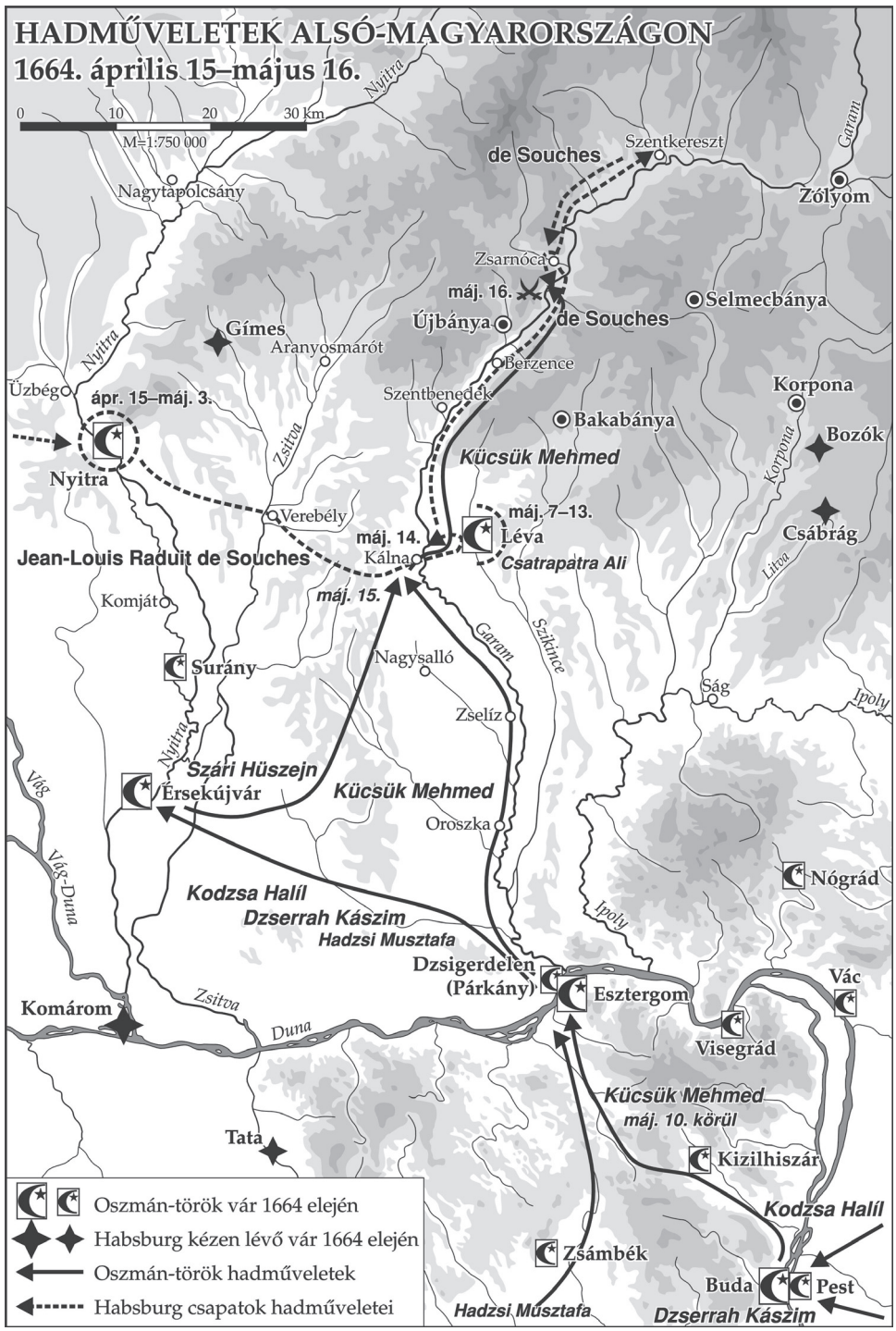
HADMŰVELETEK ALSÓ-MAGYARORSZÁGON
1664. április 15–május 16.
0 10 20 30 km
M=1:750 000
Nyitra
Garam
Szentkereszt
de Souches
Zólyom
Nagytapolcsány
Zsarnóca
máj. 16.
Selmecbánya
Újbánya
de Souches
Gímes
Aranyosmárót
Berzence
Korpona
Üzbég
ápr. 15–máj. 3.
Szentbenedek
Bakabánya
Bozók
Zsitva
Korpona
Nyitra
Küçsük Mehmed
Verebély
máj. 7–13.
Csábrág
máj. 14.
Léva
Jean-Louis Raduit de Souches
Kálnaj
Csatrapatra Ali
Liva
máj. 15.
Komját
Garam
Szikince
Nagysalló
Sáp
Ipoly
Surány
Zselíz
Nyitra
Szári Hüszejn
Vág
Érsekújvár
Küçsük Mehmed
Oroszka
Vág-Duna
Nógrád
Kodzsa Halíl
Dzserrah Kászim
Hadzsi Musztafa
Ipoly
Dzsigerdelen
(Párkány)
Vác
Esztergom
Komárom
Zsitva
Duna
Visegrád
Küçsük Mehmed
máj. 10. körül
Tata
Kizilhiszár
Kodzsa Halíl
Oszmán-török vár 1664 elején
Habsburg kézen lévő vár 1664 elején
Oszmán-török hadműveletek
Habsburg csapatok hadműveletei
Zsámbék
Buda
Pest
Hadzsi Musztafa
Dzserrah Kászim

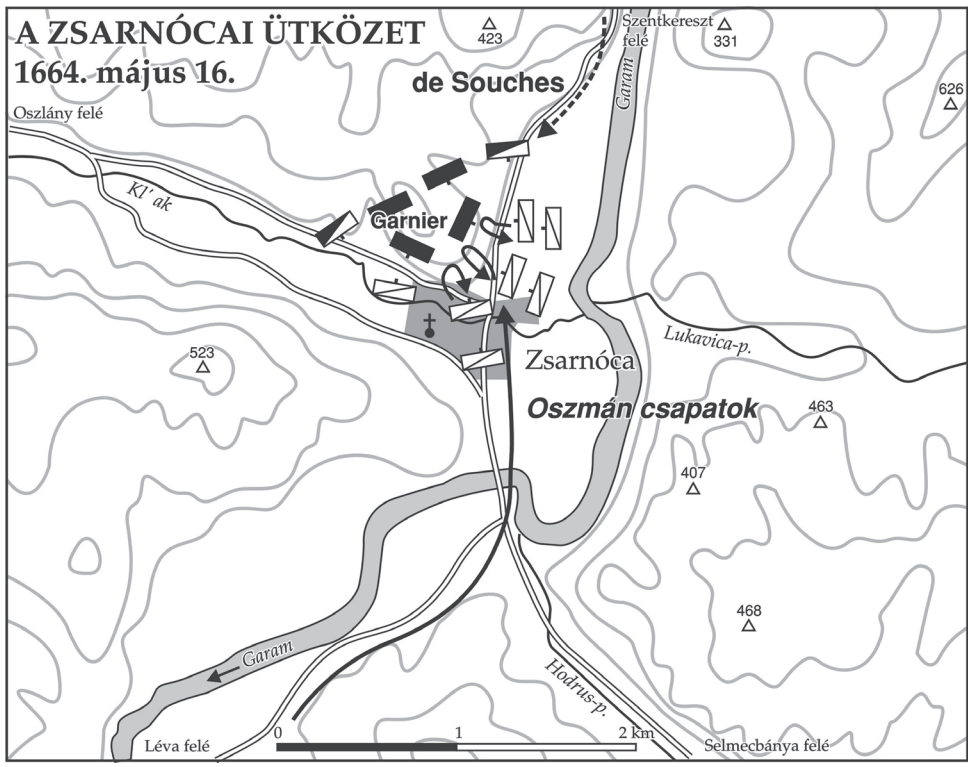

BALÁZS SUDÁR

THE BATTLE OF ZSARNÓCA (1664) – THROUGH OTTOMAN EYES

In the course of the 1663–1664 Habsburg–Ottoman war, the grand vezir Fazil Ahmed Pasha arrived to the Hungarian marches in 1663, and caused considerable losses there: he took the castle of Érsekújvár, and thereby practically severed the upper Hungarian counties from the small remainig part of the kingdom. In the current state of affairs, each victory had more than average importance, not only militarily but also from the perspective of public feeling. It is thus not surprising that these generated high-sounding accounts, taken over by later historiography as well. Exactly such an event was the battle of Zsarnóca on 16 May 1664.

According to their own reports, the Christians won a great victory, and even the enemy commander was said to have died in the encounter. Ottoman sources, on the other hand, report on no such thing, no defeat is mentioned, and the Ottoman leaders continued to figure in later events, a clear indication that they did not die. What happened then? The Christians probably remembered their success in preventing the pursuing Ottomans from annihilating them, which enabled them to retreat in a more or less orderly way from the siege of Léva. Under the given circumstances, it was indeed quite an achievement. For their part, the Ottomans opined that their primary task was not the annihilation of the enemy host, but the relief of Léva. This they in fact achieved, and the action was thus regarded as a success. This, however, only reflected two different perspectives: while the Christians emphasised but one episode of the campaign, the Ottomans regarded the whole sequence of events.

Jakó Zsigmond műhelyéből*

A határokon túli magyar történetírás szerepéről

Az egykori Magyarország szétdarabolásával a magyar történettudomány addigi sok évszázados egysége is fokozatosan megbomlott. Ennek természetes következményeként az egyes országcsonkok magyar történetkutatása az anyaországétól, de egymásétól is eltérő útra kényszerült. Ezek az eltérések azonban a kisebbségi lét első évtizedeiben alig voltak észlelhetők, de a II. világháború után, a kommunista diktatúrák kiépülése során mindenhol felgyorsultak, és 1989-re végzetes következményekkel fenyegető, veszedelmes méreteket öltöttek. Attól is félni lehetett, hogy az idősebb kutatónemzedék kihalása rendjén a magyar tudományosságtól szinte légmentesen elzárt kisebbségi történetírást a hatalomnak szellemében is sikerül megrontania a politikai és ideológiai nyomás kíméletlen eszközeivel. Bár a határokon túli magyar történetírás alakulását mindegyik országcsonkban alapvetően a kisebbségi helyzet határozta meg, a közös vonások és torzulások mellett helyi sajátosságok is kitermelődtek. Ezúttal csak az általam legjobban ismert erdélyi fejlődésről kívánok szólani.

1918 és 1940 között Erdély magyar történetkutatása még nem érzékelte igazán helyzete gyökeres megváltozását. Továbbra is az egyetemes magyar történettudomány részének tekintette magát, és különállását időleges kényszerűségnek vélte. A szakemberek tömeges kivándorlásával lehetőségei ugyan jelentős mértékben beszűkültek, de a kolozsvári egyetem és az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos gyűjteményeinek kisajátításáig az érzékelhető változások jó ideig inkább mennyiségi természetűeknek voltak minősíthetők. Csak a legélesebb szeműek vették észre, hogy a perifériára szorításnak előbb-utóbb minőségi következményei is jelentkezni fognak. Az új utakra lépett akkori magyar történetírástól való lemaradást azonban 1940 és 1959 között az önálló magyar egyetem, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Tudományos Intézet tervszerű munkájával jórészt sikerült annyira behozni, hogy a szaktudásból a marxista vulgarizálás ellenére megmaradjon valamennyi a legnehezebb évtizedek túléléséhez.

* Jakó Zsigmond születésének századik évfordulója alkalmából adjuk közre két, eddig publikálatlan írását. Mindkettő az 1990-es évek közepén született (az egyik 1996-ban Budapesten, a millecentenáris történészkonferencián, a másik 1997 nyarán, Marosvásárhelyen hangzott el, ez utóbbi a Kemény Zsigmond Társaságban tartott székfoglaló előadásként). Az elhangzott előadások szerkesztett, ahol szükségesnek véltük, ott jegyzetelt változatát adjuk közre, megjegyezve, hogy az elsőből részletek jelentek meg a *Magyar Nemzet* 1996. augusztus 6-i számában.

A gyökeres változás a magyarországi történettudománnyal való kapcsolatokban azután indult meg, hogy a kommunizmus és a marxizmus mind Magyarországon, mind pedig Romániában egyeduralomra jutott. Ebben a folyamatban a Román Kommunista Párttal karöltve gyászos szerepet játszott a magyarországi párt is azzal, hogy érdektelenséget nyilvánított a kisebbségi nemzetrészek sorsát illetően. Ez az az időszak, amikor Budapest történészei csak Bukaresttel tartottak kapcsolatot, és ha véletlenül valaki közülük elvetődött Kolozsvárra, leprásokként elkerülte az ottani magyar historikusokat, velük hivatalosan legfeljebb orosz nyelven merészelt levelezni. Az erdélyi tudományos témákat pedig az anyaországban tabuként kerülték „a szomszédok érzékenységére" való tekintettel. Szerencsére a magyarországi történészek nagy többsége nem osztotta és nem is vette figyelembe saját hivatalosságának bárgyú álláspontját, mert világosan látta, hogy a budapesti közömbös internacionalizmus egyenesen bátorítja a szomszédok történetírásában a nacionalista túlzások terjesztőit. Ennek megfelelően többségük magánemberként tőle telhetőleg mindent megtett a határokon túli magyar történészek talpon maradásáért.

A kisebbségi magyar történetkutatók tehát két tűz közé kerültek. Saját országuk tudománya gyanakodva vizslatta minden lépésüket és elzárkózott befogadásuktól, a magyarországi tudománypolitika pedig lemondott róluk, kirekesztette őket a magyar tudomány művelői közül, és jövőjüket saját országuk egyre agresszívebb történettudományába való beilleszkedésben képzelte el. Mindennek következtében ekkor lettünk mi a hivatalos szóhasználatban román történészekké, vagy legjobb esetben magyar nemzetiségű román történészekké (istoric român de naţionalitate maghiară). Ez az elnevezés azonban korántsem jelentette a magyar kutatók befogadását egyenrangú munkatársakként. Főként Erdélyben nélkülözhetetlen sajátos szakmai ismereteik, nyelvtudásuk miatt levéltárakban, könyvtárakban, bizonyos intézményekben egy ideig szükség volt reájuk, de csak rabszolgamunkásokként, „négerekként". Igazi tudományos karrierhez a diktatúra kiteljesedése után önmaguk részben vagy egészében való feladását is elvárták tőlük. Hasonlóképpen azt is, hogy tudományos viták esetén ők legyenek a román álláspont leghangosabb védelmezői, illetve magyar nevükkel fémjelezzék a román–magyar kapcsolatok meghamisított ábrázolásait. A kommunista Magyarország érdektelensége folytán és az idősebb magyar szakemberek helyzetének láttán az ambiciózus, minden áron érvényesülni akaró fiataljaink egyre inkább – sajnos jogosan – úgy érezhették, hogy a tudományos pálya és a magyarság vállalása összeegyeztethetetlen egymással, tehát választaniuk kell a kettő közül. A többségi történetírás beteges gyanakvásának és elzárkózásának, valamint a diktatúra hirtelen bukásának, illetve a magyar politika kedvező irányú fokozatos változásának köszönhető, hogy az erdélyi magyar történészek közül, a körülmények ellenére, csak néhányan adták el magyarságukat egy tál nagyon is zsizsikes lencséért.

Előbbi szemlénkből kiderülhetett, hogy az erdélyi magyar történetírás megmaradása és további fejlődése – a határokon túli többi régióéhoz hasonlóan – háromnegyed évszázad keserves tapasztalatai szerint egyedül csak abba a természetes közegébe való visszakapcsolással biztosítható, amelyikből egykor erővel kiszakították. Ez a reintegráció azonban a magyar tudományosság egységének és oszthatatlanságának puszta kinyilvánításával aligha lesz megvalósítható. Ezért a

határok mindkét oldalán tudatosan és keményen meg kell dolgozni, hiszen sok évtizedes külön élet következményei varázsigék mormolásával nem múlnak el máról holnapra. Például nekünk, határokon túliaknak, gondoskodnunk kell arról, hogy fiataljaink éppen olyan járatosak legyenek Magyarország történetében, annak forrásanyagában, az azok hasznosításához szükséges módszerekben és ismeretekben, mint az anyaországi kutatók. Különben nem lehetnek egyenértékű munkásai az egységes magyar történettudománynak. Ezzel párhuzamosan saját országuk történetírásának többségi kollégáikkal azonos szinten álló szakértőivé is kell válniuk. Mindkettőhöz azonban hosszadalmas, kitartó felkészülés szükséges. Ez az újra egységesült magyar történetírás azonban gazdagabb és színesebb lesz az 1918 előttinél, mert határokon túli művelői révén értékesíteni tudja a szomszéd népek kutatóinak a Kárpát-medence múltjára vonatkozó hasznosítható eredményeit és mindazokat a külföldi indíttatásokat, hatásokat, módszereket is, amelyek szomszédaink munkásságát tették sikeresebbé.

Világosan látnunk kell, hogy teljesen tőlünk függ, mennyit hasznosítunk az egységes magyar történettudomány javára abból az ismeretanyagból, amelyért a kisebbségi magyar történészek személyileg olyan kegyetlenül megszenvedtek. Ha jól gazdálkodunk ezzel a szellemi tőkével, a szétszakítás kényszerűségeiből kisarjadhat az az új integráló szerep, amelyet a Kárpát-medencében valójában csak a magyar történettudomány tölthet be. Mégpedig az alábbi okokból:

1. Egyedül a magyar história érdekelt abban, hogy továbbra is egységként foglalkozzék az egész Kárpát-medence múltjával, hiszen az 1918-ig egyben Magyarország történetével azonos. A fejlődés egészét tehát hovatovább egyedül a magyar szakemberek fogják ismerni.

2. A határokon túli magyar kutatók személyében csak a magyar históriának vannak kellő számban és minden történeti korszakra vonatkozóan az egykori magyar állam és mai szomszédai történetében, nyelvében, szakirodalmában egyaránt járatos és szakszerűen kiképzett kutatói. A kisebbségi magyar történetírás ugyanis csak úgy létezhet, ha egyszerre kötődik országa és nemzete történettudományához. Ez a kettős kötődés ugyan valójában természetes adottság lenne számára, mégis kikényszerített, mert – legalábbis Erdély esetében – a kisebbségiek előtt a többségi történettudomány intézményi keretei napjainkra ténylegesen bezárultak. A hivatásos történészek között magyar ma már alig akad. A magyar historikusok megélhetése általában nem kutatómunkájukon alapszik, és jelenleg Mohamed koporsójaként lebegnek a magyar és a román történetírás között, noha mindkettőjükhöz való kötődésük lenne a természetes és kívánatos. Az erdélyi magyar történetkutatásnak a román tudományosság 1918 óta nem adott szerepet az ország múltjának feltárásában, nem létezőnek tekintette, és politikai rendszerektől függetlenül állandó gyanúval, ellenségeként kezelte. Legfeljebb egyes személyeket volt hajlandó elismerni szakértőkként.

3. A Kárpát-medence régebbi történetének írásos forrásviszonyai különleges előnyöket biztosítanak a magyar történészeknek, mert rajtuk kívül egyre kevesebben ismerik az e forrásokat létrehozó egykori intézmények működését és az általuk írásban használt nyelveket, különösképpen a magyart és a németet, hogy a latinról ne is szóljunk. Például az erdélyi román történészek között is alig akad olyan sze-

mély, aki nyelvileg és főként szakmailag felkészült lenne a magyar nyelvű levéltári anyag felhasználására, jóllehet Erdélyben a 16. század közepétől fogva a magyar volt a domináns írásnyelv. A források tekintélyes része megnémult az ország többségi történetírása számára. Hasonló a helyzet a magyar nyelvű szakirodalommal is.

4. A trianoni béke teljesen esetlegesen szabdalta szét az egykori Magyarország történeti forrásörökségét. Mindegyik utódállam területén van a többiekre vonatkozó iratanyag is. Bár így az érdekeltség kölcsönös lenne, ma már csak a magyar történészeknek van olyan-amilyen áttekintése a létező forrásanyag egésze felett. És ebben a határokon túli magyar kutatóknak is van némi érdemük.

5. A magyar történettudomány nem térhet ki azoknak az alapfeladatoknak a vállalása elől, amelyek elengedhetetlenek a Kárpát-medence múltjának szakszerű tanulmányozásához. Kézikönyvekre, összefoglalásokra, monográfiákra, de főként országos jellegű források kiadására gondolok. Természetesnek kell elfogadnunk, hogy szomszédaink legfeljebb a nekik jutott terület forrásaival, helyi kérdéseivel foglalkoznak, és egyetlen kiszakított rész alapján, többnyire az összefüggések kellő ismerete nélkül tesznek szükségszerűen ingatag érvényű megállapításokat. Nyilvánvaló dőreség lenne szomszédainktól várni például a középkori országos oklevélkorpusz, a magyar országgyűlési emlékek, a magyar kormányzattörténet, egyháztörténet, történeti földrajz stb. elkészítését. Pedig ezek nélkül, az azonos munkaeszközök, forrásismeret és kritikai módszerek hiányában hiú remény a magyar és a szomszédos történetírások közötti feszültségek enyhülését, a magyar múlt értékelésében lényeges változást várni. Bár ezeknek az említett munkáknak elvégzése a Kárpát-medence történetének mindegyik szereplőjét segítené saját múltja jobb megismerésében, komoly érdekeltség, kellő szakértelem és kompetens szakembergárda csupán a magyar történettudományban adott. Nem utolsósorban éppen a határokon túli magyar történetírás létezése révén.

Nem kívánom tovább szaporítani a szót, mert ennyiből is világosan kitűnik, hogy a határokon túli kisebbségi kutatás reintegrálódása természetes közegébe: a magyar tudományosságba egyaránt hasznos mind Magyarország, mind pedig szomszédai tudományosságának. A szomszédok az 1918 előtti korok, Magyarország pedig a kisebbségi sorba került magyar nemzetrészek újabb történetét illetően egyaránt ráutaltak az együttműködésre. A kisebbségi magyar történetírás, kettős kötődése révén, az együttműködés szükségének kölcsönös felismerése után juthat igazán fontos szerephez a megújult magyar történettudományban. Jövendő főfeladatát a magyar történetírást illetően annak előmozdításában látom, hogy a magyar történelem ezután se zsugorodjék össze a mai Magyarország történetére, hanem a magyar nemzet egészének történelme maradhasson. A magyarok által a szomszédok históriájának teendő leghasznosabb szolgálat viszont a közös forrásörökség feltárásában való közreműködése, valamint a tudományos eredmények mindkét irányban való közvetítése lehetne. A határokon túli virágzó magyar történetírás lehetne a természetes összekötő kapocs Magyarország és szomszédai történetkutatása között, és ez segíthetne az egymásra utaltság, az együttműködés szükségének felismerésében is. A mostani előjelek ugyan egyáltalában nem biztatók ebben a tekintetben, de ha hiszünk tudományunkban és az emberi értelemben, remélnünk kell, hogy egyszer ezt is elhozza az idő.

Addig is azonban élnünk kell minden szomszédainkénál messze kedvezőbb lehetőségeinkkel, melyeket részint az előttünk járóktól örököltünk, részint pedig a határokon túliak izzadtak ki számunkra, mint a kagyló az igazgyöngyöt a homokszem miatti gyötrődésében. Itt a páratlan alkalom, hogy szolgálatainkkal ténylegesen nélkülözhetetlenné tehessük magunkat a Kárpát-medence történetkutatásában. Rajtunk áll, hogy akarunk és tudunk-e élni a lehetőséggel, hogy sikerül-e a rosszat, a szétszakítottságunkat a jövőben tudományosságunk javára fordítanunk vagy sem.

Magyar történetkutatás Romániában

Különös megtiszteltetés számomra, hogy az erdélyi magyar irodalom nagy múltú testülete, a Kemény Zsigmond Társaság, bár nem vagyok a szűkebb értelemben vett literatúra művelője, munkásságomat figyelmére méltatta és tagjainak sorába fogadott. Annál is inkább értékelnem kell a Társaság elismerését, mert jómagam kutatási témáim megválasztásával, vizsgálódási módszereimmel tudatosan igyekeztem és igyekszem magamat megkülönböztetni azoktól, akik divatok és változó irányokból jövő elvárások után igazodva elmossák a publicisztika, az esszé, sőt a szépirodalom és a történettudomány között húzódó határvonalakat. Például mindig kártékony megtévesztésnek tartottam és tartom ma is azt a napjainkban egyre szélesebb körben elharapódzó nézetet, miszerint a művelődéstörténet a történettudomány keretein kívül esik, külön diszciplína, melynek művelőin nem kérhető számon a forráskutatás és a korszerű történeti vizsgálódás módszertani szabályainak szigorú betartása. Az utóbbi évtizedek történeti tárgyú írásművei számtalan meghökkentő példával késztettek arra, hogy szakirodalmi tevékenységemet ne álcázzam másnak, mint ami valójában, és maradjak meg a legszigorúbb értelemben vett szakkutatás területén, ne engedjek a közönségsiker csábításainak. Mindez azonban részemről sohasem jelentette a szakközlemények igényes megfogalmazásának elhanyagolását. Vallom a történész kötelezettségét arra vonatkozóan, hogy módszeresen elvégzett vizsgálódásainak önmagukban esetleg száraz eredményeit is mindenki számára megemészthető, nyelvileg igényes, lehetőleg vonzó irodalmi köntösben kell közzétennie, ha azt akarja, hogy a história továbbra is közvéleményt formáló tényező maradjon.

A szépíró és a historikus alkotómunkája egyébként némileg rokon egymással, mert a történésznek is nem létező, rég eltűnt világot kell annak gyér maradványaiból saját képzelőerejével új életre keltenie. Amíg azonban a szépíró fantáziája szabadon szárnyalhat, a történésznek a töredékes adatok és szigorú kutatási módszerek korlátai között sokirányú egyeztetés kötelezettségétől kordában tartva kell alkotótevékenységét végeznie. A korszerűen dolgozó történésznek egyrészről a források feltárása, kritikai ellenőrzése, valamint a rekonstrukció területén a természettudományos vizsgálódások elmélyült aprólékosságával és pontosságával kell dolgoznia; másrészről viszont alkotóművésznek kell lennie a hajdan volt valóság megelevenítéséhez, és sokoldalúan kulturált személyiséggel szükséges rendelkeznie a néma adatok torzítatlan, helyes értelmezéséhez; végül írói vénára és nyelvi

igényességre is szüksége van eredményei közérthető, világos és élvezetes előadásához. Ezért is sorolták egyesek régebben a históriát a művészetekhez. A történész tehát – ha érdemes erre a névre – nagyon felelős, többrétű, összetett és az irodalommal is kapcsolatban álló munkát végez.

Mai székfoglalóm tárgyául nem egy szűk kört érdeklő szaktudományi kérdést választottam, hanem olyan aktuális témát, ami talán számíthat az erdélyi magyar értelmiségiek többségének érdeklődésére, hiszen ki-ki saját bőrén tapasztalhatta, hogy mennyi bajt okozhat a múlttal való foglalkozás, ha visszaélnek vele. Arról kívánok tehát szólani, hogy az adott körülmények között lehet-e szerepe Romániában a magyar történetkutatásnak, és ha igen, akkor miben állhatna az. Amit a következőkben elmondok, nem több egyéni véleménynél. Némi súlyt azonban mégis kölcsönözhet e véleménynek az, hogy olyan szakembertől származik, aki több mint fél évszázada tevékeny részese mind a romániai, mind pedig a magyarországi történetkutatásnak, és kisebbségi historikusként végigjárta azt a buktatókban bővelkedő, rögös utat, melyet ez a tudományszak a kommunista diktatúra idején országunkban megtett.

A történelem álarcába bújva a politika korábban is sokat vétkezett, de a gátlástalan propagandát és az uszító nacionalizmust csak a marxizmus tette egyeduralkodóvá Románia történetírásában. Az elmúlt évtizedekben a tudományos igényű román történetkutatás szinte teljesen elvérzett, mert művelői egymást túllicitálva igyekeztek kiszolgálni a hatalom politikai igényeit. Ez a helyzet a diktatúra bukása után sem változott lényegesen. Ehhez művelőinek fertőzöttségét kellene megszüntetni. A lélek fertőtlenítése azonban nem olyan gyors művelet, mint az emberi testé. Ehhez nagyon hosszú idő szükséges, de akkor is ritkán jár teljes sikerrel.

A tudományos igényű román történetkutatás jelenlegi válságát azonban az is tovább súlyosbítja, hogy korábban sem nézett szembe komolyan azokkal a változásokkal, amelyek helyzetében és feladataiban 1918 óta bekövetkeztek. Ezt megelőzően természetesen a román nép múltjának vizsgálatát tekinthette egyedüli feladatának. Ettől fogva azonban a különböző fejlődésű és népességű tartományokból álló román állam történetével kellett volna foglalkoznia. De erre nemcsak felkészülve nem volt (és nincs ma sem), hanem vissza is riadt ettől a feladattól, mert a források bizonyságai összeegyeztethetetlenek voltak prekoncepcióival. A román történetírás valójában nem akart és ezért nem is tudott mit kezdeni azzal a gazdag forrásanyaggal, amely Erdélyben birtokába került. Pedig ennek hasznosításához a magyar és a szász történetírásban készen rendelkezésére állott volna a szükséges szakértelem. Jól felfogott saját érdeke azt diktálta volna, hogy a nemzetiségek önismereti igényeit kamatoztassa a megnagyobbodott román állam történetírása javára, de az együttműködés keresése helyett a magyar és a szász műhelyek munkájának akadályozására, sőt megbénítására törekedett; ezeket máig nem hasznosította az ország tudományosságában, és erejét Erdélyben arra az eleve reménytelen kísérletre pazarolja, hogy a források ellenében írjon új történelmet. Mindezzel a román történetkutatás önmaga alatt vágta el a fát, és ma már nehezebb körülmények között kell új utakra lépnie, mint akkor tehette volna, amikor még létezett Erdélyben szász tudományosság és a magyar kutatói kapacitás is sokszorosa volt a jelenleginek.

Ez tehát a történettudomány kendőzetlen helyzete országunkban. Ennek a jelenlegi helyzetnek a további fenntartása vagy módosítása azonban nem nemzetiségi szakemberekre, hanem egyedül a román tudománypolitikára tartozik, hiszen a döntés haszonélvezője vagy kárvallottja szinte kizárólagosan a román kutatás lesz. Ez az egész kérdés ugyanis az erdélyi magyar történetírás szempontjából majdhogynem érdektelennek mondható, hiszen őt kirekesztettsége saját útjára kényszerítette, hogy a magyarországi vagy az emigrált szász Erdély-kutatásról ne is szóljak.

Napjainkban azonban még nagyon messze vagyunk attól, hogy országunk illetékesei felismerjék, miszerint a nemzetiségi kutatás virágzása – legalábbis Erdély viszonylatában – mekkora segítséget jelenthetne a román történetkutatásnak, hogy kilábolhasson mostani válságából és felzárkózhassék az európai história mai szintjéhez. Ezért nekünk, erdélyi magyar historikusoknak, akik szűkebb pátriánk, Erdély múltjának feltárásában együtt szeretnénk dolgozni román kollégáinkkal is, többre nincsen módunk, mint konkrét példák útján újból és újból figyelmeztetni az előnyökre, amelyekkel a valóságos helyzet tudomásul vétele a román tudományosságot kecsegteti.

Engedjék meg, hogy két konkrét példával érzékeltessem Önöknek, hogy tulajdonképpen miről is van itten szó. Először Románia írásos történeti forrásanyagának összetételéről, majd pedig a román művelődést Európához fűző szálak feltárásának egyik módjáról kívánok szólani.

Nem csupán a művelt román nagyközönség, hanem román kollégáink is azt hiszik, hogy Románia történeti forrásanyagának jellegét a bizánci művelődési körben keletkezett cirill betűs irományok határozzák meg, és a fiatal kutatókat is ennek megfelelően készítik fel a pályára. Ezzel szemben az a valóság, hogy az 1918-ban megnagyobbodott ország múltjának iratörökségében a latin íráskultúra emlékei dominálnak, és a bizánci hozomány mennyiségileg eltörpül az előbbi mellett. Ismeretes, hogy az íráshasználat a bizánci egyház és művelődés által uralt balkáni területeken messze elmaradt a Kárpátokon inneni latin írásgyakorlat méreteitől. Ennek következményeként a mai Románia 1800 előtt keletkezett történeti forrásanyagának hozzávetőlegesen 80–90%-a erdélyi provenienciájú. A történetkutatás valóságos körülményei tehát alapvetően különböznek attól, ami a román köztudatban él, és a szakemberek is viszolyognak a valósággal való szembenézéstől, noha ezzel saját munkájuk sikerességét akadályozzák. De a szavak helyett beszéljenek inkább maguk a számok.

Ioachim Crăciunnak a Román Akadémia kiadásában megjelent alapos bibliográfiája[1] szerint a jelenlegi Romániának az 1800 előtti időkből összesen 467 elbeszélő forrása (krónikák, emlékiratok, naplók stb.) ismeretes. Ezekből 54 mű Moldvára, 43 Havasalföldére, 370 pedig Erdélyre vonatkozik. A 370 erdélyi forrás pedig nyelvileg így oszlik meg: 155 magyar, 104 német, 90 latin, 16 román, 5 pedig egyéb nyelven íródott.

Még ennél is jobban kidomborodik az erdélyi forrásviszonyok meghatározó jellege, ha Románia régebbi (1800 előtti) okleveles, illetve egyéb levéltári forrásai-

1 Repertoriul manuscriselor de cronici interne privind istoria României. Sec. XV–XVIII. Întocmit de Ioachim Crăciun şi Aurora Ilieş. (Cronicile Medievale ale Romîniei I.) Bucureşti, 1963.

nak provenienciájára fordítjuk figyelmünket. Damian P. Bogdan becslése szerint[2] Románia történetírása a 14–18. századból körülbelül 7000 ószláv nyelvű oklevélszöveggel rendelkezik. Ebből 11 darab erdélyi provenienciájú. Az ószláv okleveleken kívül a 16. századtól kezdődően természetesen román nyelven írott cirill betűs oklevelek, levelek (missilisek) és ügyiratok is maradtak reánk, de ezek száma az 1700 előtti időkből legfeljebb néhány százra tehető. A Kárpátokon túli országrészekből megközelítőleg ugyanennyi magyar nyelvű és természetesen latin betűs irat szintén ismeretes ugyanebből az időszakból román kibocsátóktól. Ezzel szemben Erdélyből a 11. század elejétől fogva (pontosabban 1023-tól kezdődően) a külön fejedelemség megalakulásáig (1542-ig) legalább 30–35 ezer latin nyelven írott, latin betűs oklevél és ügyirat ismeretes. Ehhez járul 1700-ig hozzávetőleg újabb 150 ezer szöveg. Ez utóbbiaknak megközelítőleg egyik fele már magyar nyelven, a másik fele pedig latinul és németül íródott.

A 18. századi gyarapodás üteme a különböző kategóriákhoz tartozó erdélyi levéltárakból vett példákkal világítható meg, mert darabszinti kimutatás általában nincs az állam kezelésébe került iratanyag mennyiségéről. Az 1690-től számítható Habsburg-korszak legfőbb kormányhivatalainak levéltárai közül az Erdélyi Udvari Kancelláriáé a legkisebb terjedelmű, de az 1690–1848 közötti időszakból ez is 3424 fasciculus ügyiratot és 343 kötet hivatali segédkönyvet tartalmaz. Ha egy fasciculusra, illetve segédkönyvre csupán 330 lapot számolunk, akkor is több mint egymillió ívlapra becsülhető ennek az egyetlen levéltárnak az anyaga, noha ez teljesen eltörpül a Főkormányszék vagy a Kincstartóság ügyirattömege mellett.

A gazdasági csúcsszerv, a Thesaurariatus két részlege közül egyedül a bányakincstári osztálynak 3000–4000 darab volt a 18. századi évi aktaforgalma. Ez pedig ügyiratonként a minimális 3–4 levéllel számítva is évenként körülbelül 10–15 ezer ívlap terjedelmű irattömeget jelent.

Városi levéltáraink közül nem Szeben, Kolozsvár vagy Marosvásárhely tekintélyes iratörökségét választottam példának, hanem a középmezőnyben elhelyezkedő Dés levéltárát. Ennek a provinciális központnak 1235-től kezdődően maradt meg az iratanyaga, és 1718-ig 510 oklevelet számlál. Ugyanitt az Állami Levéltár [Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára] kimutatása szerint az 1721–1878 közötti időszakból 73 499 ügyirat és 42 878 darab melléklet, tehát összesen 116 373 irat található.

A vármegyei levéltárakban reánk maradt forrásanyag méreteit ismét egy középszerű együttessel, Torda megye irathagyatékával kívánom példázni. Ennek újkori fejlődése a következőképpen alakult. A 17. századból csupán körülbelül 200 darab irat maradt meg napjainkig. A 18. század első hat évtizedéből körülbelül 4000 ügyirattal (körülbelül 10–15 ezer lappal), az 1763–1790 közötti időszakból viszont már 20 594 ügyirattal (körülbelül 80–90 ezer lappal) lehet számolni. Más vidéki és városi törvényhatóságok levéltárában végzett becslések szerint ezek anyaga a 18–19. szá-

2 *Damian P. Bogdan*: Din paleografia slavo-română. In: Documente privind istoria României. Introducere. I. Bucureşti, 1956. 114.; *Uő*: Diplomatica slavo-română. In: Documente privind istoria României. Introducere. II. Bucureşti, 1956. 15.

zad fordulójától kezdve évente és egyenként legkevesebb 1000–1500 ügyirattal növekedett. Tekintve az erdélyi városok, megyék, székely és szász székek viszonylag nagy számát, a 18. század végétől fogva csupán e levéltáraknak az évi gyarapodása 50–60 ezer ügyiratra (körülbelül 150–200 ezer lapra) tehető. És akkor még nem szóltam a magyar és a szász egyházak kezén vagy a nagybirtokok gazdálkodása-igazgatása kapcsán a családi levéltárakban felhalmozódott irattömegekről.

Gondolom, felesleges e számokat tovább sorolnom annak bizonyítására, hogy a mai Románia történeti forrásviszonyait Erdély határozza meg, éspedig akkora mértékben, hogy ezt a román történettudomány fejlődésének veszélyeztetése nélkül nem ajánlatos továbbra is figyelmen kívül hagyni. Ez az irdatlan irattömeg azonban a román történészek számára jószerével megközelíthetetlennek mondható. Ma már ugyanis a fehér hollónál is ritkább a magyarul, latinul és németül megfelelően tudó, szükséges paleográfiai, nyelvtörténeti ismeretekkel rendelkező román kutató. De nem kisebb a hiány az olyan historikusokban sem, akik ennek az ország többi részétől különböző intézmények, kultúrák, struktúrák által létrehozott erdélyi forrásanyagnak a tudományos hasznosításához nélkülözhetetlen szakismeretekkel fel lennének vértezve.

Azt hiszem, ezek után felesleges tovább szaporítanom a szót ama kijelentésem alátámasztására, miszerint az erdélyi magyar történetkutatás virágzása a román történettudománynak is érdeke lenne. A fenti tények nyomán azonban minden gondolkozó főben fel kell merüljön két kérdés: 1. Mennyi lehet a tudományos értéke az olyan történelmi megállapításoknak, amelyek – legalábbis Erdélyt illetően – a létező forrásoknak csak elenyésző töredékén alapulnak? 2. Mikor ismerik fel végre az illetékesek, hogy a román történettudomány számára megoldatlan és szinte megoldhatatlan forrástudományi feladatok ellátására a nemzetiségi tudományosság hasznosítása kínálja a legegyszerűbb és legreálisabb megoldást?

A nemzetiségek önismereti kutatásának azonban nem csupán Románia, tehát az ország, hanem a román nép története is komoly hasznát láthatja. Az erdélyi magyar és szász tudományosság részéről ugyanis közel félezer esztendeje kimutatható az együttélésből és a szomszédságból fakadó komoly érdeklődés a román nép és nyelv irányában. A magyar és a szász kutatók tudományos érdeklődését a románság iránt a 16. században a humanizmus keltette fel. Ez indulásakor a rómaiság helyi emlékeihez, annak dáciai történetéhez kapcsolódott, de szinte már a kezdet kezdetén átterjedt a latinnal rokon nyelvet beszélő román lakosságra, és elsőként hirdette annak római eredetét. A románság származásának ismerete főként az erdélyi kutatóknak az európai tudós világgal való kapcsolata útján jutott el a nyugati tudományosságba.

Az evangélikus erdélyi szászoknak a lutheránus Németországgal, a református és unitárius magyaroknak a polgári Európát megalapozó Hollandia és Anglia művelődésével, a katolikus magyaroknak és németeknek pedig Rómával és Bécscsel, továbbá Európa katolikus államaival való eleven kapcsolatai jelentették kezdetben azt a legfontosabb csatornarendszert, amelyen keresztül a jelentkező európai érdeklődés a 18. század elején hiteles információkhoz juthatott térségünk és benne a román nép viszonyai felől. Ezért véljük a régebbi korok román művelődés- és tudománytörténete számára hasznosnak az erdélyi magyar és szász szelle-

mi élet európai kapcsolatainak a jelenleginél jóval alaposabb ismeretét. A nyugati informálódás és a románság európai művelődési és gazdasági összeköttetései ugyanis főként ezen az úton létesültek mindaddig, amíg ki nem épültek a románok közvetlen európai kapcsolatai, előbb az olaszok, majd a 19. század közepétől fogva a franciák irányában. Teljesen érthető tehát, hogy ezt megelőzően a nyugati érdeklődők a román nép és nyelv eredetéről, múltjáról a románsággal kapcsolatban élő erdélyi tudósoktól szerezték be értesüléseiket.

Már csak egyetlen konkrét adatot említek arra, hogy mekkora haszonnal járna, ha a román tudomány az egykori történeti valósággal számolva kutatná európai kapcsolatait. Például Köleséri Sámuelnek (1663–1732) a 18. század eleji európai tudományos világ számos kiváló szereplőjével Londontól Szentpétervárig és Konstantinápolytól Zürichen át Párizsig folytatott tudóslevelezéséből román kollégáink megtudhatnák, hogy ez a történelmet kedvelő szebeni orvos és természetbúvár meghatározó szerepet játszott Constantin Brâncoveanu és Nicolae Mavrocordat fejedelem nyugati irányú tájékozódásában, egy sziléziai tudóssal közösen kétkötetes történeti munkát tervezett kiadni a „román nép dicsőségére", foglalkozott a román nyelv eredetével, és fontos információkat őrzött meg Dimitrie Cantemir tudományos munkásságáról, illetve közölt ilyeneket nyugat-európai levelezőtársaival.[3]

A magyar és a szász nyugati kapcsolatok írásemlékei valósággal nyomjelző elemekként szolgálhatnának a román kutatóknak európai szálaik feltárásához. Ehhez csak el kellene dobniuk a tisztánlátásukat akadályozó elfogultságuk ócska szemüvegét, és fel kellene ismerniök, hogy a nemzetiségi tudományossággal való együttműködésük és szemléletváltásuk nélkül – legalábbis Erdély-kutatásukat – aligha sikerülhet tudományos alapokra helyezniök. Persze mindannak, amiket előbb elmondtam, csak abban az esetben van érvénye és értelme, ha tényleg az a célunk, hogy helyreállítsuk a tudományos igényű történetkutatásnak országunkban erősen megtépázódott becsületét. A megoldás – legalábbis Erdélyt illetően – adott a magyar és a most már külföldön folytatódó szász kutatásnak az ország múltja feltárásában való hasznosítása formájában, csak éppen élni kellene vele. Ez azonban – miként előbb mondottam – már nem a nemzetiségi kutatás kérdése, mert mind a magyar, mind pedig a szász történetkutatás, bármi legyen is román kollégáink döntése, már elkötelezték magukat a teljes megújulás mellett, és a saját útjukon kívánnak tovább haladni.

Ez tehát az én egyéni véleményem a történettudományról általában és különösképpen a romániai történetírás helyzetéről, valamint az erdélyi magyar kutatás lehetséges szerepéről országunk történettudományában.

(Sajtó alá rendezte: Jakó Klára)

3 Azóta nyomtatásban megjelent: Köleséri Sámuel tudományos levelezése (1709–1732). Szerk. Font Zsuzsa. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 2012. (Kölesériana I.)

Szigetvár, 1566

Konferenciabeszámoló

A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem szervezésében (a „Zrínyi Miklós – Szigetvár 1566" emlékév keretében) 2016. szeptember 6. és 9. között zajlott le Pécsett a „Szigetvár 1566. Commemorative Conference on the Siege of Szigetvár and Süleyman the Magnificent's and Miklós Zrínyi's Death / Szigetvár 1566. Emlékkonferencia Szigetvár ostroma, Nagy Szulejmán és Zrínyi Miklós halálának 450. évfordulóján" című nemzetközi tudományos konferencia. A Dél-dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpontban töltött három, plenáris ülésekkel teli nap mellett a nyolc országból érkezett közönségnek arra is lehetősége nyílt, hogy a helyszínen tekintse meg az évfordulós év legfontosabb újdonságait, a szigetvári vár rekonstrukciós munkálatait, illetve a Szulejmán szultán halálának helyszínén épült síremlék (*türbe*) feltárását és azonosítását célzó kutatások jelenlegi állását. A konferencia céljai között szerepelt, hogy – számos új kutatási eredmény felvonultatása mellett – átfogó képet adjon a Szulejmán szultán korával kapcsolatos jelenlegi tudásunkról. Ennek során természetesen különös figyelemben részesültek a Habsburg Birodalommal fennálló konfliktus és a magyarországi hadszíntér fejleményei. Így a világtörténeti jelentőségű esemény évfordulójához kapcsolódó rendezvény ahhoz is keretet biztosított, hogy a meghívott külföldi előadók megismerkedjenek a hazai tudományosságnak a 16. század középső harmadára vonatkozó legfontosabb eredményeivel.

A konferencia első napját – Bódis József rektor, Rétvári Bence államtitkár, illetve Fodor Pál főigazgató megnyitóbeszédei után – a szervezők Szulejmán szultán birodalmának szentelték. Már Cemal Kafadar (Harvard University) felvezető, egy és negyed órás előadása is elsősorban ezzel kapcsolatos kérdéseket vetett fel: mennyiben alkalmazható a kora újkor fogalma egy olyan, általában nem európaiként értékelt hatalom esetében, mint a szultán állama. Kafadar több olyan jelenségre is felhívta a figyelmet, amelyeket általában az európai fejlődésre tartunk jellemzőnek, ám megtalálhatók az oszmán kora újkorban is, így az anyanyelviség terjedése az adminisztrációban, a közélet új fórumainak formalizálódása, a hírszerzés rendszerének kiépülése, vagy akár a vallási irányzatok elkülönülését és az állam által kiválasztott irányzat intézményesülését elősegítő konfesszionalizáció. Az előadás az általános kérdések felől szűkítette egyre jobban a figyelmét az oszmán birodalomépítés stratégiáira (kimutatva azt, hogy annak bázisát mindvégig Bizánc egykori területei alkották), illetve végső soron arra a kérdésre, hogy az expanzió feltétlenül egy agresszív hatalmi politika következménye-e. Érveit, miszerint az ellenfél lépéseire adott reakciók, az azokat megelőző csapások, illetve az univerzalista hatalmi ideológiából következő kényszerűségek is fontos szerepet játszottak

az oszmán hódítás során, megismételte Rhoads Murphey (Birmingham) is. Utóbbinak a Szulejmán birodalomépítéséről szóló előadása különös hangsúlyt helyezett arra, milyen nehéz elkülöníteni egymástól a szultán szándékaiból eredő lépéseket, illetve az ellenfél lépéseire adott reakciókat, és azt javasolta, a birodalmat folyamatként, kiépülésének minden fázisában kissé más képet mutató jelenségként kezeljük. Feridun Emecen (Isztambul) arra hívta fel a figyelmet, milyen fontos szerepet játszott Szulejmán számára a magyarországi hadjáratok mellett a Szafavida Perzsiával fennálló konkurenciaharc, illetve a tengerentúli terjeszkedés mind nyugati, mind keleti irányban. Ezzel együtt ő is amellett tette le a voksát, hogy Szulejmánt nem előre kidolgozott terv vezette. Előadásában kiemelte, mennyit fejlődött a szultáni adminisztráció, illetve a központ befolyása a birodalom végvidékeire Szulejmán uralma idején: az igazgatási egységek száma folyamatosan nőtt, és a tervezett, de létre nem jött tartományokkal még ennél is többen lettek volna.

A politikatörténeti alapozású előadások után a következő referátumok az Oszmán Birodalom 16. századi változásainak más aspektusait elemezték. Friss kutatási eredményeit összefoglaló előadásában Tijana Krstić (CEU, Budapest) azt mutatta ki, hogy az iszlám szunnita ágának előtérbe kerülése a 16. század második felében nem kizárólag a síita Perzsia részéről érkező kihívásra adott, felülről jövő válasz volt. Népszerű, népnyelvű oszmán „katekizmusok" vizsgálatával bizonyította, hogy a teológiai elhatárolódásnak belső mozgatórugói is lehettek. Colin Imber (Manchester) a „Törvényhozó" melléknévvel ellátott Szulejmán által létrehozott joganyagot vetette össze az annak gyakorlati alkalmazását reprezentáló összeírásokkal, a defterekkel – és mutatta ki a muszlim vallásjog, illetve a szekuláris állami jog nyelvezetének egymás mellett élését. Erol Özvar (Isztambul) a birodalom pénzügyeinek alakulásáról számolt be, felhívva a figyelmet arra, hogy a megnövekedő többletköltségek fedezésére hivatott adóbevételek mintegy évi 2%-os növekedése elsősorban nem a fejadóból (a *dzsizjé*ből), hanem az adóbérleti rendszer terjedéséből származik. Vizsgálatai szerint ez a később számos problémát okozó módszer a század végéig fenntarthatónak bizonyult, sőt pozitív költségvetési mérleget eredményezett. A keddi nap utolsó, művészettörténeti tárgyú előadásában Gülru Necipoğlu (Harvard) Szulejmán uralma első korszakának kozmopolita jellegét emelte ki, ismertetve a szultán és udvara kapcsolatát számos itáliai reneszánsz művésszel. A ma már klasszikusnak számító tanulmányában elemzett velencei műremek, a pápai tiarát utánzó, ám négy koronát felmutató szultáni fejék mellett számos más példával illusztrálta, hogy ebben az időszakban a birodalom muszlim uralkodó elitje még korántsem zárkózott el a nyugati kulturális hatásoktól. Előadásának végén ismertette Szulejmán eddig ismeretlen, csak másolatban fennmaradt (és még hitelesítésre váró) végakaratát is, amely fiának vízvezeték építését írja elő Dzsiddában.

Az előadásokkal töltött második, csütörtöki nap délelőttje az ellenfél, a Habsburg Birodalom 16. századi történelmét járta körül. Korpás Zoltán (Budapest) a dinasztia két ága közötti kapcsolatokat, a spanyol és az ausztriai Habsburgok közötti együttműködést elemezte, egyben láttatva az Európa két végén húzódó frontok összefüggését. Kiemelte, hogy noha V. Károly és testvére, I. Ferdinánd között létezett egy területi alapon létrejött munkamegosztás, a két szférát sosem sikerült

igazán elhatárolni egymástól, hiszen a magyarországi fronton harcoló zsoldosok is sűrűn nyilatkoztak úgy, hogy a császárt szolgálják. Hasonló képet festett Alfredo Alvar (Madrid) is, aki a Habsburg együttműködésen belül különös figyelmet szentelt a bécsi spanyol diplomaták működésének; a szigetvári ostromról szóló beszámolójuk, amelyet a közönségnek is kiosztott magyar fordításban, fontos hozzájárulást jelentett a konferencia szűkebb témájához is. Fazekas István (Budapest) azt mutatta be, milyen kohéziós erők tartották össze I. Ferdinánd birodalmát, egy „összetett államokból álló összetett államot". Ebben kulcsszerepet játszott a dinasztia, amelynek tagjai szokatlanul jól tudtak együttműködni, nemcsak V. Károly és I. Ferdinánd generációjában, de akkor is, amikor az örökös tartományokat I. Miksa halála után felosztották utódai között. Szintén a birodalom összetartását biztosították az I. Ferdinánd által létrehozott központi kormányszervek, illetve a tartományi kancellárióknak a központba való költöztetése, de ugyanígy az egyes tartományok arisztokráciái között az udvarban kiépülő kapcsolatok és a sokszínű arisztokrácia integrációja egy közös Habsburg elitbe. Végül az előadó kiemelte a külső fenyegetés integratív erejét is. Peter Rauscher (Bécs) sokrétűen mutatta be a Habsburg Birodalom bonyolult finanszírozási mechanizmusait, a központosítás nehézségeit – illetve tulajdonképpeni lehetetlenségét, hiszen a dinasztia udvara és hadszervezete fenntartásának forrásai mindvégig nagymértékben függtek az egyes tartományok rendjeinek hozzájárulásától. Különösen nagy figyelmet fordított a hitel kérdésére, hiszen ha a modern közgazdaságtan definícióit alkalmazzuk, akkor azt kell mondanunk, hogy a birodalom folyamatosan csődben volt – ennek kezelésére pedig az uralkodók és megbízottaik számos technikát alakítottak ki a 16. század folyamán. Arno Strohmeyer (Salzburg) végül a Habsburg–oszmán diplomáciai kapcsolat alapkérdéseit elemezte, különös figyelmet fordítva a mindkét oldalon jelen lévő univerzalista hatalmi igényekből adódó nehézségekre. Kiemelten foglalkozott két kérdéssel: a német-római császárok címének elismerésével az oszmán iratokban (amire hivatalosan először a zsitvatoroki békében kerül sor), illetve a Habsburgok által fizetendő éves adóval kapcsolatos problémákkal.

A csütörtök délutáni ülésszakon a Szulejmán korabeli magyarországi hadszíntér kérdései kerültek terítékre. Ágoston Gábor (Georgetown) előadása – miután röviden reflektált a Feridun Emecen által exponált két másik hadszíntér jelentőségére – az egymás után következő nyugati oszmán hadjáratokkal összefüggésben vetett fel új kérdéseket, elsősorban a nagy, átfogó oszmán stratégiáról szóló elméletek, illetve az egyes hadjáratokkal kapcsolatos kis részletek összeegyeztethetőségével kapcsolatban. Operatív áttekintéssel szolgált B. Szabó János (Budapest) előadása is, amely Nándorfehérvár 1521-es elfoglalása, az 1526-os mohácsi csata, Bécs 1529-es ostroma, illetve Buda 1541-ben történt megszállása kapcsán mutatta ki az oszmán előrenyomulás geopolitikai meghatározottságát. Az expanzió délnyugati irányát elemezte Nenad Moačanin (Zágráb), aki különös figyelmet fordított a horvát és dalmát vidékeken, illetve azok határterületein kialakuló olyan jelenségekre is, mint az oszmán világban szokatlan boszniai örökölhető szpáhibirtokok (az úgynevezett odzsaklikok) rendszere vagy az adriai partszakaszon hatalmi tényezővé váló uszkók martalócok által üzemeltetett „kondomínium". Az utolsó két, egymásra rímelő előadásban Hegyi

Klára és Pálffy Géza (mindketten Budapestről) a magyarországi oszmán, illetve Habsburg végvári rendszer kiépülésével és fenntartásával kapcsolatos korábbi kutatásaikat összegezték. Előbbi kialakulását éppen Szigetvár elfoglalása véglegesítette, míg az utóbbi kiépítésének próbaköve éppen az 1566-os hadjárat volt. A vár ugyan elesett, de az világosan kiderült, hogy a nagy erőfeszítéssel felhúzott modern erődítmények képesek lelassítani-megállítani akár a szultán által vezetett oszmán támadást is, és ezáltal menedéket adni hátországuknak.

Hegyi Klára előadása hívta fel a figyelmet arra, hogy a végvárrendszer által kijelölt, látszólag egyértelmű vonal korántsem tekinthető tényleges határnak, hiszen az oszmánok messze a magyar végvárak vonala mögött is képesek voltak adóztatni. Erre a megállapítására a következő, pénteki napon több előadás is rímelt a másik oldalról. Claudia Römer (Bécs) a bécsi és isztambuli levéltárban található oszmán-török nyelvű iratok elemzésével rekonstruálta a szigetvári hadjárat oszmán megokolását, amiben fontos szerepet játszottak a magyar végvárak katonaságának kihágásai, a portyák, az oszmán védvonal mögötti adószedés is. A tiltakozó és időnként igencsak kemény hangon fenyegetőző levelek mellett az elemzett források másik csoportját a budai pasák üzenetei alkotják, amelyekben rendszeresen hangsúlyozták, milyen fontos számukra a béke megőrzése. Zrínyi Miklós tevékenységét ismertető előadásában Varga Szabolcs (Pécs) is kitért arra, hogy a ragyogó karriert befutó, a szigetvári végvidéket vaskézzel megszervező főúr messze az oszmán erődítmények vonala mögött is képes volt az adót beszedni. Különös figyelmet szentelt annak a kérdésnek, miért vállalta a főúr, hogy maga vezeti a vár védelmét: az ország harmadik legfontosabb főméltóságának személyes példája, önfeláldozása a továbbiakban jelentős mértékben hozzájárult a végvidéki katonaság moráljának fenntartásához. James Tracy (Minneapolis) a szigetvári hadjáratot közvetlenül megelőző évek katonai és diplomáciai eseményeit rekonstruálta, elsősorban a Szulejmán által hivatkozási pontként használt konfliktust: azt, hogy Tokajt I. Miksa csapatai elfoglalták a szultán vazallusának számító Szapolyai János Zsigmondtól, és a Habsburg uralkodó többszöri felszólítás ellenére sem volt hajlandó annak visszaadására. A vár stratégiai jelentőségének kimutatása mellett (legalábbis a Fuggereknek elzálogosított Huszt és Munkács felé irányuló összeköttetés fenntartásában) James Tracy arra a némileg ironikus jelenségre is felhívta a figyelmet, hogy I. Miksa számítása tulajdonképpen bevált: noha az 1566-os hadjárat során nagy veszteségeket szenvedett, Tokajt éppenséggel sikerült megtartania. Zeynep Tarım (Isztambul) egy különleges forrást, a hadjáratot számos képpel bemutató kortárs krónikát, a *Sigetvarnamé*t ismertette, elsősorban művészettörténeti szempontból kommentálva a Szokollu Mehmed nagyvezír tevékenységének dicsőítésére nagy hangsúlyt fektető művet, amely három ízben is ábrázolja az ostrom alatt álló várat. A konferencia kétségkívül leglátványosabb előadásával Kelenik József (Budapest) szolgált, aki Szigetvár viadalának menetét, illetve az annak során használt ostromtechnikai módszereket számítógépes animáció felhasználásával mutatta be. A panel záró előadásában végül Nicolas Vatin (Párizs) a Szulejmán halálának helyén emelt síremlékkel kapcsolatos kutatásait ismertette, analógiákkal megtámogatva azon elképzelését, amely szerint a több mint egy évtizeddel az ost-

rom után emelt épület nem a szultán belső szerveinek eltemetési helye fölött magasodó *türbe,* hanem inkább egy olyan emlékmű (*meshed*) volt, amely Szulejmán testének egyetlen darabját sem tartalmazta.

Az utolsó szekció előadásai a szigetvári ostromnak a különböző népek történelmi emlékezetében elfoglalt helyét tárgyalták. A magyarországi tradíciót a Zrínyi hasonnevű dédunokája által írt *Szigeti veszedelem*ig összefoglaló Tüskés Gábor (Budapest) bemutatta, hogyan lesz a negatív előjelű, vereségeket és veszteségeket dokumentáló történetből a hősies kiállás erényét megfogalmazó pozitív példa. Hosszabb időmetszetben vizsgálta a kérdést Barbarics-Hermanik Zsuzsa (Graz), akinek így arra is lehetősége nyílt, hogy kitérjen az európai visszhangban a 18. századot követően bekövetkező új fejleményekre, a történet újraértelmezésére és újrahasznosítására is, így Carl Theodor Körnernek a 19. század elején Napóleon-ellenes éllel írott *Zriny* című, régiónkban hatalmas népszerűségre szert tett drámájára. Damir Karbić (Zágráb) Zrínyi Miklósnak a délszláv világban ápolt emlékéről számolt be, egészen addig a 19. század közepi (sok követőre nem lelő) történetírói kísérletig, amely Habsburg-ellenes lendülete által vezérelve a szigetvári Zrínyi Miklós helyére a horvát hősök panteonjába a Wesselényi-összeesküvés után kivégzett Zrínyi Pétert helyezte volna. A legnehezebb feladata végül alighanem a Szigetvár török emlékezetét bemutató Günhan Börekçinek (Isztambul) volt, mivel megállapítása szerint az jóformán egyáltalán nem létezik: a hadjáratról mind a tankönyvekből, mind a történeti tudatot leginkább befolyásoló Szulejmán-szappanoperából szerezhető egyetlen információ kizárólag annyi, hogy a szultán ennek során halt meg. Azt is megtudhattuk tőle, hogy a török közönség Szulejmán arcát és alakját már nem a többé-kevésbé hiteles történelmi portrék alapján képzeli el, hanem a film főszereplőjének arcával azonosítja. A szekció végén a szigetvári türbe megtalálására és régészeti feltárására alakult kutatócsoport nevében Pap Norbert (Pécs) foglalta össze a kutatás történetét és eddigi eredményeit, amelynek egyes részleteivel a szigetvári kirándulás idején a helyszínen is megismerkedhettek a résztvevők.

Az évfordulós megemlékezéseket koordináló emlékbizottság vezetőjének, Hóvári Jánosnak a zárszava sikeres rendezvény végére tett pontot, amely nemcsak Szigetvár négyszázötven évvel ezelőtti elestével kapcsolatban szolgáltatott számos új ismeretet, de összegezte a világban az Oszmán Birodalom 16. századi expanziójával és az arra adott európai válaszokkal (elsősorban pedig annak magyarországi frontjával) kapcsolatban folyó kutatások állását is. Megnyitóbeszédében Fodor Pál abban reménykedett, hogy a nemzetközi eszmecsere ráirányíthatja a figyelmet Magyarország szerepére az Oszmán Birodalom és Európa viszonyának alakulásában, s talán az Oszmán Birodalom további sorsának alakulásában is. A konferencia főszervezőjének reménye valóra vált: a magyar kutatók előadásai sikerrel hívták fel a külföldi résztvevők figyelmét a magyar front jelentőségére a 16. századi világhatalmi konfrontációban. A tervezett tanulmánykötet így sokrétű képet ad majd a tárgyalt korszakról, és sikeresen szolgálhatja történetírásunk eredményeinek széles körben való terjesztését is.

(Kármán Gábor)

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy